

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

19. ÉVF.

1987. DECEMBER

HUNG. KÖZL.	19. ÉVF.	4. (73.) SZ.	255-395. L.	NOVI SAD ÚJVIDÉK	1987. DECEMBER
----------------	----------	--------------	-------------	---------------------	-------------------

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmsz. folyóirata

19. ÉVF.

1987. DECEMBER

4.

HUNG
KOZI

19. ÉVF.

4. (73.) SZ.

255-395. L.

NOVLSAD
ÚJVIDÉK

1987.
DECEMBER

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK /
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA / PAPERS OF
HUNGARIAN STUDIES / HUNGAROLOGISHE
MITTEILUNGEN

A Magyar NYelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete a Tartományi Tudományügyi Öngazgatási Érdekközösség támogatásával

Szerkeszti a szerkesztőbizottság

Ezt a számot az Intézet Közgyűlése megbízásából Papp György szerkesztette.

Felelős szerkesztő: Pató Imre

Kiadótanács: Štefan Barbarič (Ljubljana), Bori Imre (Újvidék), Lazar Čurčić (Újvidék), Mirjana Fulanović-Šošić (Szarajevó), Paszkal Gilevszki (Szkopje), Božidar Kovaček (Újvidék), Ivan Meden (Zágráb), Molnár Csikós László (Újvidék), Szeli István (Újvidék), Ivanka Udovički (Belgrád) és Utasi CSaba (Újvidék)

Szerkesztőség: Hungarológiai Közlemények,
21000 Novi Sad, Stevan Musić u. sz. n.

Megjelenik évente négyszer.

Készült az újvidéki SITOŠTAMPA nyomdában.

MHB. 11757

TARTALOM

SZARVAS GÁBOR NYELVMŰVELŐ NAPOK 1987

Wacha Imre: A beszélt nyelv kategóriái (Problémafelvetés és felújítás)	255
Papp György: A nyelv vízszintes tagozódásának hatása a jugoszláviai magyarok kiejtésére	307
Rajslí Ilona: A nyelvjárásiasság és nyelvhelyesség a fiatalok kiejtésében	313
Ágoston Mihály: Az újvidéki televízió esti híradójában szereplő magyar hírolvasók kiejtéséről	319
Láncz Irén: A riportalanyok beszéde	329
Molnár Csikós László: A rádióriporterek beszédének jellemzői	335

TANULMÁNYOK

Cseh Márta: Határozószók a gyermeknyelvben	345
Klaudy Kinga: A kontextus szerepe a cselekvő és a szenvedő igealakok közti választásban	353
Balázs Art Valéria: Az i/i-zés a jugoszláviai magyar népmesékben	361

SZEMLE

Rajslí Ilona: Régi magyar glosszárium	379
Turi Márta: A csoportnyelvi dolgozatokról	383
Horváth Mátyás: Új nyelvtanítási tantárgypedagógia	387
Láncz Irén: Valóságos nevek, fiktív nevek Papp Dániel műveiben	393

SADRŽAJ

LINGVISTIČKI DANI "SZARVAS GÁBOR 1987"

Wacha Imre: Kategorije govornog jezika (Postavljanje i obnavljanje problema)	255
Papp György: Uticaj horizontalnih slojeva jezika na izgovor Mađara u Jugoslaviji	307
Rajslil Ilona: Odnos dijalekatskih motiva i jezičkog standarda u izgovoru mladih	313
Ágoston Mihály: Izgovor spikera Televizije Novi Sad u emisiji dnevnika	319
Láncz Irén: Govor interjuisanih lica	329
Molnár Csikós László: Karakteristike govora radioreportera	335

STUDIJE

Cseh Márta: Prilozi u dečjem govoru	345
Klaudy Kinga: Uloga konteksta u izboru aktivnih i pasivnih glagolskih oblika	353
Balázs Art Valéria: "I/i"-narečja u narodnim pričama Mađara u Jugoslaviji	361

PRILOZI

Rajslil Ilona: Prikaz rečnika: "Régi magyar glosszárúium"	379
Turi Márta: O radovima iz oblasti sociolekata	383
Horváth Mátyás: Nove pedagoške koncepcije u učenju jezika	387
Láncz Irén: Stvarna i fiktivna lična imena u delima Papp Dániela	393

CONTENTS

FROM THE GÁBOR SZARVAS CONFERENCE ON LANGUAGE STUDY, 1987

Wacha Imre: Categories of the spoken language (Considering and reviewing the problems.)	255
Papp György: The influence of horizontal sub-divisions on the oral expressions of Hungarian-speaking Yugoslavs	307
Rajslí Ilona: Dialect usage and received pronunciation in the speech of the young	313
Ágoston Mihály: On the enunciation of newsreaders on the evening news programmes of TV Novi Sad	319
Láncz Irén: On the speech of interviewees	329
Molnár Csikós László: Characteristics of the speech used by radio reporters	335

REPORTS

Csch Márta: The use of adverbs in the speech of children	345
Klaudy Kinga: The function of context in the choice between the active mood and the passive	353
Balázs Art Valéria: "I/i"-dialect in the folk tales of Yugoslav Hungarians	361

STUDIES

Rajslí Ilona: The Old Hungarian "Glossarium"	379
Turi Márta: Old jargon and colloquialisms	383
Horváth Mátyás: Innovations in language teaching	387
Láncz Irén: Real and fictive personal names in the works of Papp Dániel	393

INHALTSVERZEICHNIS

GABOR SZARVAS TAGE DER SPRACHPFLEGE, 1987

Wacha Imre: Die Kategorien der gesprochenen Sprache (Wiederaufgreifen des Problems)	255
Papp György: Der Einfluß der horizontalen Schichtung der Sprache auf die Aussprache der jugoslawischen Ungarn	307
Rajslí Ilona: Dialektale Verfärbung und sprachliche Korrektheit in der Aussprache der Jugend	313
Ágoston Mihály: Über die Aussprache der Nachrichtensprecher im Fernsehprogramm aus Novi Sad	319
Láncz Irén: Die Aussprache der Interviewten	329
Molnár Csikós László: Die sprachlichen Charakteristika der Rundfunreporter	335

STUDIEN

Cseh Márta: Adverbialien in der Kindersprache	345
Klaudy Kinga: Die Rolle des Kontextes bei der Auswahl der aktivischen und passivischen Verbformen	353
Balázs Art Valéria: "I/f"-Mundarten in den Volkserzählungen der Ungarn in Jugoslawien	361

BERICHTE

Rajslí Ilona: Altungarisches Glossarium	379
Turi Márta: Über Aufsätze in der Gruppensprache	383
Horváth Mátyás: Neue Pädagogie im Sprachunterricht	387
Láncz Irén: Wirkliche und fiktive Personennamen in den Werken Daniel Papps	393

SZARVAS GÁBOR
NYELVMŰVELŐ NAPOK

ETO: 800.83

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

A BESZÉLT NYELV KATEGÓRIÁI (Problémafelvetés és -felújítás)

WACHA IMRE

Az MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

I.

A címbe rejtett kérdés, melynek egyféle megválaszolására kísérletet teszek, korántsem egyértelmű. Korábban így próbáltam megfogalmazni ugyanezt: az **elhangzó beszéd** rétegződése és szinteződése. A kérdésfelvetés így sem lett sokkal egyértelműbb, mert a *beszéd* szónak több jelentése van – a köznyelvben különösen, a nyelvművelő–nyelvi ismeretterjesztő irodalomban is, de még a szigorúan vett magyar nyelvészeti szakterminológiában is.¹ Ez utóbbiban azonban általános a *nyelvnek* és a *beszédnek* a *langue* és a *parole* megfelelőjeként – Saussure nyomán való elkülönítése. Deme Lászlónak – a szöveggyűjteményéből és a szövegösszefüggésből kissé kiragadott – megfogalmazásában ez így hangzik: "A nyelv a társadalomban élő emberek beszédevékenységét szolgáló *eszközöknek rendszert alkotó állománya*, mely a valóság tükrözésére alkalmas konvencionális jelekből áll" (Deme: A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó 1976. 29.). Illetőleg: "A beszéd az *egyénnek* társadalmi érvényű eszközökkel és formában való *hangos reagálása* külső vagy belső ingerekre; szerepe – sőt általában célja is – valami belső tartalom kifejezése s ezáltal a társadalom más tagjainak tájékoztatása és gondolati vagy cselekvésbeli magatartásuk befolyásolása" (i.m. 11.). Később pedig: "... a nyelv eszköz a társadalomban élő emberek *beszédevékenységének* szolgálatában. Valóban: a nyelv nem beszéd önmagában, csak eszköze a beszédnek; a beszéd nem nyelv, hanem *működésbe lendült, közlésre felhasznált nyelvi anyag* megjelenési formája", azaz a nyelv realizálódási formája (i.m. 30. A kiemelések mindenütt tőlem. W. I.).

Egy másik munkájában megismételve a beszéd iménti meghatározását, így folytatja ezt a gondolatsort: "A beszéd megvalósítása mindig egyéni ('egyszerre' beszélhetnek többen, de 'közösen' nem); ám ahhoz, hogy hatása legyen,

az egyénnek társadalmi érvényű (azaz nyelvi) eszközöket és formákat kell felhasználnia, mégpedig a közösség által ismert és elismert jelentésükben és értékükben." (Nézetem szerint itt a nyelvi norma, mégpedig a rétegezett nyelvi norma kérdése kerül szóba rejtett formában. Ennek tárgyalása azonban itt és most messze vezetne, és eltérítene kiszabott feladatunktól. W.I.) A gondolatsor így folytatódik Deme Lászlónál: "A beszéd 'hangos', azaz fizikai jelenség, levegőrezgések formájában valósul meg és terjed (s ha leírjuk a 'beszédet', akkor is fizikai marad, csak épp fényrezgések formájában hat, vagyis az 'akusztikus csatornáról' áttéve 'vizuális csatornára' (...))." (Deme László: A beszéd, a nyelv, a szöveg. In. Retorika. Tanulmányok, témavázlatok, összefoglalók a politikai retorika köréből. Szerk.: Wacha Imre. Kossuth Könyvkiadó, 1987. 41.)

Ugyanebben a kötetben, egy másik cikkében így viszi tovább a gondolatsort: "Az emberi szintű kommunikációnak ... a beszéd a legtermészetesebb formája, s ennek a szöveg az egységnyi formája. Az írás úgy született, mint a beszéd rögzítője és "távhatásúvá" tevője. A hangzó (elhangzó) beszéd itt és most teremt kapcsolatot; az írás térben és időben kiterjeszti a szöveg hatását: kilométerek és esztendők százainak és ezreinek határát állítva képes továbbjuttatni az üzenetet.

Mégsem tekinthetjük úgy, hogy a 'beszéd' és 'írás' ellenlábasa volna egymásnak. Válfajok ezek, a nyelvhasználat technikai megjelenési formái. Köztük a beszédet ősisége és közvetlensége, az írottat maradandósága és csiszolhatósága tartja egyenlő rangban a másik mellett.

Mert bármennyire másodlagos is az írás, és bármennyire technikai eljárás-ként, tehát formai válfajként született is, a fejlődés során – mint annyi új forma – nem maradt (vissza)hatás nélkül a tartalomra. S szóbeli és írásbeli nyelvhasználat ma már jellegében – igény szintjében, elemválogatásában, megformáltságában – egyre több eltérő vonást mutat.

Itt ismét megszakítom Deme fejtegetését, egy két kérdés erejéig, hogy később kifejtendő gondolatokra felhívjam a figyelmet. Talán nem túl nagy merészség, ha azt állítom: kérdéses, hogy az írás és az élőszó csak *jellegében* különbözik-e s az is kétséges, hogy e különbözésre érvényes-e az, hogy *ma már*. Nézetem szerint ugyanis már az írás megjelenésekor is megvolt, meg kellett, hogy legyen az a különbözőség, mely főleg a kommunikációs szituációból, valamint a technikai különbözőségtől adódhatott pl. abból hogy az írás lassúbb, technikailag nehezebb tevékenység, mint a beszéd, következőképpen tömörítünk; s mivel magányos tevékenység, hiányzik, virtuálisan van csak meg a partner. S mindez a nyelvi megformálásban – megformáltságban is megjelent.

Tovább idézem Deme Lászlót: "Az élőbeszédet jobban köti az alkalmiság, a beszédhelyzetbe ágyazottság. Szóhasználatában spontánabb, csekélyebb igényű; mondatformálásában kevésbé zárt, nem olyan kerekített; szövegszerkesztésében is lazább, kevésbé összefogott, mint az írott formában születő szöveg. Igaz: a beszélő egy magvában meglévő gondolatot öltöztet nyelvi ruhába; de a gondolat részletei magában is *menet közben* tisztázódnak, a kimondás pillanatában kapnak végleges formát; s mivel ami elhangzott, az már visszavon-

hatatlan, nem változtatható; az *esetleges korrekciós szándék nem azon a részen módosul, amelyiken túlvagyunk, hanem az utána következőn.*

Más az *írás*. E tevékenység közben a partner csak lelki szemünk előtt van jelen, így a vele való kapcsolattartás kényszere és igénye kevésbé vonja el a figyelmet a szövegbe foglalandó tartalomról. Van mód és idő a töprengésre, a megfontolásra, szavak és fordulatok közt való válogatásra; nagyobb gondolati egységek szorosabbra fogására. Még a csiszolgatásra is: a kihúzás, betoldás, átírás, sűrítés, szépítés, kínlódás végül is (ha jól csináltuk) nem látszik meg az eredményen. Azazhogymeglátszik, hiszen *az írott szöveg érezhetően letisztítva, kerekre formálva jelenít(het) meg a gondolatot.*

Tehát: aki beszél, az fogalmazva gondolkodik; aki viszont ír, az gondolkodva fogalmaz. A különbség a kettő között helyzeti eredetű, de minőségi horderejű. A 'minőségi' jelző itt nem értékkülönbségre utal, csak jellegbeli eltérésre. Azért is, mert más hatásszférában mozog az egyik, s másban a másik.

"A beszélő hallgatónak fogalmaz. (...) Az író olvasónak fogalmaz." (Deme László: A szóbeli és írásbeli közlés közös és sajátos jellemzői; főbb fajtáik. I.m. 86-7. A kiemelések tőlem. W.I.)

Azt hiszem, itt van az az ugrópont, amikor kénytelen vagyok vele egyetértve – vitázni Deme Lászlóval, s némileg más irányban folytatni gondolatsorát.

Mert bár *történetileg* – a beszéd és a nyelv kialakulását, fejlődését tekintve – Demének tökéletesen igaza van, s igazuk van mindazoknak, akik az irodalmi és köznyelv kialakulását egységesülési folyamatnak tekintik (vö. pl. Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv. MNyTK 83. 1954. 125-66; Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 1963. stb.), mégis kénytelen vagyok azt állítani, hogy *ma már* – hangsúlyos ez a *ma már* – a *beszéden* (mint a nyelv realizálódási formáján) belül az *írott nyelv*, a *beszélt nyelv* és az *elhangzó nyelv* (pontosabban talán az írott beszéd és a beszélt – spontán – beszéd, valamint az elhangzó beszéd) *nem válfajai* egymásnak, hanem eléggé erőteljesen elkülönülő *nyelv-* vagy *beszédváltozatok*; nem válfajai, sokkal inkább megfelelői egymásnak. S hogy ez így van, annak oka éppen szituativitásának, fogantatásának, kommunikatív vagy informatív funkciójának különbsége, illetve az ebből adódó következmények, a realizálódási, műfaji-nyelvhasználati eltérések.

E két nagy kategória, e két fontos nyelvváltozat (véleményem szerint alapvető nyelvváltozat): a beszélt beszéd és az írott beszéd, s a közbülső: az elhangzó beszéd sok és fontos tekintetben különbözik, bár sok és lényeges szempontból egybe is szövődik. Persze az egyezés vagy különbözőzés mértéke attól is függ, milyen ismervek, sajátosságok, mutatók alapján próbáljuk megállapítani az egyes nyelvváltozatok jellemzőit.

Mégis úgy vélem, éppen e különbségek mellőzése okoz sok gondot, idéz elő sok bizonytalanságot a nyelv- és beszédváltozatok, a nyelvi kategóriák, a nyelvi rétegek (pl. irodalmi és köznyelv), a beszédszintek (pl. familiáris beszéd, igényes beszéd), a nyelvváltozatok stb. elkülönítésében, illetőleg ezek besorolásában.

A nyelvváltozatok kategorizálásában (elkülönítésében) hosszú időn keresztül két-három kritérium játszott a fő szerepet. Az egyes területi, szakmai, társadalmi nyelvváltozatok (nyelvjárások, szak(mai) nyelvek, réteg- és csoportnyelvek, szociolektusok) jellemzőiként elsősorban a szóhasználati és hangállománybeli, kisebb mértékben a szűkebb értelemben vett alaktani (grammatikai), de nem mondattani különbségekről volt szokás beszélni, ezek különbségeinek és hasonlóságainak bemutatása alapján történt az egyes nyelvváltozatoknak különféle kategóriákba való besorolása. A tágabb értelemben vett alaktanból ugyanis legfeljebb a frazeológia kérésköre került szóba; a szintagmatan és a mondattan, a mondat- és szövegszerkesztés kérdései – valószínűleg mert a nyelv és nyelvvizsgálat bizonyos területei hosszú időn át eléggé megfoghatatlanok voltak – alig-alig kaptak hangsúlyt.² Legalábbis ami a **nem írott nyelvet** (a beszédet – parole-t) illeti. Technikai okokból ugyanis az írott nyelv – főleg a szépirodalom és a publicisztika nyelve volt – a nyelvvizsgálat, nyelvléírás és a nyelvi normára vonatkozó megállapítások alapja és egyetlen vizsgálható része. Csak a nyelvjáráskutatás próbált ennél tovább lépni. Vizsgálta a nem írott nyelvet, de eléggé a hangállományra és a szókincsre koncentrált, hiszen a mondat- és szövegszerkesztés kérdéseit elegendő terjedelmű lejegyzett szöveg hiányában a nyelvjáráskutatás sem nagyon tudta bonckés alá venni.³ Ami a *nem szépirodalom nyelvét* illeti, nagyobb teret kapott a mondatszerkesztés kérdéskörének vizsgálata az utóbbi 20 évben; részben a kommunikációkutatás, részben a szövegtani vizsgálatok fellendülése, ezen belül főleg Deme László kutatásainak a mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági elemzésének példája nyomán (Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai kiadó 1971.).

És éppen e tekintetben hozhatnak majd sok és meglepő új eredményt azok az élőnyelvre (a spontán beszédre, a természetes élőszóra, a beszélt nyelvre) vonatkozó kutatások, melyek elegendő lejegyzett élőnyelvi felvételekre épülnek. S – jegyezzük meg, máris hoztak új eredményeket azok a vizsgálatok is, melyek az eddigi nem túl nagy, de egyre növekvő terjedelmű élőnyelvi lejegyzésekre alapultak, s hoztak eredményt azok a megfigyelések, tapasztalatok, melyek a tömegkommunikációnak, – elsősorban a rádióknak és a televízióknak – a nyelvhasználatát s ezen belül a kommunikációs szituációkat és a kommunikációs folyamatok lezajlását, a kommunikáció során lezajló interakciókat boncolgatták.

Ha mármost a kommunikációs szituációkból és a kommunikációs folyamatokból indulunk ki, azt hiszem – megállapíthatjuk, hogy az élőszóbeliség és az írásosság nemcsak abban különbözik, amit az iméni Deme nyomán lerögzítettünk: hogy az író az olvasónak ír, mégpedig úgy, hogy közben gondolkodva fogalmaz, a beszélő pedig a hallgatóhoz szól, úgy hogy közben fogalmazva gondolkodik. Lényeges különbség van az élőszóbeli és az írásos közlés során a kommunikációs folyamatok lezajlásában, időtartamában, a kétféle tevékenység céljában és az ennek következtében megvalósuló verbális (és nem verbális) eredményekben is.

A *spontán beszéd* ugyanis mindig közvetlen kommunikációt tételez fel, valódi, testi valójában, "megfoghatóan" is jelenlévő beszédpartnerrel. A beszélő mindig a hallgató, a partner jelenlétében és hozzá beszél, s mivel a közvetlen kommunikáció során működik a négylépéses folyamat (közlés és átadás – felvétel – visszajelzés – újrászabályozás, majd újra közlés stb.), a közvetlen interperszonális akció során a beszédművet nem kizárólag az adó fél hozza létre, hanem az – mintegy – kettőjüknek: a beszélőnek és a hallgatónak, azaz a beszédpartnereknek "közös műve". A párbeszéd során a két partner szövegei "összecépülnek", a monológ során pedig a partner (= hallgatóság) visszajelzései módosítólag hatnak a szövegre (szövegalkotásra, szövegszerkesztésre, de a mondatszerkesztésre is,) s így a szöveg kiegészül. A nonverbális visszajelzéssel kiváltott új gondolatok, nyelvi realizációik, beleépülnek a "szövegműbe" a közleménybe. A spontán élőszó tehát mindig dialógus (párbeszéd) jellegű és célzatú; még akkor is, ha monológ formájában jelenik meg (pl. plenáris előadás formájában). Már csak azért is, mert a spontán beszéd a verbalizált tartalom és a nyelvi forma mellett rendkívül sok nonverbális elemet tartalmaz, s "tele van" egyrészt olyan "hiányokkal", melyek a partnerek közös (elő)ismeretei vagy a beszédhelyzet alapján nem kívánnak verbális kifejtést, és az éppen most folyó szituációra utalnak (esetleg nonverbális elemekkel helyettesíthetők), másrészt a verbalizált tartalom (a nyelvi forma számos olyan nyelvi fordulatot tartalmaz, mely a szubjektív kapcsolatra és az éppen zajló kommunikációs szituációra utal. Pl. megszólítások, szövegen kívülre utaló megjegyzések – kiszólások a szövegből, kérdések –, kapcsolatteremtő vagy -tartó formulák, a beszélő személyére, személyiségére utaló elemek (pl. az *én*, az első személyű igealakok használata, bizonyos töltelécikkek stb.). Mindezek a szóbanforgó gondolat(sor) szempontjából feleslegesek, mellékirányba viszik a közlést. De éppen ezek eredményezik, hogy a megvalósuló szöveg lazább és egyúttal redundánsabb: üresjáratokat is, ismétléseket is tartalmaz (vö. Huszár Ágnes: A rádió és televízió beszélt nyelvének mondattana. In: Nyelvészet és tömegkommunikáció. Tömegkommunikációs kutatóközpont 1985. II, 73-117.), s ami a mi szempontunkból nagyon fontos: akusztikailag is, szóhasználatában is, frazeológiájában is, különösképpen pedig mondatszerkesztésében jelentős mértékben különbözik az írott beszédétől.

De tartalmaz az élőszó olyan verbalizált elemeket is, különösen a monológ jellegű élőszó (pl. az előadás), melyek az írott beszédben éppen a láthatóságnak a következtében elhagyhatók, el is szoktak maradni (pl. szerkezeti tagolás, címek, fejezetbeosztás, idézőjelek, ritkítással való kiemelés stb.). Ezeket az élőszó verbalizálja (pl. "Most rátérek a második kérdéscsoportra", "Idézem", "Eddig az idézet", "Zárójelben mondom el" stb.), vagy sajátos akusztikummal, hangváltással jelzi.

Bizonyos mértékig kivételt képez ez alól a rádiós, tévés munkatársaknak, a rádióban, tévében megszólalóknak a "spontán" beszéde. Ez nagyon sok esetben (különösen ha monológ) írott alapú beszéd. Mégis létrejötték, legalábbis el-

hangzásakor van jelen valaki, aki némiképpen helyettesíti az elképzelt: potenciális vagy virtuális címzettet, azt a hallgatót (hallgatóságot), akihez az áttételes (közvetett) kommunikáció közleménye-üzenete szól(hat). Ez a "pót" partner (technikus, szerkesztő, másik közreműködő) valamiképpen reagál az elhangzott szövegre (a beszélő rendszerint érdeklődik is véleménye után). A dialógusszerű megnyilatkozások esetén (riport, kerekasztalbeszélgetés stb.) pedig jelen van a beszédpartner, noha nem ő az "igazi címzett", akinek a "közös" üzenet szól. Ez a jelenlévő partner is reagál az elhangzottakra. Mégis a szituáció (a stúdióléggkör) miatt még így sem teljesen spontán a beszéd: sokkal több elem verbalizálódott benne, mint a teljesen közvetlen kommunikáció szituációban lezajló párbeszédben vagy monológban. De ez azt hiszem, inkább stíluskérdés csak (Vö. az elmondottakra: Dezséry Judit – Terestyéni Tamás: Élő szöveg – stúdió szöveg, Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. (1976.): 51-77.

Hasonlít ehhez, bár más is, az ünnepi beszédek, a felolvasások, színművek kérdésköre. Ezek egy virtuális hallgatóságnak készültek, de valódi hallgatóság előtt hangzanak el, noha sokszor nem hozzájuk szólnak.

Lényegesen különbözik az élőszó az *írott beszédtől* (az írásműtől) azért is, mert ennek születésekor az író egyedül van gondolataival, mindig monológot folytat – még ha párbeszédet ír –, s fő célja nem annyira a gondolat – mondanivaló átadása (ez csak egy távolabbi, közvetett – vagy eredeti szándék), mint inkább a gondolat, – a mondanivaló rögzítése. Érdekes gondolatokat idéz erre Szabó Zoltán angolai magyar író a *Két dióhéj* c. kötet 7-12 lapján: Audentől: "Az amit a költőnek tovább kell adnia, nem "önkifejezés", hanem kép arról a valóságról, ami mindannyiunk számára közös, abból az egyedülálló perspektívából láttatva, amely egyénileg az övé, s az írónak az a kötelessége és egyben öröme, hogy ezt másokkal ossza meg." Idézi Orwellt is: "Ha neki ülök annak, hogy megírjak egy könyvet... nem azt mondogatom magamnak: most művészi munkát fogok alkotni. Én azért írok, mert van valamely hazugság, amit tisztázni akarok, észrevétetni, vagy van valamilyen valóság, amelyre fel akarom hívni a figyelmet. Tehát mindenekelőtt azt akarom, hogy meghallgassanak. Ám olyasmiről, ami nem szolgál legalább valamicske esztétikai tapasztalattal, vagy nem ad művészi lehetőséget is, nem tudok írni még újságcikket sem." S magától: "Azt kérdezte (költő barátom), hogy mikor íróként írok, ugyan mi csábít, vagy szorít írásra, illetve kicsoda, vagyis hogy miért írok, amikor írok, s e tevékenykedés során kire gondolok, kinck írom azt, amit írok? – Azt én, senkinek! – feleltem elképedve, ez azonban kissé nyersen hangzott, s jóvátételre sebtiben, teljesen ösztönszerűen kivágtam egy pallérozottabb feleletet, ami így hangzott: Író az olyan ember, aki ír, de nem mindenki író, aki ezt teszi. S az író amikor ír: nem olvasónak ír. Nem utókorának ír. Nem is saját-magának ír. Az író a papírra ír..."

Írás-fogalmazás közben az író arra törekszik, hogy pontosan fogalmazza meg, egyértelműen fejezze ki a gondolatot, fogalmazás közben – mindegy magának írva (legalábbis kezdetben) – saját gondolatait, önmagát akarja megvalósítani. Következésképpen az írott beszéd (azaz az írásmű) mindig mono-

logikus, monológszerű; nem *konkrét* személy(ek)nek szól; még akkor is az, ha az aki ír, párbeszédes formában rögzíti-fogalmazza meg a gondolatot. Írás közben ugyanis nem működik a négylépéses folyamat (közlés – vétel – visszajelzés – újrászabályozás, majd újraközlés stb.). Az írásosság esetén ugyanis a közlemény vétele a címzett részéről külön folyamat, s az a visszajelzés is. Ez sok esetben el is marad, vagy nem jut el az eredeti adóhoz. A beszédpartnerek – az adó (író) és a címzett (olvasó) – egymás számára csak potenciálisan, virtuálisan "vannak jelen": inkább csak felképzenek – időnként – egymás számára (gyakran csak a közlemény elkészülte vagy elolvasása után). Ezért is nem tud sok író stílust, stílusréteget váltani, pl. átváltani az értekező prózai stílusból a tudománypeszerűsítőbe és fordítva.

Éppen ezért annak, aki ír, mintegy előre kell gondolkodnia, mindazokat a "hiányokat": ki nem mondott gondolatokat, látványt, hangzást stb., melyeket a spontán élőszóban a közös előzmény, a beszédszituáció, a nonverbális kommunikációs eszközök maguktól értetődővé tesznek vagy pótolnak, az íróknak minden esetben verbalizálnia kell. Még akkor is, ha mondandóját nem monológ (pl. tanulmány, előadás, értekezés, cikk, vezércikk, leírás, elbeszélés, levél stb.) formájában rögzíti, hanem dialógus formájában (pl. szereplőinek beszélgetése által, drámai párbeszédként stb.). Legalább idéző mondat, narratív megjegyzés vagy rendezői utasítás formájában utalnia kell a hangzásra, mozgásra stb. Viszont – mint már utaltam az ellenkezőjére – elhagyhatók olyan – az élőszóban verbalizálandó részletek, melyeket éppen az írás láthatósága helyettesít (pl. rendszerbemutató, fejezetekre, szakaszokra való tagolás; tipográfiaival való kiemelés). Ezt az élőszóban a hangzásnak vagy a verbalizált (nyelvi) formának kell helyettesítenie.

Mind ezek és még sok más tényező következtében eléggé erőteljesen eltér, sőt különbözik az élőszónak (a beszélt beszédnek) és az írásosságnak (az írott beszédnek) a szóhasználata is, főleg pedig a mondatszerkesztése és ebből adódóan intonációja-hangzásvilága is.

A mondatszerkezeteket tekintve nagy *általánosságban* azt mondhatjuk, hogy az *írásság* többnyire (de a műfajiságtól egyáltalán nem függetlenül) inkább az ún. szimultán mondat típust kedveli és használja, melynek viszonylag egyszerűek a mondatszerkezetei, de korántsem egyszerűek, többnyire alászerkesztettek a szószerkezetei a mondatokon belül, ezért a mondatok telítettségi mutatója eléggé magas. (Vö. Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai kiadó, 1971; uő.: a szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth, 1974. 116-51; uő.: A rádióhírek szövegalkotása és hangzásformája. RTVSzle. 1978. 2:48-55.; uő. A rádióban elhangzó beszédéről. MRT TK Tanulmányok VIII. évf. 4. sz. stb; valamint Békési Imrének idevágó dolgozatai, s ezek összefoglalása: Békési Imre: A gondolkodás grammatikája – Szöveg- és mondatszerkezeti elemzések. Tankönyvkiadó 1986, a szövegtan válogatott bibliográfiájával.) Az írásosságra még az is jellemző, hogy a mondat- és szövegszerkezet mintegy "előre jósol", azaz az egyes mondatok első, bevezető része mintegy előre jelzi a mondat

folytatását. Ez megszólaltatásakor szinte igényli, megköveteli az ún. kiénekelte dallamformákat, a nagy ívekben mozgó hanglejtést. (Vö. Fónagy-Magdics: A magyar beszéd dallama. AKK. 1967, 13-29, 101-183, 280-294.; Deme A grammatikai képlet és az akusztikai képlet kapcsolatához. In: Magyar Fonetikai Füzetek 1979. 3. sz. 7-13.; valamint az imént tőle idézett, a rádiós beszéddel foglalkozó tanulmányokat; valamint Wacha Imre: Beszéd; szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: Nyelvészet és tömegkommunikáció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1985. I.)

Az írásossággal ellentétben a *beszélt beszéd*, azaz a *spontán élőszó* mondszerkezeteinek telítettségi mutatója jóval kisebb, már amennyire ezt a kevésszámú élőnyelvi szöveg elemzése alapján eddig megállapíthattuk. Jóval kevesebb az élőnyelv mondataiban a bonyolult (alászerkesztett vagy hosszú, alá- és mellérendeléseket egyaránt tartalmazó) szószerkezet, de jóval gyakoribbak a bonyolultabb mondszerkezetek – megintcsak nem függetlenül a "műfajiságtól". Mint Keszler Borbála megállapította, a kötetlen beszélgetések mondszerkezetek telítettségi mutatója durván számolva mintegy egynegyede az írott nyelveknek, a monológyszerű, előadói beszédre vonatkozó (elnagyolt) saját vizsgálataim pedig – ismét csak durván számolva – kb. a fele értéket mutatják az írott szövegek telítettségi mutatóinak. (Vö.: Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálatra. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó 1983. 164-202.: Wacha Imre: A gazdagréti (kábel)televízió egy felvételén megszólalók spontán beszédének mondszerkezeti jellemzői. Kézirat, Előadás Szombathelyen a II. dialektológiai szimpozionon. 1987. aug. 25.) Azaz a spontán, monológyszerű előadói beszéd telítettségére vonatkozó mutatók a Deme által az írásosságra jellemzőnek és Keszler által a beszélgetésre jellemzőnek tartott mutatók között vannak. Az olyan előadói beszédé, melyet közbeszólások szakítanak meg, melynek során a beszélő ki-kiszól a szövegből, az ilyen beszéd telítettségi mutatói közelítenek a Keszler Borbála által megadotthoz. (Vö. Wacha: I. m.)

A spontán élőbeszédnek, különösképpen pedig a monológyszerű spontán beszédnek (néha az élőbeszédre emlékeztető szépirodalmi alkotásoknak) bonyolultak, olykor vitathatóak és nehezen elemzhetőek a mondszerkezetei, mert nehéz eldönteni, hogy egy-egy szerkezet mondatrész- vagy tagmondat szerepű-e. Nem ritka a tíznél több tagmondatból, olykor 17-18 mondategységből álló, négy-öt szintű összetett mondat sem, s gyakoriak mind a hierarchikus (alárendelő mellékmondatokat tartalmazó, mind a lineáris (mellérendelő tagmondatokat tartalmazó) felépítésű összetett mondatok, de a leggyakoribbak az ún. több ágú (mellé- és alárendelt tagmondatokat- mondategységeket tartalmazó) lineáris és hierarchikus felépítésű összetett mondatok.

A kérdés alaposabb vizsgálatába belebonyolódni nem szándékozván – elitéritene mondandónk fő irányától –, csak példaképpen bemutatom egy ötmondatos újsághír mondatainak ágrajzát és kapcsolódását, (I.), valamint néhány monológyszerű spontán előadói beszédből (II.) és néhány Tamási Arontól,

Krúdytól vett tipikus mondatnak a mondat szerkezetét és ágrajzát (III.): (Ez utóbbiakat P. Eőry Vilma bocsátotta rendelkezésemre megjelent, ill. kéziratban lévő tanulmányaiból. Szívességéért ezúton mondok köszönetet. W. I.)

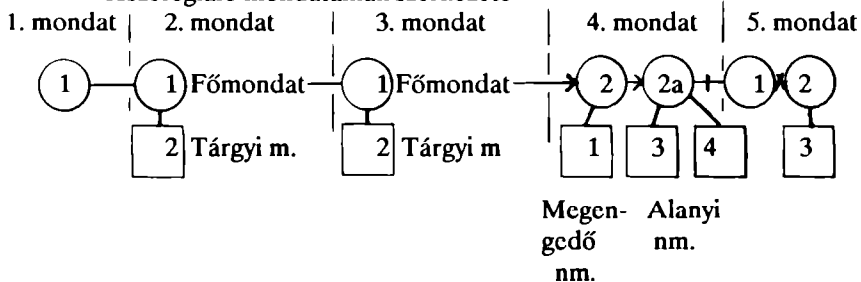
I. Hírösszefoglaló:

[2] (1) Daniel Ortega.. bejelentette, (2) hogy a nicaraguai kormány nevében levelet intézett *a közép-amerikai konfliktus politikai rendezését szorgalmazó nyolc latin-amerikai ország elnökéhez.* (Kilenc szavas, három egységre tagolható alárendelő szó szerkezet.)

[3] (1) A levél – mondta Ortega – azt a nicaraguai álláspontot fejezi ki, (2) hogy Guatemalában *a közép-amerikai feszültség enyhítését előmozdítani hivatott Costa-Rica-i béketerv megvitatásának* (8 szavas alárendelő szó szerkezet) összhangban kell lennie *a térségbeli válság tárgyalásos megoldását célzó Contadora-békekezdeményezésekkel.* (7 szavas alárendelő szó szerkezet.)

[4] (1) Bár Nicaragua megfelelő tárgyalási alapnak tekinti Arias Costa Rica-i elnök tervezetét (2), érthető a sandinista kormány óvatossága [(2a) az, hogy]: (3) Habib amerikai elnöki különmegbízott jelenleg sorra járja a Nicaraguán kívüli közép-amerikai országokat, (3) és *az Egyesült Államok által szavakban ugyan támogatott, valójában nem pártolt Arras-tervről* folytat megbeszéléseket. (10 szavas, mellé- és alárendelőket tartalmazó szó szerkezet.)"

A hírösszefoglaló mondatainak szerkezete

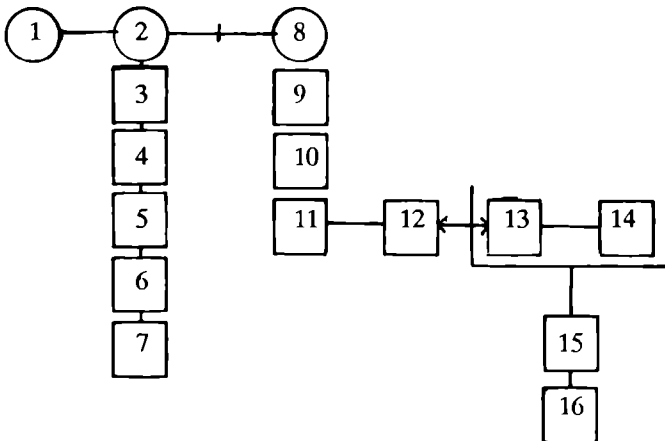
2/a odaértendő, ki nem tett kifejtő, magyarázó tagmondat

Spontán beszédből származó mondatok:

"(1) Valamivel több ennél a tanácstagi munka, (2) engedjék meg, (3) hogy | ezt | elmondjam, (4) tekintettel arra, (5) hogy egy öt éves ciklus áll mögöttem. (6) Ezerkilencszáznyolcvantól (7) mint ahogy | említette | volt Kenessci elv-

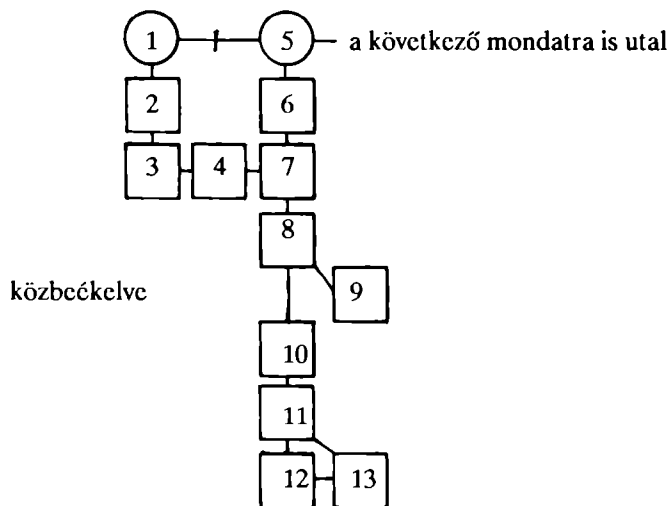
társ | (6) a tizennyolcadik kerületi tanács harmincadik választó körzetének voltam a tanácstagja, (8) és engedjék meg, (9) hogy elmondjam nagyon röviden, (10) hogy ez alatt az időszak alatt | mód és lehetőség | nyílik a tanácstagnak arra, (11) hogy nagyon sokszor érdemi állást foglaljon, döntsön, (12) Képviselje a körzetének az érdekét. (13) De hogy hogyan, (14) hogy tudja beilleszteni a körzet dolgait a testület egy egész kerületi tanács munkájába (15) én azt hiszem, (16) hogy ez az egyik nagyon lényeges pont."

A mondat szerkezetec:

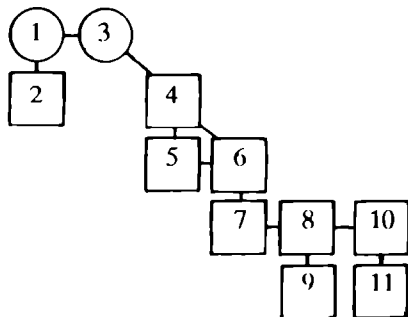
"(1) Én azt hiszem, (2) hogy nagyon röviden, talán egy pár szóban elhangzott, (3) hogy tulajdonképpen hol dolgozom, (4) mivel tevékenykedem, || (5) és én azt hiszem, (6) hogy | tulajdonképpen nem is programbeszédre van most szó, || (7) mert | a későbbiek során lehetőség nyílik arra, (8) hogy a | jelöltek || (9) amennyiben elfogadják az | illetőket (8) akkor találkozzanak a választóikkal választógyűlés keretében, | (10) ahol részleteikben tulajdonképpen ø ki tudják fejteni, (11) mi az elgondolásuk, elképzelésük arra, (12) hogy | körzetükben | esetleg megválasztás esetén | mit végezzenek, | (13) milyen tevékenységet folytassanak."

Az összetett mondat mondatszerkezete:

"(1) Nagyon lényeges | pont, (2) ahol a tanácstagnak tevékenykedni kell, | (3) hisz | én azt hiszem, (4) hogy | (5) példaként hagy említsem meg, | (6) amikor elhatározta a kerületi tanács. | Az elmúlt | esztendőben. | (7) Hogy | Kamaracrdci ifjúsági parkot létesít. || (8) Vagy Soltvadkerten ifjúsági üdülő tábort csinál, (9) amely nincs még ilyen a kerületben. | (10) Vagy megépíti a tétényi úti fedett uszodát, | (11) mert még ilyenekkel nem rendelkeznek a kerület, | (4) akkor nagyon sokszor | egy-egy választóközvetben tevékenykedő tanácstag érdekével | ellentétes volt."

A mondat tagmondatainak kapcsolódása:

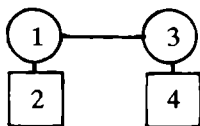

• Pont hanglejtés és új indítás – Punktintonation und neues Intonationsbeginn

III. Szépirodalmi szövegekből való mondatok:

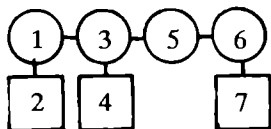
Tamási Áron:

Itt a ház még keményen állott, mert az öreg Márton jól egymásba róttta volt, s virágban díszlett a mosolygó almafa is, mintha csak előbb ment volna el a fiú.
(Húségcs Mártonka)

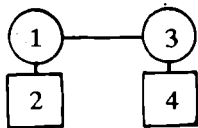
(MNy. 1983/2. 165.)

S akkora virágok [voltak ott], hogy azoknak a szíromjai közé Mártonka báránystul megbújhatott volna akárki elől, s az emberek is ahhoz mérve: nagyok, mintha ezer esztendőig nőttek volna, a szakállukból hét öles lepedőt is lehetett volna szőni, s a bajuszuk akkora volt, hogy otthon csúfödésre zsúpba kötötték volna. (Húségcs Mártonka)

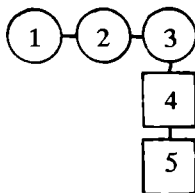

(MNy. 1983/2 165-6.)

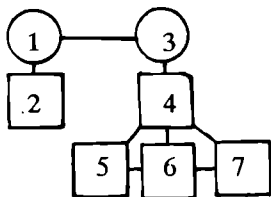
S gyűlnek most is egyre [a zsendelyek], mialatt a percek ámulva vonulnak az idő háta mögé; csak a forgácsok nyújtózkodnak, némelyik susogva is halkán, vagy szinte hegedülve, mint álmában a sáska. (Világló éjszaka)

Szilaj módon és zuhogva szól [a Küküllő vize], de erdőn által megcsappan bezzeg a hatalma, mert azok a zsenge levelek annyira megszűrik a hangját, hogy a fenszíkra már csak úgy érkezik, mintha dűsgazdag tavaszi pára zengene-zungana csupán. (Világító éjszaka)

Vagy talán csak két kiválasztott ember bolyong valahol az utakon, ki mind a kettő szerfölött kedves az Isten előtt; valami űzött próféta talán és egy erényes hajadon, akiről úgy vagyon megírva, hogy bánatukban a nap heve béragyogja őket, szükségükben táplálja a föld, és éjjeli félelmükben előttük járnak a csillogok. (Megváltás)

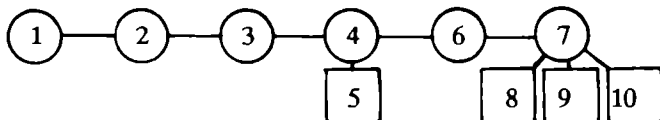

(MNY. 1983/2. 171.)

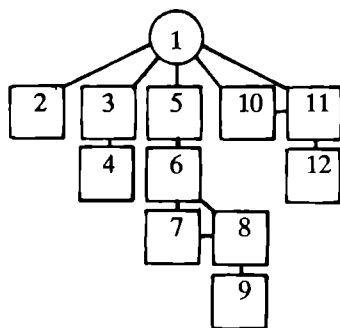
Krudy Gyula:

A bástyasétányon vagy a tánciskolában megszagolhatta a nők ruháját, szerelmet vallott, és sohasem hazudott, eszeveszett módjára ácsorgott ablakuk

alatt, ahonnan egyszer véletlenül kinézett egy csinos asszony, ajándékot adott a szobaleánynak, és vakmerően behatolt idegen házakba, hogy kezet csókoljon ismeretlen nőknek, áldását kérje az idősebb asszonyságoknak, és a pillanatnyi gyönyör, a titkos boldogság, az elröppenő perc fontosságát bizonyítsa először látott nőknek meglepett helyzetükben. (Az éji látogató)

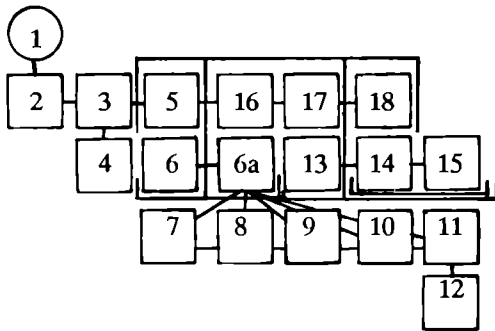

Sokan mondták azóta, amióta én innen elmentem, hogy a lába formásabb, mint a vadaskertek szarvasainak lába, a keze fehérőbb, mint a hercegnőké, akik már régen meghaltak, s egyéb dolguk sincs, mint szép kezüket a nehéz selyemruhán tartani, a nyakán a hajfürtök borral és étellel jóllakott fiatal férfiak gondolatai, és a selyemszoknyájának a zizegése a júniusi erdő mohájának a susogása, ahol boldogtalan-boldog szerelmecsek csókolóztak? (Az éji látogató)

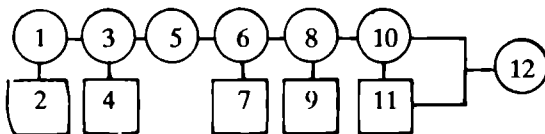

Az aranymívesné dolgára gondoljunk, aki csaknem évekig foglalkoztatta Szindbádót, bár közben észrevette, hogy más nőknek is van bokájuk, hajuk, szép szemük és kedves hangjuk, mégis, midőn egyedül járt a messzi nyárfasorban vagy budai kiskocsmákban üldögélt a Tabánban, ahol a bolthajtás alatt sűrű a füst, öblös a pohár, és a sarokban vak zenész játszik, hervadt népénekesnő

dalol, és a kocsmáros oly alattomosan nézegetett vidrabőr süvege alól, mintha pénzhamisításon törné a fejét –, midőn itt ábrándozott, magában kivont, összeadott, terveket koholt, csapdákat eszelt, regényes variációkat állított szobalányok vagy grófnék elragadására: tehát az életalkotás órájában, Szindbád az aranymívesnét mindig különös gonddal kezelte ábrándjaiban, piros ablakú, ködbeborult ormú, kis kastélyba költöztette, négylovas hintón járatta, és a nevét sokszor az asztalra írta borba mártott ujjával. (Az ecetfák pirulása)

A rügyekre mezítelen kis tündérek ülnek lovagló helyzetben, árnyék némasággal vonultak meg eddig a berkekben; pattog a levegő az ismeretlen származású hangoktól, mintha a föld alól a csírák, magvak énekelnének egy nagy kardalt; mint megbolondult kerekék szaladgálnak a levegőáramlások, sípol a felhő, amely a tájon átsuhan, a komor állóvizek minden ok nélkül megmozdulnak, mintha csak ők is részt akarnának venni a tavaszi bálban; csodálatos, hogy nem telik meg mekegő bakkecskékkal a mező, mikor itt minden és mindenki játszani szeretne. (Napraforgó)

Feltűnő a mondatok ágrajzában a beszélt nyelvi mondatok hierarchikus felépítése, mélységi tagozódása: több szintű mélységbe lenyúló ágak; sorozatos alárendeléseket is megfigyelhetünk bennük. Velük szemben az frott nyelv ~~mon~~

datai szinte szabályosan elrendezett "hullámvonalakat" adnak, s többségükben két, olykor három szintűek. Kivétel ez alól Krudy mondatainak szerkezete. P. Eöry Vilma ezt írja Tamási és Krudy mondat szerkezetéről: "A két író többszörösen összetett mondatainak alapvető különbsége: a) az összetételek számában, b) a kapcsolódástípusok rendszerében van. – Tamási mondatai rövidebbek, kevesebb tagmondatból állnak. Kapcsolódásuk minősége (alá- vagy mellérendelés) nem különbözik lényegesen a Krudy-mondatokétól; a többszörösen összetett mondatokban mindkét írónál általában kiegyenlítődik az alá- és mellérendelések száma. – Jelentős a különbség a különböző kapcsolódások (alá- vagy mellérendelés) eloszlása tekintetében. Az ágrajzokon jól látható, hogy míg Tamásinál a különböző kapcsolásformák sokszor ismétlődnek, szinte szimmetrikus szerkezetet alkotnak, Krudynál esetleges az eloszlásuk. Ez a jelenség természetesen összefügg a hosszabb (több tagmondatú) mondatokban rejlő nagyobb variációs lehetőségekkel. Annak pedig, hogy a sokszor hasonló ágrajz ellenére (Tamási 2., Krudy 4. mondata) az elmondott mondatok a két írónál más hatást keltenek (Tamásiéi kiegyensúlyozottak, Krudyéi esetlegesek, szétfolyóak, álmatagok, a mondat egységek szótagszámának megfelelése (Tamási) és meg nem felelése (Krudy) lehet az oka." (Kézirat) – Az írott és az élőnyelvi mondatok szerkezeteinek elemzése és a különbségek bizonyítása még további nagy anyagon végzett kutatás feladata.

Lényeges különbség van az írott és a beszélt beszéd "mondatai" között abban a tekintetben is, hogy az írott szöveg mondatainak határai többnyire világosak, míg a beszélt beszéd, a spontán beszéd szövegmondatainak határait roppant nehéz megállapítani. És míg az írott szöveg olvasója és hallgatója számára a mondat szerkezet és – megszólaltatáskor az – intonáció mintegy előre jelzi a mondat egységek és mondat egységek "határait", a spontán beszéd hallgatója előrejelzést alig kap; legfeljebb a kitett kötőszók utalnak a "mondatok", "tagmondatok", illetve közlésegyeségek, közlésegeszkek kapcsolódására, a mondat egységek és a mondat egységek határait az esetek egy jelentős hányában csak "visszafelé helyesbítő" utalást kap a hallgató, azáltal, hogy a "mondat" grammatikailag lezáródik-e vagy sem, illetőleg az intonáció indít-e új mondatot vagy mondat egységet (közlésegyeséget-közlésegeszket).

Szórványos megfigyeléscim alapján úgy tűnik, hogy más az írott és a beszélt beszéd összetett mondataiban (mondat egységekben) a tagmondatok (mondat egységek-megnyilatkozások) sorrendje is. Minta a spontán élőbeszédben alig-alig vagy csak jóval kisebb számban fordulna elő, hogy összetett mondat éljen a főmondat, hanem az annak alárendelt mellékmondat (mondat egység-megnyilatkozás) állna az olyan többszörösen összetett mondatokban, melyek mellé és alárendelt tagmondatokat is tartalmaznak. S olyan többszörösen összetett, alárendelő mondatokra sem nagyon emlékszem, melyek mellékmondatokkal indultak volna. (Legfeljebb feltételes mellékmondat és időhatározói mellékmondat kerülhet az élőszóban a mondat élre.) A többszörösen összetett alárendelő mondatok szinte mindig a főmondatokkal kezdődnek. (Természetesen a kérdés vizsgálára, bizonyításra vár.)

Persze az is kétséges, szabad-e egyáltalán az élőbeszéddel, a spontán beszéddel kapcsolatban "mondatokról" szólni (azaz az írott nyelvvel kapcsolatos terminológiát használni), s nem lenne-e jobb megnyilatkozásokról, megnyilatkozási egységekről, megnyilatkozésgészről és megnyilatkozáshatárról, valamint a szöveg(egész) helyett közleményegészről beszélni, a szöveg, szöveg-egység, szövegegész helyett pedig nem a közlésegység-közlésegész-e a megfelelőbb kifejezés.

Mindez, amiről eddig szó volt, nem haszontalan kitérés. Szorosan tárgyunkhoz tartozik, nagyon is lényeges a nyelv és a beszéd kategorizálása, rétegződése tekintetéből. Annyi ugyanis már talán az eddigiekből is kiderült, hogy a nyelvről és realizálódási formájáról a beszédről szólván, két nagy kategóriával mindenképpen számolnunk kell. S úgy tűnik – legalábbis számomra –, hogy nem elegendő, ha az írott és beszélt változat kategóriáit majd csak a későbbiek során különítjük el. Már csak azért sem, mert úgy érzem, az említett különbségek okai elsősorban a kommunikációs mezőnek és az ennek megfelelő gondolkodási és nyelvalkotási módnak az eltéréseiből adódnak. Még akkor is figyelembe kell ezt vennünk, ha a két kategória nem különíthető is el (egyelőre) élesen. – Bár meglepetésekre, eddig nem regisztrált jelenségekre mindenképpen számíthatunk az élőnyelvi kutatások fellendülésével.

II.

Hogy azonban tovább léphessünk kitűzött célunk irányában, a *beszéd fogalmának* tisztázása után – (melynek során láttuk, a beszédnek két változata van: beszélt beszéd és írott beszéd) tisztáznunk kellene azt is, voltaképpen mit is értünk vagy értsünk *beszélt* beszédnek – hogy csak néhányat említsünk meg az ide sorolható szakkifejezések közül.

Tudni illik – több ok következtében – mindaddig nem tudatosult eléggé, hogy a beszélt beszédnek, az elhangzó nyelvnek is legalább két nagy és két közbülső, átmeneti kategóriáját, valamint több válfaját, realizálódási formáját figyelhetjük meg. Ezek mind nyelvi formájukban, mind akusztikumukban sajátos és identifikálásra alkalmas jellegzetességeket hordoznak. Mindegyiknek sajátos ismertetőjegyei vannak mind hangállománya, mind szóhasználata, alakzata, mondattana, mind akusztikuma (hangzásvilága) tekintetében. (Az akusztikus jellemzők bemutatását itt és most mellőzöm, részletesen tárgyaltam Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései (NyK. 75:1973: 77-103, ALH /1975/ 25:39-75), valamint Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról című cikkemben (ÁNyT, X, 203-14. 1974.), illetőleg a Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban című nagyobb tanulmányomban (In. Nyelvészet és tömegkommunikáció. Tömegkommunikációs kutatóközpont 1985. I.)/ Az egyik nagy kategória *spontán élőszó* a legszűkebb értelemben vett *beszélt nyelv* (beszélt-beszéd). A maga sokarcú és változatos, korántsem egységes hangzásvilágával

és önmagán belül is több réteggel. Sajátos hangzásvilágukat és árnyalt, egymástól alig-alig elkülöníthető kategóriáit legutóbb részletesen és aligha vitatható módon éppen Penavin Olga mutatta be olyannyira figyelemreméltóan és elgondolkoztatóan, hogy (többek között) ahhoz a kategorizáláshoz és azokhoz a megállapításokhoz, megfigyelésekhez, amiket Nyelvjárás és köznyelv című tanulmányában (Forum kiadó, Újvidék 1986. Nyelvművelő Füzetek) közreadott, nem sokat lehet hozzátenni. (Foglalkozott velük Nyirkos István is Irodalmi nyelv-köznyelv-képnelv című cikkében. (Magyar Nyelvjárások 24/1981/9-30).)

Az elhangzó beszéd másik nagy kategóriája az, amit említett cikkeimben mint *felolvasást*, illetve mint *reproduktív*-beszédet (beszélt írott-beszéd) említettem és jellemeztem. Végző soron az írott szöveg valamiféle megszólaltatása tartozik ide, a szigorúan vett felolvasástól az előszószzerű megszólaltatásig. Azok a nyelvi és beszédproduktumok sorolhatók ide, melyek a rádióból, tévéből, pódiumról, színpadról, szónokok, ünnepi beszédet mondók stb. ajkáról szólnak meg, de írott szöveg szószzerinti megszólaltatásaként hangzanak el.

A két nagyobb kategóriának – a félreproduktív beszéden át – számos válfaja van, attól függően, hogy a beszédproduktumok milyen közelebbi vagy távolabbi kapcsolatban állnak a spontán szöveggalattal (a beszéltességgel), illetőleg az írottsággal, az írásbeliséggel. Ezeket a lehetséges átmeneteket itt ismét csak nem részletezem. Már csak azért sem, mert részben szóltam róluk az A beszédművelés a tudományban és az iskolában című cikkemben (Nyr. 1983:434-52), valamint J. Soltész Katalinnal közösen elképzelt összefüggéseiket, rendszerüket bemutattam a szombathelyi nyelvészkongresszuson tartott előadásomban (Megjelenés alatt: Nyelvi és beszédregek(?) és/vagy beszédszintek – A rádió és tévé beszédének tanulságai címmel) és azért sem, mert ezeknek az íróasztalnál elgondolt, kikövetkeztetett, valósnak látszó kisebb kategóriáknak realizálódott jellemzőit nem vizsáltuk meg, tehát még nincs igazolva a hipotézis.

Mindehhez – itt és most – csak annyit fűzök hozzá, hogy mind hangállományát, mind szóképletét, frazcológiáját, alak- és mondatát, sőt egész hangzásvilágát tekintve ez – i. e. az írott parolának (az írott beszédnek) *megszólaltatása* (a felolvasás, a reproduktív–interpretatív beszéd) – lehet az ún. irodalmi nyelv beszélt változata, s nem a köznyelv. Ez utóbbi legfeljebb annak beszélt megfelelője lehet. Mert éppen az írott szöveget "hangosító" – "megszólaltató" felolvasásos és interpretatív-reproduktív beszéd hangállományában és hangzásvilágában következett be (az utóbbi negyven évben az az egységesülési folyamat, mely az írott nyelvhasználat terén (főleg az egységes helyesírás létrehozásának következtében) jóval korábban megfigyelhető volt, s melyet Pais Dezső, Benkő Loránd és mások az irodalmi nyelv kialakulásának és a nyelvi rétegződésnek kérdéseit tárgyaló alapvető és később idézendő tanulmányaiban az írott nyelvről kimutattak.

Az utóbbi harminc-negyven évben szinte a fülünk hallatára következett be – de véleményem szerint – először és nagy mértékben csak a színpadon, pódiumon, szónoki, előadói emelvényen egyaránt a kiejtésnek és a beszéd dal-

lamosságának integrálódása, az írásképhez való nagymértékű közelítése. Ezt követte az írott nyelvnek normalizáló, integráló hatására a kiejtés egységesülése, egy közös normához való igazodása a magyarul beszélők széles rétegeinek körében is. Ebben szerepet játszott az írásképnél a (vissza)hatása mellett (vö. Deme: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd), az általános műveltség növekedése, eredendően pedig az iskolai olvasás- és írástanítás, valamint a tömeg-tájékoztató eszközöknek (rádióknak televízióknak műveltséget tükröző és mintát mutató, tehát (az írott nyelv alapján) normalizáló hatása. Az egységesülés olyan mértékű, hogy színpadról, pódiumról, közéletből szinte teljesen visszaszorult a nyelvjárásiasság; az innen hallható beszédnek még a hangállományból is eltűntek a nyelvjárásra, sőt a regionális köznyelvekre jellemző hangok – így pl. a zárt *ë* hang is nyelvjárásiasnak, tehát vidékinek, műveletlennek tűnik sokak számára, nem is szólva a diftongusokról, és egyéb hangokról. Még a koartikuláció is az írásképhez közeledett (a reprodukív-interpretatív stílusban/beszédben. /vö. Deme László, Elekfi László és Nyíri Antal megállapításaival: MMNyR. I. 55-119, kk. 94-106; uő.: A helyes magyar kiejtés kérdése NyFK. 199-239; Nyelvünk új hangtani fejleményeinek vázolója és értékelése. In: Mai magyar nyelvünk, Akadémiai Kiadó 1976. 33-44.

Pedig mint a régi filmekről, hanglemezekről, a rádió archív felvételeiről (ezek újabb kiadásairól, így pl. a Varietas delectat sorozatban kiadott hanglemezekről) hallható beszéd igazolja, még a 40-50-es években is általános volt a színészek, előadóművészek, közéleti személyiségek körében az az enyhén nyelvjárásias ízű ejtés, melynek színeit ma már csak nagyon idős vidéki vagy erdélyi származású színészeink, előadóművészeink őrzik.

A kiejtésnek ebben az integrálódási folyamatában – mely a magyarul beszélőknek egyre szélesebb rétegeit érinti, s melynek következtében a nyelvjárásiasság egyre nagyobb mértékben a háttérbe szorul –, jelentős szerepet játszhatott az is, hogy az írott nyelvet, vagy az ennek "megfelelő", az ezzel egyenértékűnek tekinthető beszélt nyelvi formát főleg a művelt emberek használják-beszélik (pl. rádióban, televízióban), és így az írott nyelvnek (az írásképnél) megfelelő kiejtés a műveltség kritériumává vált.

Mindennek ellenére érdekes, hogy – mint kísérletek bizonyítják – az írott beszédet a spontán-kötetlen (tehát nem a szöveg betanulásán alapuló, és az írott szöveget nem szó szerint megisméltő) beszéd csak nyomaiban tudja követni: onnan legfeljebb egy-egy szószerkezetet, nyelvi kliséit képes csak átvenni; a természetes beszédhelyzetben megszólaló feloldja, fellazítja a feszes mondat-szerkezetet és a logikai építkezést. Rendszerint bőbeszédűen, redundánsan, ismétlésekkel mondja el az adott tartalmat vagy gondolatsort. (Vigyázat! a rádió és főleg a tévé kötetlennek látszó, de nyelvileg szinte hibátlan, logikus műsorvezetői, kommentátori stb. beszéde mind írott szövegre épül, és betanulva vagy sugógépről olvasva-émlékezve hangzik el.) (Vö. Huszár Ágnes: A rádió és televízió beszélt nyelvének mondattana. In: Nyelvészet és tömegkommunikáció. Tömegkommunikációs kutatóközpont 1985. II. 43-118.; Wacha Imre: Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás... uo. I.

III.

Mint Bachát László írja Az ifjúság nyelve c. tanulmányában (Megjelent a Norma-átlag-eltérés – Az 1984. május 23-25-i pécsi tudományos konferencia válogatott előadásai c. kötetben Szerk. Fülei-Szántó Endre. Pécsi Akadémiai Bizottság 1986. 9-22): "A 60-as években a szakirodalomban terminológiai vita kezdődött, amely nemcsak a nyelvi rétegek megnevezését igyekezett tisztázni, hanem a nyelvi rétegeknek egymáshoz való viszonyát, az elkülönítésük szempontját és az egyes rétegek jellemzőit is fel akarta tárni. Ezekben a vitákban Benkő Loránd (Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. In: Anyanyelvi műveltségünk. Szerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó Bp., 1960. 221-6), Károly Sándor (Az irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv elnevezésekről. Nyr. 85: 393-7), Jakab István (Az irodalmi nyelv... Irodalmi Szemle, 17: 431-42), Temesi Mihály (Problemes... Acta Linguistica, 17: 405 1.) sok kérdést megnyugtatóan tisztáztak, más kérdések azonban eléggé összekuszálódtak." (i. m. 10.) Erről lást még: Grétsy László: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban című, a közeljövőben megjelenő tanulmányát.

A terminológiai és a fogalmi tisztázásra, valamint bizonyos fokú rendezésre nagy szükség is volt, mert a kép, amelyet a *nyelv* rétegződéséről addig kaptunk, meglehetősen változatos és korántsem egyértelmű. Ezért talán érdemes néhány részletét újból megvizsgálni.

A nyelv rétegződésével kapcsolatban általános kiinduló alapállás, hogy "egy nyelv változatai között történeti-nyelvjelődési szempontból a legfontosabb a nemzeti nyelv és a népnyelv" (Bachát i.m. 9.)

1953-ban Deme László a közös nemzeti nyelven belül hat réteget különít el, amelyek "olyan *nyelvhasználati* különbségek, amelyek nem egy-egy egyénc, családra vagy falura jellemzők, hanem valamilyen nagyobb csoportra." (Deme László: A nemzeti nyelv rétegei a nyelvhelyesség szemszögéből. In: NyFK. AkK. 1953. 15-48, kk. 17.) A nemzeti *irodalmi nyelv* és ennek beszélt változata, a *köznyelv* mellett leírja a területi rétegzettségéből következő *nyelvjárásokat*, a foglalkozási különbségekből adódó *szakszókincseket*, a *szaknyelveket*, a társadalmi csoportokra jellemző *zsargont* és *tolvajnyelvet*. (I.m. 17-42) A nemzeti nyelv fő formájának az irodalmi nyelvet tartja. A többi nyelvhasználati formát pedig (a szakszókincsek kivételével) a társadalmi és műveltségi fejlődésnek alacsonyabb fokán megrekedt változatnak (uo. 34.). A nyelvjárásokról szólva beszél a szóhasználati különbségekről, a hangállománybeli, alaktani jellemzőkről; a többi nyelvi réteg jellemzőjeként csak a szóhasználati sajátosságokat említi meg. (I.h.) Nagyjából hasonló a felosztása és felfogása Lőrincze Lajosnak (A magyar szókészlet kérdései. In: Magyar nyelvhelyesség. Kossuth Könyvkiadó, 1957. 53-72)., Tompa Józsefnek (MMNyR. 1: 26.-37), Fábíán Pálnak (A szavak anyagraktárában. In: Nyelvtan – stílus – szónoklás, Kossuth Könyvkiadó, 1960. 220-69. kk. 224-45), Szépe Györgynek (A szókészlet és a nyelvtan. In: MMNyR. AkK. 1961. 1:138-42) Sebestyén Árpádnak ("A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése" témakör tantervi helyzetéről. Nyr. 105

/1981/: 319-28, kk. 322-3;) és másoknak (Vö. még Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány. Gondolat, 1980. 185-259.)

Lényegében ugyanezt a szemléletet és felosztást viszik tovább – bár korántsem egységes terminológiával – az e témával foglalkozó későbbi tanulmányok is, noha a rétegek számát olykor növelik (például az idegen szavak és az új szavak rétegével), olykor pedig – a megnövelt rétegek számához viszonyítva – csökkentik, illetőleg az egyes rétegeket (önmagukon belül) tovább bontják, finomítják – és vitáznak a csoport- és szaknyelvek, valamint a rétegnyelvek kategóriájának értelmezése körül. (pl.: Deme László: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Madách Könyvkiadó, Pozsony 1970. 68–102; Fábíán Pál: A szövegalkotás nyelvi-stilisztikai eszközei. In: Szónokok, előadók kézikönyve. Kosuth Kk. 1974. 81–102; Grétsy László: A társadalmi átalakulás okozta nyelvi át-
rétegződés a nyelv művelő szemével. In: Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás, TIT 1981, 32–42; uő.: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. Kézirat.) Máskor részben másfajta csoportokat vesznek fel (pl. Bárcki Géza: A magyar nyelv életrajza. Gondolat 1963; Bárcki–Benkő–Berrár: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó 1967, 13–17; Bencédy–Fábíán–Rácz–Velcsovné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó 1968. 464–500; vö. még Bachát László: Az ifjúság nyelve. In: Norma-átlag-eltérés (Szerk. Füleci-Szántó-Endre). Pécsi Akadémiai Bizottság 1986. 9-16. Olykor pedig a vizsgálat szempontjait újabbakkal egészítik ki: a rétegek megállapításakor a nyelvi és lexikai elemeken kívül szerepet kaptnak stilisztikai szempontok is, szóba kerül a nyelvi elemeket felhasználók köre (tehát a szociolingvisztika szempontjai) a megnyilatkozás módja, formája, funkciója és bizonyos mértékig a kommunikációs helyzet is. (Vö. Szabó Zoltán: Megjegyzések az irodalmi nyelv fogalmának kérdéseihez. I. Oszt. Közl. = NyIK 1962 138-9.; Nyirkos István: Irodalmi nyelv – köznyelv – népnelv. Magyar nyelvjárások i. h.) Kovalovszky Miklós például a megnyilatkozás módjának főbb kategóriáján belül szól *beszélt nyelvről*, ezen belül pedig az utca nyelvéről, mint alsóbbrendű köznyelvről, majd az argóról, illetőleg a művelt köznyelvről, a társalgási nyelvről és a szónoki vagy előadói nyelvhasználatról. Az írott nyelvhasználaton belül tárgyalja a költői nyelvet, az irodalmi nyelvet, a szónoki nyelvet, az értekező-tudományos előadói stílust, a sajtónyelvet, azaz a publicisztikai stílust, a hivatalos vagy hivatali nyelvet. Külön szempont az ő tárgyalásában a *földrajzi, területi megoszlás*. Ezen belül elkülöníti a nyelvjárási, tájnyelvi szokat, a népi, népies, népnyelvi szokat, valamint a városi nagyvárosi, fővárosi nyelvhasználatot. Szól még az időbeli, *történelmi rétegekről*, ezen belül nyolc alcsoport vesz fel: a **társadalmi helyzet szerinti rétegződés**: a csoportnyelvek, rétegnyelvek kategóriájában pedig tizenegy alcsoportot különít el. (Kovalovszky Miklós: Nyelvi elemek stiláris értéke a szótárakban. In: Szótártani tanulmányok. Tankönyvkiadó, 1966 123–147, kk. 132–41.) Nagyjából hasonló szempontok és kategóriák találhatók Kovalovszky Miklósnak a *Nyelvünk rétegeinek és a napjainkban végbemenő nyelvi át-
rétegződésnek áttekintése és értékelése* című tanulmányában is (In: Mai magyar nyelvünk. AkK. 1976. 87-95). Mindezen cikkeknél (melyeknek felsorolása koránt-

sem teljes) legfontosabb jellemzője, hogy a nyelvi rétegződés vizsgálata, a rétegek, csoportok körülhatárolása – akár "írott", akár "beszélt" "nyelvről" szólnak is, – elsődlegesen mindig a *lexikai elemek* a szókinés, kifejezőkészlet használata, stílusértéke, hangalakja, jelentése alapján történt, s csak kevésbé, alig-alig és nagyon későn került szóba a felhasználók köre és főleg nem a beszéd-szituáció.

A nyelvi rétegződésnek az ilyen lexikai központú vizsgálata és osztályozása – azt hiszem – csak addig lehetett jogos és kizárólagos, amíg a nyelvnek (langue-nak) mint eszköztárnak a rétegződésre ügyeltek, amíg a nyelvi eszköztár volt a kiindulás, mégha az a nyelvhasználat tekintetéből történt is. A szempontokat azonnal tágitani kellett (s ez már Kovalovszky említett cikkében is jelentkezett), mielőtt a beszédről, azaz a nyelv realizálódási formájáról volt szó. S különösképpen tágitani – másítani – kell a vizsgálati szempontokat, ha tekintettel vagyunk a beszéd funkcionalitására is, s a beszédet (most már a parole jelenséget) mint a kommunikációs helyzetben, kommunikációs partnerek között interakcióban lezajló folyamatot és realizálódást, valamint ezt mint kifejezési eszközt és kifejezési formát kezdhethetjük el vizsgálni. Ehhez az első lökést egyrésztől az utóbbi időben kialakult norma-viták, másrésztől pedig az *elhangzó beszédnek és az élőszónak* (talán a korábbiakban sikerült igazolnom, hogy a kettő nem ugyanaz) a vizsgálata adta meg; ezen belül is főleg a rádiós és közéleti beszéd hangzásának és hatékonyságának vizsgálata. Ez ugyanis az első időkből – a nyelvhelyességi problémákon túljutva – a hangzó beszéd helyes, értelmes hangzásának, adekvát akusztikumának kérdését vetette fel: értés és értetés az akusztikum segítségével. És éppen a helyesen értelmező, adekvát megszólaltatás lehetőségeinek keresése-kutatása irányította rá a figyelmet arra, hogy bár fontosak a szóhasználatnak, a frazeológia meg- és kiválasztásának szempontjai, mégis a verbális kommunikációnak a beszédnek, az élőszóval történő gondolatátadásnak, főleg a beszéd-szituációknak (közléshelyzetek), közlésformáknak a tekintetéből nem közömbösek a szövegalkotás és főleg a mondat-szerkesztés szempontjai. Különösképpen nem a mondat-szerkesztésben, majd az ennek következtében tettenérhető stílári és akusztikus (mondat- és szövegfonetikai, eredendően pedig a mondat- és szövegszerkesztési) különbségek. (Vö. A rádióbemondó beszéde. MRT TK 1973., Deme: A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth Kk. 1974. 116–51, Wacha Imre: Beszéljessünk a beszédről! Kossuth Kk. 1978.; úő.: A beszédművelés kérdéseihez. Magyartanítás 1979: 264–75, 1980: 27–37.) Éppen ezek a különbségek velük fel azt a gondolatot, hogy a nyelvi rétegződésnek – helyesebben szólva színteződésnek – többféle irányból megközelítve a kérdést, újabb jellemzőit kell keresnünk és leírunk.

IV.

A rádiós nyelvhasználatnak és ebben az elhangzó beszédnek, valamint a spontán élőszónak a vizsgálata vetett fel ugyanis olyan kérdéseket, melyek a

nemzeti nyelv rétegeinek a csak szóhasználati alapon történő megkülönböztetését, rétegeztetését megkérdőjelezzik. A szakirodalomban többé-kevésbé általánosan elfogadott tétel, hogy a nemzeti nyelvnek fő formája és jelentős része az *irodalmi nyelv* és ennek *beszélt* változata a *köznyelv*. Fel kell azonban figyelni néhány fontos dologra.

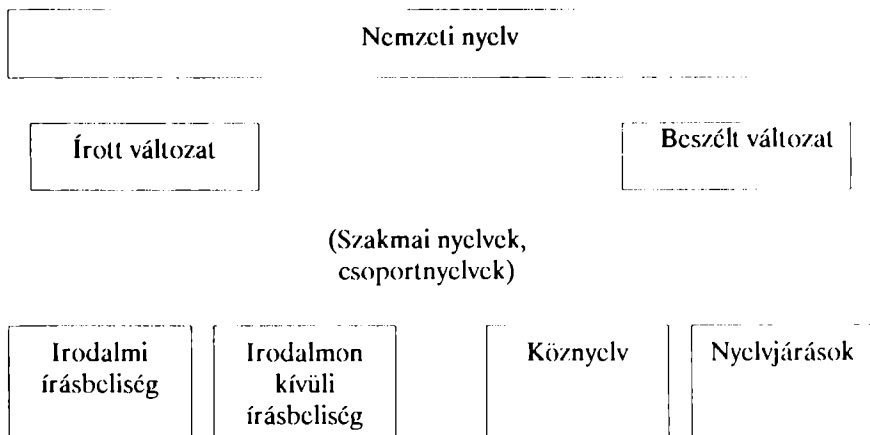
Az irodalmi nyelv – függetlenül létrejöttének, kialakulásának körülményeiről és az erről vallott nézetekről (vö. pl. Deme: A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből. NyFK. AkK. 1953. 30-3; Pais: A magyar irodalmi nyelv. In: A II. Országos Nyelvészkonferencia. MNyTK 83-125-166 és a hozzászólások: i.m. 167-195; Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből /Szerk.: Pais Dezső/ AkK. 1960.; Benkő Loránd: Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. In: Anyanyelvi műveltségünk. A Pécsi Nyelv- művelő Konferencia anyaga. AkK. 1960. 221-46, és a hozzászólások i.m. 247-309; uő: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. AkK. 1960.; Bárczi Géza: Bevezetés a nyelvtudományba. Tankönyvkiadó 1953. 11-24. uő.: A magyar nyelv életrajza. Gondolat, 1953. kk. 326 és kk. 364-76 és kk. Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány. Gondolat 1980. 185-259 stb. maga soha sem volt teljesen tiszta kategória, és ma sem egyértelmű kategória. /Vö. erre nézve: Károly Sándor: Az irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv elnevezésekről. Nyr. 85 [1961]: 385-98./ Már csak azért sem, mert maga az *irodalom* sem egyértelmű és nem tiszta kategória. Érdemes ezért kissé megvizsgálnunk a két kategóriával kapcsolatos nézeteket.

Többeknél (pl. Benkő Loránd i.m. Penavin Olga i.m. 22.) az irodalmi nyelv *elsősorban* az írott nyelvet jelenti, szemben ennek *beszélt* (vagy *beszéltnek* tartott) változatával, a köznyelvvél. Benkő Loránd – mint ez Nyirkos István összefoglalja "A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában című művében a maga rendszerét a következőképpen szemlélteti:

	Beszélt nyelv	Írott nyelv
Népnyelv	A nyelvjárások egésze és egyenkénti résztípusai	A nyelvjárási jellegű írásbeliség és egyenkénti résztípusai (Írott népnyelv)
Nemzeti nyelv	Köznyelv (Beszélt nemzeti)	Irodalmi nyelv (Írott nemzeti nyelv)

A nemzeti nyelvnek tehát – szerinte – írott és beszélt változata különíthető el: az irodalmi nyelv és a köznyelv, másrészt az irodalmi nyelv magában foglalja mind a szépirodalmi, mind az azon kívüli (nem népnyelvi és nem nyelvjárási jellegű) írott nyelvet (i.m. 62., ill. 26-66.)" (Nyirkos István: Irodalmi nyelv – köznyelv – népnyelv. Magyar nyelvjárások 24: [1981]: 20).

Benkőtől eltérve (és Benkő rendszerét bizonyos értelemben tovább finomítva) az egységes nemzeti nyelv fogalma alá fogja a nyelvváltozatokat Papp László: *Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Bp. 1961. *Nyud Ért.* 25. sz. 4–9.). Rendszerét így foglalja össze Nyirkos István:

"Az irodalmi írásbeliséghez a művész szándékú és formájú, az irodalmon kívülihez pedig az irodalom alatti vagy melletti írásbeliségnek a nyelvét sorolja. Úgy látszik azonban, hogy mind a nemzeti nyelv, táblázatunkból is kitűnő, azaz a nyelvváltozatokat egybefogó, azokat magába foglaló értelmezésével, mind az irodalmi írásbeliségnek és az irodalmon kívüli írásbeliségnek a szétválasztásával helyes úton jár Papp László. Meggondolandó azonban, mégis, hogy vajon nem volna-e okvetlenül szükséges az irodalmon kívüli írásbeliség és a köznyelv egymáshoz való viszonyának tisztázása is, másrésztől a szakmai nyelvek, csoportnyelvek fenti besorolásának részletesebb indokolása. Ezek rendszertani helye ugyanis bizonytalanok látszik: átmenetként szerepelnek a beszélt és az írott nyelv, illetőleg az irodalmon kívüli írásbeliség nyelve és a köznyelv között". (Nyirkos István I.m. 20-21.)

Tegyük hozzá Nyirkos István véleményéhez, hogy tisztázásra várnának az irodalmi írásbeliség és az irodalmon kívüli írásbeliség "beszéltségének" kérdései is, valamint a köznyelv és a nyelvjárások egymáshoz való viszonyának, és a köznyelven kívüli írásbeliség további rétegződésének kérdései is. Nem szólva e rétegek alá-fölé rendeltségi és területi megoszlásának gondjairól.

Ami a szakmai nyelvek és csoportnyelvek elhelyezését illeti, a megoldást, azt hiszem, másutt kell keresni. Ott, hogy a szakmai és csoportnyelvek kérdése bizonyos mértékig keresztező szempont az irodalmi nyelv–köznyelv–nyelvjárási (népnyelv) viszonyában. Sőt azt hiszem, az irodalmi nyelv – köznyelv viszonyában bizonyos mértékig szintén keresztező szempont a nyelvjárások hovatarozása (legalábbis szinkron szempontból).

S még valamit tegyünk hozzá Nyirkos István megjegyzéséhez. Akár Benkő nézetét fogadjuk is el, akár Papp Lászlóét, ilyen értelemben az irodalmi nyelvet is, az írott nyelvet is, mindenképpen gyűjtőmedencének tekinthetjük, hiszen a teljes írásbeliség minden nyelvváltozata beletartozik; az írásbeliségben ugyanis az ifjúsági nyelv is, az argó is, a szaknyelvek is megjelennek. De ilyen értelemben gyűjtőmedence a köznyelv is – ha az irodalmi (írott) nyelv beszélt (= hangzó-elhangzó) változata, hiszen itt is (általában igényes formában, de nem irodalmi igénnyel és szándékkal) megtalálhatók és keveredve lehetők fel a nyelvi rétegek és csoportnyelvek elemei, beszélt "változatai", s olykor egyszerre több rétegé is (vö. Penavin Olga: átal a nyelvi szakizálódásról elmondottakkal: Nyelvjárás és köznyelv. Újvidék, Forum kiadó, 1986. 18–19) – éppen úgy, mint az irodalmi nyelvben, a nyelv írott változatában –, csakhogy hangállományában és mondatszerkesztésmódjában nem annyira tisztán. Ezen a köznyelvi kategórián belül viszonylag tiszta kategória legfeljebb a szaknyelveké és csoportnyelveké lehet, főleg ha a szakirodalom, tudománynépszerűsítés stb. szövegeit vizsgáljuk, s ezeknek is főleg írottból elhangzó változatát. S még így is gondunk van a reprodukív beszéd hovatartozásával!

Ettől már csak egy lépés Nyirkos István felfogása. Ő irodalmi nyelven a szépirodalom írott és beszélt nyelvét érti (Nyirkos: I.m. 24.). Az irodalmi nyelv ilyesfajta különválasztását nemcsak azért tartja fontosnak, mert "esztétikai jellegében, céljában és formáját tekintve eltér az irodalmon kívüli írott és beszélt nyelvtől, hanem azért is, mert a másik két nyelvváltozattal (a köznyelvvél és a népnyelvvél, a nyelvjárással) szemben megtűri a más-más makro- vagy mikrostruktúrához tartozó rendszertani jelenségek együttes jelentkezését az író saját vagy szereplői (egyazon regénybeli vagy drámabeli stb. személy) nyelvében." Mint írja: "Az író vagy költő a különféle nyelvjárástípusok vagy regionális köznyelvek, valamint az argó-, a tolvajnyelv, a hivatali-, a szaknyelv elemeit is összeszőheti sajátos művészi céljainak elérése érdekében a műalkotás nyelvi megkomponálása során." – "Mindezekeken felül azonban a szociolingvisztikai kutatások fényében egyre nagyobb figyelmet érdemel az a sajátos viszony is, amely az író egyéni nyelve és alakjainak nyelve, nyelvhasználata, nyelvi viselkedés között fennáll." (Nyirkos István: Irodalmi nyelv – köznyelv – népnyelv Magyar nyelvjárások 24: 24-5.)

Szerinte: "A magyar nyelv egész rendszerén belül az irodalmi nyelv a nyelvet beszélő társadalom számára potenciálisan közös, a nyelv belső tagolódása révén létrejött különböző nyelvi alakulatok (nyelvjárások, réteg- és csoportnyelvek stb.) variánsait megtűró, eszményinek tekinthető, a normákat a művészi szándéknak alárendelő írott és beszélt nyelvváltozat, amelybe a magas esztétikai igényeket szem előtt tartó, művészi célú és a távolabbi jövőnek is szánt irodalmi alkotások nyelve tartozik." (Nyirkos: I.m. 25.)

Csakhogy ilyen értelemben – megismételjük: – az irodalmi nyelv azaz az irodalom nyelve gyűjtőmedence, melyben megtalálhatók voltak például a kódexirodalom korában és később is: a korai magyar irodalomban-írásosságban(?) (a levelezésben, naplókban stb., hiszen ezek is frásos és írott változatok,

és ma már irodalmi értékű nyelvi produktumok), valamint az irodalmi nyelvviség kialakulásakor is megtalálhatók voltak, s ma is megtalálhatók (a költészet, a líra nyelvében is) a nyelv vízszintes és függőleges, valamint társadalmi tagozódásának megfelelő rétegeknek: a nyelvjárásoknak, tájszólásoknak, azután az ún. csoportnyelveknek, rétegnyelveknek stb. az elemei (pl. a tolvajnyelv, az egyes tudományok, szakmák szókincse stb.). Abban is vitatható – legalábbis szerintem – Nyirkos István nézete, hogy az irodalom nyelvének – úgy gondolom – nincsen beszélt, legfeljebb csak hangosított – interpretált-reprodukált változata. Végül pedig, úgy tetszik, hogy Nyirkos átcsúszik egy másfajta szemléletbe. Abba, amely Bárczi Géza, Penavin Olga és mások véleménye felé vezet bennünket, hogy ti. az irodalmi nyelv egy eszményi változat, mely normatív is, bár a normákat alárendeli a művészi szándéknak. Mert hiszen a beszélt és az írott nyelvnek vannak olyan területei (pl. nyelvi durvaság, nyelvi trágárság), melyek elemeit az igényes nyelvhasználat, a "norma" nem tűri el, legfeljebb csak a standard viseli el, s az irodalom nyelve is csak az ábrázolás-kifejezés érdekében használja fel.

Visszatérve gondolatmenetünkhöz: Az irodalmi nyelv mellett Nyirkos István "a köznyelven az egységes magyar helyesírás, másrészt a ma érvényben lévő, s a normatív nyelvtanok által rögzített szabályok szerint használt irodalmon kívüli, nem nyelvjárási jellegű, írott (tudományos ismeretterjesztő művek, sajtótermékek) és beszélt nyelvi változatát" érti. Mint mondja: "Ha a norma megenged bizonyos ingadozást (pl. fel-föl, csoda-csuda), ott magát az ingadozást tarthatjuk normának" (Nyirkos István: I.m. 25.)

Ha a meghatározást alaposabban megvizsgáljuk, ismét csak valamilyen elcsúszást tapasztalunk. Más a mérce: nem kerülnek szóba a réteg- és csoportnyelvek eltérései, bár a viszonyító alap a normához való illeszkedés szerinti, és elmarad a népnyelv és a nyelvjárások színező hatásának, a regionális köznyelvnek a megemlézése is, hiszen Nyirkos szerint a népnyelv "a magyar nyelv nyelvjárástípusokra tagolódó változata, mely egyben eléggé erőteljesen társadalmi és kulturális kötöttségű, írott vagy beszélt, s az önálló magyar nyelv rendszerén belül, viszonylag kisebb közösségekhez kapcsolódó részrendszer," melynek a korábbi kutatások (talán Benkő, Károly Sándor, Voigt Vilmos, Török Gábor kivételével) nem említették írott változatát. (Nyirkos I.m. 25.)

A csoport-, réteg- és szaknyelveket ezeken a főbb kategóriákon belül helyezi el. (i.m. 26 és kk.)

Nyirkos a magyar nyelv belső tagolódását, az anyanyelvváltozatok rendszerét tehát egyfelől a nyelvrostertani, strukturális, másfelől a normatív és a szociolingvisztikai szempontok figyelembevételével a következőképpen vázolja fel:

Magyar nemzeti nyelv

Irodalmi nyelv		Köznyelv		Népnyelv	
Beszélt	Írott	Beszélt	Írott	Beszélt	Írott
szónoki beszéd, népköltészet nyelve	líra, próza, dráma stb. nyelve	nyilvános szereplés, tudomány, tanítás, (városi) társalgás nyelve, hivatali nyelv, szaknyelvek, tolvajnyelv, dajkanyelv stb.	tudományos nyelv, ismeretterjesztés, sajtótermékek nyelve, hivatali nyelv, szaknyelvek stb.	a nyelvjárástípusok	nyelvjárásban írt levelek, népi feljegyzések, paraszti önéletrajzok, kéziratok énekeskönyvek, kalendáriumszerű feljegyzések, ételreceptek, könyvek, stb. nyelve

E rendszerezésnek és bemutatásnak, úgy vélem, az a hibája, hogy egyrészt megfelelnek arról, hogy az irodalomnak (Pontosabban a szépirodalom nyelvén) is van beszélt nyelvi, pontosabban hangzó változata (a színpadon megszólaló drámai beszéd, a pódiumról felhangzó vers, novella), s nemkülönben a beszélt változatban is élnek a szaknyelvek, a szaktudományok nyelvváltozatai, s arról is megfelelnek Nyirkos István, hogy a tanításnak is van írott nyelvváltozata éppúgy, mint ahogy a szépirodalomban is megtalálható a beszélt nyelv (el nem hangzó), írott változata (pl. a beszéltetésben). Fontos értéke viszont, hogy tekintettel van az írott népnyelvre!

V.

Mindezek figyelembevételével, úgy hiszem, a nyelvi változatok kategorizálása azért jelentett mindmáig nagy gondot, mert a kategóriákat úgy próbáltuk összhangba hozni, hogy nem egységes szempontok alapján állapítottuk meg a kategóriák jellemzőit, illetőleg az egységes kategória létrehozására tett kísérletek során gyakran nem azonos, hanem különböző szempontokat próbáltunk szinkronba hozni, beleszorítani az egységes kategóriarendszerbe. Éppen a szempontok kiegyenlítése, illetőleg elkülönítése következtében vezethet bennünket tovább Bácsi Géza nézete, aki mindmáig a legkörültekintőbb módon

így határozza meg az irodalmi nyelvet a Világirodalmi lexikonban: Az irodalmi nyelv "egy nyelvi közösség, egy egész nemzet egyetemes műveltségének fejlett kifejező eszköze. Minden nyelv számos változatnak, rétegnek egymásba fonódó szövevényéből áll: a területileg erősen elkülönülő nyelvjárásokon, az ezek fölé rétegeződő pongyolább, majd választékosabb köznyelven fölül mint a legigényesebb, leggazdagabb nyelvváltozat helyezkedik el az irodalmi nyelv. Ez használatos, valahányszor bármely közlés tájaktól függetlenül nagyobb nyelvi közösséghez, rendszerint ugyanazon anyanyelv bármely típusát beszélők egészéhez szól. Elsősorban látható nyelv (– íráskép), azaz *főleg írott formában jelentkezik*, és szépirodalmi műveknek, újságoknak, értekező prózának, törvényeknek stb. stb. közlésére szolgál, de *megvan hangos változata* is drámáknak, előadásoknak, szónoklatoknak stb. nyelveként. Jellemző tulajdonságai általában a következők. Egyik nyelvjárással sem azonos, és teljes kifejettsége esetén független a táji nyelvváltozatoktól. Bár keletkezése és fejlődése során gyakran csak a nyelvterületnek egy nagyobb részére terjed ki, teljes kibontakozása idején rendszerint az egész nyelvi közösség számára érvényes, a nemzeti egységet is biztosító összekötő kapocs. (Ezért sokan csak a már teljesen kialakult változatot ismerik el irodalmi nyelvnek.) Fokozatosan megvalósul benne a hangrendszer (kiejtés) és a nyelvtani rendszer lehető legszorosabb egysége, melyet fejlett fokon a helyesírás egysége is támogat. Apróbb ingadozások mindamellet maradhatnak a kiejtésben (...). Kisebbségi ingadozások olykor a nyelvtani rendszerben is lehetségesek. (...). Jellemző vonása azonban minden irodalmi nyelvnek, hogy ragaszkodik kialakult normáihoz, és sokkal lassabban módosul, mint a többi nyelvtípus, különösen a nyelvjárások. Mégis, e viszonylagos egységen belül az irodalmi nyelv ugyanabban az időben is szókinccsében, fráziskészletében, sőt a grammatikai eszközök fölhasználása tekintetében is több stílusbeli változatot mutathat a mű tartalma, műfaja, célja, közönsége szerint elkülönülve, anélkül, hogy e stílusváltozatok között mindig éles határt lehetne vonni. Más-más tulajdonságok jellemzik az értekező, a szónoki stílust, az újságokét, az ismeretterjesztését stb., és ismét más a szépprózáé s a költői nyelvét; de emezeken belül is nyilvánvaló kifejezésbeli különbségek érzékelhetők. Eltérő lehet a kifejezőkészlete a lírának, az epikának, ismét más a drámának stb. Minden ilyen stílusváltozatnak az alapja azonban ugyanaz az egységes vagy egységre törekvő nyelvi rendszer: szókinccs és nyelvtani szerkesztésmód.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a szépirodalom nyelvében művészi céllal helyet kaphatnak archaizmusok, nyelvjárási vagy éppen jassznyelvi elemek: szavak, fordulatok, sőt ragozási formák, melyek egyébként a nyelvváltozat rendszerétől idegenek. Egyes szakemberek az irodalmi nyelv fogalmát a szépirodalom nyelvére szűkítik le, ez azonban nem helyes, mert ugyanazok a nyelvi normák érvényesek minden olyan megnyilatkozásra, mely tájnyelvektől függetlenül nagyobb nyelvi közösséghez szól. Ugyancsak nem helyes az irodalmi nyelv elnevezést az írott nyelvre korlátozni, hiszen számos nagy hatóságú mű szokásos megnyilvánulási formája az élő beszéd, így drámáké, szónoki

műveké stb. a rádióban, a televízióban pedig az irodalmi nyelv hangos változatának fontossága különféle más műfajokban is érvényesül. Mások az irodalmi nyelvhez számítják a folklór nyelvét is, ebből azonban hiányzik a nyelvjárás-fölöttiség mozzanata, a népköltészet ugyanis helyi közönséghez, helyi nyelvjárásban szól, bár benne bizonyos hagyományossá vált művészi eszközök függetlenülhetnek a nyelvjárási korlátoktól."

Szépen simul az *irodalmi nyelvnek* Bárczi Géza által adott meghatározásához a *köznyelv* mibenlétének az a megfogalmazása, melyet – ugyancsak a Világirodalmi Lexikonban – Martinkó András adott közre. Szerinte a köznyelv "elsősorban a nyelv közlési, gyakorlati funkciójából tekintett nyelvi szint és normarendszer, a nemzeti nyelvnek vagy más felfogás szerint: az irodalmi nyelvnek közösség által túlnyomórészt egyöntetűen használt–beszélt változata. Nem azonos a gondatlan, igénytelen, esetleges mindennapi nyelvhasználattal, inkább a *tanult iskolázott* emberek és az igényesebb érintkezési és közlési formák szervezettek, intézmények (iskola, rádió, sajtó, színház stb.) nyelvi eszközeinek rendszere. Rokon a nemzeti vagy az irodalmi nyelvvel abban, hogy a táji és rétegnyelvek fölé emelkedéssel, azok kiegyenlítődéssel jön létre, *egy köznormát képvisel*, melyhez akár a művészi funkciójú, akár a táji vagy csoportnyelvi ill. szakmai eltéréseket viszonyítjuk. De különbözik is az említett nyelvtípusoktól abban, hogy *elsősorban* mint beszélt forma létezik. Az irodalmi művészet számára a fontossága abban áll, hogy – bár genezisében az *irodalmi vagy művészi nyelvet követi*, ezek egységesülésének gyakorlati célú, *leegyszerűsített szabályozott változata* – kialakulása után *erre épül, ebből válik ki a művészi, költői nyelv*, hiszen ma már a gyermek az iskolában és a közösségben a köznyelvet tanulja meg. Próza és vers, műfajok, funkciók, egyének szerint más és más fokú ugyan az elkülönülés, de a köznyelv művészi fontosságát az adja meg, hogy nemcsak nyelvi norma, hanem a nyelve beépült stilisztika és stilisztikai lehetőségek normája és értékrendszere is. A stilisztikai érték a köznyelvhez hasonló viszonyítás függvénye is: ez a viszonyítás értékkel – sokszor persze a nyelv zártabb, nem elsősorban művészi értékrendszere, kevésbé árnyalt stilisztikája alapján helytelenül – valamit újításnak, forradalomnak, hibának, ügyetlenségnek, tájnyelvnek stb. Mivel a köznyelv kialakulásában az egyéni teljesítményeken jóval túlmenően nagyobb szerepe van a társadalom kulturális igényeinek és történelmi, földrajzi, társadalmi lehetőségeinek, nem ritka az olyan helyzet, melyben magas szintű művészi–költői nyelv mellett a köznyelv csak elvben és hivatalos használatban van, a gyakorlati kiegyenlítődéssel az önálló fejlődésű és nagy súlyú nyelvjárások eleven továbbélése miatt még nem történt meg (pl. Olaszó, Németo.; az újonnan felszabadult országok pl. India). A fejlődés azonban mindenütt az egységesülés felé halad; a Mo.-hoz hasonló kisebb, aránylag nem nagy nyelvjárási eltéréseket öröklő országokban a köznyelv realitásnak tekinthető."

Közös a két 1977-ben megjelent meghatározásban – és legalábbis a mi szempontunkból ez fontos, hogy mindkét szerző egyrészt nyelvi igényszintet vagy normaszintet vagy stfluszintet tükröző, tartalmazó és kifejező nyelvválto-

zatként fogja fel az irodalmi, illetőleg a köznyelvet, másrészt pedig mindketten emlegetik *mindkét nyelvváltozatnak* beszélt illetőleg írott változatát, csak szerintük az irodalmi nyelvben az írott változat a tipikusabb és gyakoribb realizálódási forma, s a beszélt – szerintem elhangzó – változat a másodlagos, addig a köznyelvnek a beszélt változata a tipikusabb, az írott pedig a kevésbé jellemző. Bár vitatkozhatunk Martinkó Andrással azon, hogy a köznyelv fogalmába *csak* a beszélt változat tartozik-e, ha a *használt-beszélt* kifejezés ezt jelenti.

Közös bennük még az is, – s a mi szempontunkból ez is fontos –, hogy szólnak ugyan a két nyelvváltozat közötti grammatikai különbségekről is és természetesen a szóhasználatbeli stilisztikai eltérésekről is, de nem említik meg a két nyelvi réteg vagy szint írott és beszélt változata közötti mondat- és szövegszerkesztési, valamint az ebből adódó hangzásbeli (intonációs) különbségeket. (Hasonlóképpen vélekedik a kérdésről Penavin Olga im. 22-4.)

VI.

Ha mármost visszatekintünk az eddigi nézetekre, s kellő vagy túlsó egyszerűsítéssel azt mondjuk, hogy az irodalmi nyelv a kialakulásáról alkotott nézetekkel ismét csak függetlenül nem más, mint a szépirodalom nyelve, akkor az irodalmi nyelv (legalábbis elsődlegesen) mindig írott nyelv. De ez az írott nyelv semmiképpen nem lehet azonos a *beszélt* nyelvvel szembenálló írott nyelvvel. Ez utóbbi tehát egyrésztől nem mindig az irodalom nyelve, mert – mint Bárczi is, Martinkó is utalt rá – a publicisztika, a tudományos szakirodalom, a műszaki szakirodalom, a tudománynépszerűsítés, az értekező próza, majd ugrással: a rendeletek, tájékoztatók, hírek nyelve is írott nyelv ugyan, de semmiképpen nem a (szép)irodalom nyelve, de még az irodalmi nyelv sem, hiszen ennek meghatározói közé valahogy odatartozik az esztétikai célzatosság és az ábrázolás fogalma is. Ezeknek tehát egy jelentős része, – ha nem inkább az a többsége, mely nem időtálló szándékkal vagy az esztétikai érték szándékával, hanem csak tájékoztatás céljából született – íratott meg (pl. éppen a hírek, tájékoztatók) – inkább a köznyelv kategóriájába tartozik. Mivel pedig az ilyen művekben használatos nyelvváltozat *írott* nyelvváltozat, következésképpen a köznyelvre nem érvényes kizárólagosan az a meghatározás, hogy az irodalmi nyelv *beszélt* változata. Így meg kell állapítanunk, nyomatékosan kell hangsúlyoznunk azt az egyébként magától értetődő tényt, hogy a köznyelvnek is van írott és beszélt, sőt, hogy az irodalmi nyelvnek is van beszélt – pontosabban elhangzó változata. (Bárczi Géza is *hangos* változatáról szól!) Következésképpen azt is le kell szögeznünk, hogy a beszélt változat nem mindig köznyelv, és nem is mindig élőszó, noha az élőszó beszélt változat. Ti. ha a köznyelv "beszélt változat", akkor a rádiós, a színpadi beszédnek mindenképpen köznyelvnek kellene lennie, vagy közének kellene lennie a köznyelvhez. De a rádióból felhangzó beszéd beszéltnek beszélt ugyan, de nem mindig köznyelv, mert a

rádióban megszólalnak az irodalmi nyelven írott irodalmi művek is: a színpadon, pódiumon pedig főleg ezek. A rádió-tévé beszédének köznyelvi része is kettős arculatú: egy része – többé-kevésbé – spontán előszó, természetes beszéd, más része az írott köznyelv hangosítása: felolvasás, reprodukálás (pl. a hírek, kommentárok stb. esetében). Ez tehát írott alapról induló, csak a második lépcsőben beszélt változat, az előszó pedig már az első lépcsőben is az. (És legfeljebb a (szép)irodalom egyik stílus eszközeként írott változat a második lépcsőben.)

De ha a rádiós beszédről leválasztjuk a beszélt irodalmi nyelvet, s csak az egyéb, a beszélt köznyelvi (?) változatát nézzük (s benne az előszót is), láthatjuk, hogy a nyelvi rétegek határai összerosódnak, illetőleg nem különülnek el. (Legalábbis nem olyan formában, mint eddigi meghatározásaink alapján várnánk.) (Inkább beszéd- és stíluszinteket találunk, nem annyira nyelvi réteget. Ilyenekre gondolhatott Deme László, mikor ezt írta: "... a beszéd mint nyelvhasználat nem egynemű, hanem színezett. A legelnagyoltabban véve is három szintjét ismerjük: a családias-mindennapit, a szakmai-közéletit és a kulturális-irodalmi." (A nyilvános megszólalás felelőssége és formái. In: Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth Kk. 1974. 19.) A stíluszinteket pedig – véleményem szerint – nem a szókincs, frazeológia jellemzi-jelzi elsősorban és ma már (vagy inkább: nem csak ez jellemzi), hanem a mondatszerkesztés és a vele párhuzamos akusztikum.

És itt két irányban kell kitérőt tennünk. Az egyik a csoport- vagy rétegnyelv-vek kérdése.

Ugyanis, ha a kérdéskört más vetületből – nem az irodalmi és köznyelv tekintetéből, hanem az irodalmi nyelvnek, különösképpen pedig a köznyelvnek és csoportnyelveknek (vagy rétegnyelveknek) a tekintetéből nézzük meg, akkor itt is azt látjuk, hogy a csoportnyelveknek is két – ha nem három vagy négy – változatuk van. Az egyik nagy csoportjuk a réteg- vagy csoportnyelvek írott változata. Ilyen pl. a szakirodalmak nyelvezet. Ez jellegében: kicgyenlített-egységessült hangzóállományában, szóhasználatában, mondatszerkesztésében stb. az írott irodalmi és köznyelvvél mutat erős rokonságot. És ennek is van elhangzó (felolvasott) változata is. A másik nagy csoport a szak- és csoportnyelveknek a beszélt változata. Ez hangzásában, variábilis hangzóállományában, főleg pedig mondatszerkesztésében a beszélt köznyelvhez közelít. Szókincsében is (pl. a kőműves szaknyelvben az írott nyelvi *melencének* a beszélt nyelvi *fundli* felel meg), mondatszerkezetében is erős eltérést mutat az írott nyelvtől, éppúgy, mint ahogy ebben a tekintetben ugyanilyen erős eltéréseket tapasztalhatunk az írott és beszélt köznyelvben is. De erős különbségeket a réteg- vagy csoportnyelvek vagy szaknyelvek használati köreín belül az igény szintnek és a kommunikációs helyzetnek megfelelően is. Ezt világosan mutatja egyrészt az, hogy az ide tartozó nyelvváltozatok terminológiája körül is viták zajlanak (vö. Bachát László: Ifjúsági nyelv im. ih.; Grétsy László: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban (Kézirat.), de az is, hogy jellemzőik – meghatározóik – sem teljesen egységesek.

Hogy mégis szóba kerülnek – és joggal – a csoportnyelvek a nyelv függőleges, azaz igényesség szerinti rétegei között, annak talán az lehet az oka, hogy valójában vannak olyan csoportnyelvek (szociolektusok), melyek a beszélt nyelvben és alacsonyabb – normán aluli – szinten az igénytelen, műveletlen nyelvhasználatban élnek csak és ennek megfelelően a beszéltnyelvi sajátosságokat hordozzák. Ilyen például a jassznyelv, az argó, az ifjúsági nyelv, a dajkanyelv. (Ezek az írott nyelvbe mint szépirodalmi stíluscsemek kerülnek csak bele, ennyiben írott nyelvváltozatok, meg akkor, ha pl. rendőrségi jegyzőkönyvekben, magánlevelekben fordulnak elő. De mivel az irodalom nyelvébe is belckerültek, s az irodalom nyelve és az irodalmi nyelv kategória nem teljesen egyértelmű, a kategorizálás szempontjai tehát itt is megzavarodtak.)

Mindezt jól mutatja a Világirodalmi Lexikon meghatározása:

A csoportnyelv: "egyes társadalmi-csoportokon vagy foglalkozási ágakon belül kialakult, a köznyelvtől a *szókinsnek aránylag* csekély részében eltérő nyelvi változat. A különféle tudományszakok, szakmák nyelve műszavaikban (terminus technicusaiukban) és műkifejezéseikben tér el egymástól. A műszónak az a szerepe, hogy egyértelmű pontossággal jelölje a szakma fogalmait.

A *mozgalmi nyelvet* beszélők a munkásmozgalom és a politikai élet szervezői: *jellemzői a pártéletben használatos szók és kifejezések* (pl. 'pártcsoport', 'propagandista', 'nyílt pártnap', 'bérharc' stb.). A politikai-közéleti nyelv zsargonszerű jelenségei: szavak jelentésének felhígítása (döntő, komoly, hiányosság stb.) a felé névutó használata a -nak, -nek rag helyett, terpeszkedő kifejezések, hangsúlybeli és haglejtésbeli torzulások.

Az úgynevezett *hivatalos nyelv* nemcsak *sajátos műszavaival* (pl. 'iktat', 'másodlat', 'akta', 'kiadmányoz' stb.), hanem *fogalmazásmódjával is eltér* a többi csoportnyelvtől. Jogszabályok nyelve is lévén, nemegyszer csak hivatalnokok és jogászok számára érthető körülményeskedő és bürokratikus közlésmódja miatt.

Az *azonos kedvtelésűek*, pl. kártyások, horgászok csoportnyelveit a *műszók és kedélyes kifejezések* együttesen jellemzik (pl. adu, az ördög bibliája, az első nyérő kutyavesztő, horgászbót, harap stb.).

Az argó (tolvajnyelv, csibésznyelv, jassznyelv) a *legelső társadalmi rétegek* eredetileg titkos nyelve, amelynek célja a be nem avatottak távol tartása; változékonysága is az elkülönülés szándékából ered. Szavai – erőteljes hangulati hatásuk révén, más csoportnyelvekbe is behatolnak, s színes elemeivé válnak a társalgásnak. (...)

A – *gyermeknyelv vagy dajkanyelv* a beszélni tanuló kisgyerek környezete között használatos; leginkább bizalmas, játékos szóalakok jellemzik, sok közöttük a hangutánzó és hangulatfestő szó: 'papi' (étel), 'csücsü' (leülés) stb. Az irodalomban a csoportnyelv a jellemzésnek és a környezetfelidézésnek az eszköze." (Világirodalmi Lexikon, Szende Aladár; a kiemelések tőlem W. I.)

Az elmondottak alapján azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a – réteg és a csoportnyelvek elkülönítése a nyelvi szinteken *belül* a nyelvi rétegződés-kategorizálásnak egy újabb, az eddig tárgyaltakat keresztező, vagy legalábbis más

irányba vivő síkja. Hiszen, mint ez az iméntiekből is kitűnik, a réteg- és csoportnyelvek (a jelen esetben közömbös, milyen terminus technicussal illetjük őket) a nyelvi szinteken belül (szociolektusként) is megjelennek: részei, színező elemi, de más tekintetben szerves alkotóelemei lehetnek mind az irodalmi, mind a köznyelvnek, sőt (stílusesszöveggé, szociolektusra jellemző nyelvi sajátosságként, léggözt jelző jellemábrázoló eszközként) szerepelhetnek az irodalmi nyelv választékosabb változatának, a szépirodalomnak és a lírának a nyelvében is. Felhasználásuknak, a nyelvi közleménybe beépítésüknek a módja – normáigénye – megfelelhet a nyelvezetében igényesebb, szerkesztésmódjában, mondatszerkezetében írottas jellegű, az irodalmi nyelvi "normának" tehát lehet része az irodalmi nyelvnek és ennek hangzó változatának), de megfelelhet a felhasználás módja a köznyelvi "normának", azaz lehet igénytelenebb mind írott változatában, mind spontán-beszédbeli változatában. Sőt, – meglehet mind írott, mind beszéd változatuknak norma alatti szintje is (pl. egy kőműves segéd munkás vagy egy anyagmozgató, egy betanított segéd munkás levelében, írásos feljegyzéseiben, jelentéseiben, illetőleg spontán beszédében, esetleg nyilvánosság előtti megszólalásában).

Nem szabad azt sem elfelednünk, hogy vannak a csoportnyelveknek olyan elemi is, melyeknek valódi létezési köre az emelkedettebb írott nyelvhasználat (pl. a tudományos nyelv, az esszé nyelv, a szaknyelvek, hivatali nyelv), s csak másodlagosan – vagy alig-alig – a spontán beszélt nyelv. Ezek tehát ennyiben inkább az irodalmi nyelv körébe tartoznak.

Ismét másoknak egyformán éltetere az írott, de a nem irodalmi igényű, a nem mindig választékos írott nyelv és a felolvasott nyelv, valamint eléggé ritkán a beszélt nyelv (bár elsődlegesen az írott nyelvhasználatban élnek). Ilyen pl. rendeletke nyelve, a hivatali nyelv. Ezek inkább a köznyelvi szint elemi. Akadnak olyan csoport- vagy rétegnyelvek, melyek egyaránt élnek mind az írott, mind a beszélt nyelvben (pl. mozgalmi nyelv, mind a műveltebb, mind a kevésbé műveltek ajkán). Végül találunk olyan elemeket (pl. az ifjúsági nyelv és a dajkanyelv kifejezéseinek, fordulatainak többsége – szöveggalkotása), melyek csak a beszélt (a spontán beszélt) nyelvhasználatban élnek s ott is a kevésbé műveltek kevésbé igényes nyelvhasználatában. Legfeljebb elvétve, stilizálva, mint stílusesszövegek kerülnek bele az irodalom nyelvbe vagy – mint nyelvi adatok – a nyelvészeti vagy szociológiai irodalom publikációiba.

Igy tehát a csoport- és rétegnyelvek, valamint a szaknyelvek nemcsak szakmai- és csoport szerinti megoszlást jelezhetnek, hanem műveltséget és norma-igényszintet is.

VII.

Némileg különbözik az eddig elmondottaktól a népnyelvnek, a nyelvjárásoknak a kérdésköre – legalábbis a mai állapotukban. A nyelvjárásokat így határozza meg Imre Samu a Világirodalmi Lexikon megfelelő szócikkében:

A nyelvjárás: "egy-egy nyelvnek több-kevesebb határozottsággal területhez köthető, viszonylag önálló változata, részrendszere. A nyelvjárások külön-külön is, összességükben is egy nyelv történeti fejlődésének termékei. Az egész nemzetet átfogó, viszonylag egységes irodalmi nyelvtől és annak beszélt változatától a köznyelvtől a nyelvjárásokat egyrészt területi kötöttségük határolja el. Másrészt különbözhetnek a nyelvjárások egymástól is, az irodalmi nyelvtől, ill. a köznyelvtől is a következő nyelvi síkokon: a) Hangtani téren: hangállományukban, az egyes hangok jellemző hangszínében, használatuk gyakoriságában. (...) b) A szókészlet tekintetében (...) c) Az előzőeknél ritkábban nyelvtani téren, főképpen az alaktan vonatkozásában (...)." (Világirodalmi lexikon, Imre Samu)

Mint látjuk, ez a meghatározás egyrészt az irodalmi és a köznyelvéhez viszonyítva más kiindulópontból nézve elemzi a kategóriát, másrészt alig-alig érinti azt a kérdéskört, melyre Benkő Loránd, Török Gábor és mások után elsősorban Nyírkos István hívta fel legnyomatékosabban a figyelmet, hogy ti. a népnyelvnek is van – méghozzá nemesak a régi irodalomban van – írott-írásos változata, hanem napjainkban is – és nemesak a kifejezetten szépirodalomban és az irodalmi értékű alkotásokban. (Tehát nemesak a Tamási Áron, Kodolányi János féle szerzőknél és a népdalokban, népballadákban), hanem pl. a népi emlékiratokban, önéletrajzokban is megtalálhatjuk a népnyelv írásos változatát. Harmadrészt pedig ez a meghatározás sem érinti a népnyelvnek, főleg annak beszélt változatának az irodalmi nyelvtől, köznyelvtől eltérő (esetleges) és az írott népnyelvtől mindenképpen eltérő beszélt nyelvi mondatszerkesztési, szövegszerkesztési különbségeit (csak hangállománybeli, szókinesbeli és jelentéktelen grammatikai-alaktani eltéréseit).

S különösképpen nem szól arról, hogy ma már – sajnos akarva-nem akarva a nyelvjárás nemesak területhez köthető részrendszere a nemzeti nyelvnek, azaz a nyelvjárás nemesak a vízszintes-földrajzi rétegződés eleme, hanem nolens-volens a nemzeti nyelv függőleges, azaz stílusérték vagy műveltségi szint szerinti rétegződésének is egyik eleme – legalábbis a nyelvet ösztönösen beszélők öntudatlan tudatában, hiszen a beszélők többségében a nyelvjárás-siasság – bizonyos mértékig egy a normának, a beszédideálnak nem megfelelő nyelvváltozat, és ugyanakkor az iskolázatlanságnak, a vidékiességnek, a parlágiaságnak is egyik mutatója. Ezt sugallják sokszor színdarabok, kabarétréfák, a régi Göre Gábor-típusú írások; ezt sugallja az, hogy a rádióban, tévében, színpadon alig-alig szólal meg nyelvjárás-ízzel beszélő szereplő, munkatárs; ezt sugallja az iskola, melyben a művelt beszéd kritériuma a köznyelvi (az írásképpnek megfelelni igyekvő) ejtésmód; s ezt mutatja az is, hogy a fővárosba felkerülő fiatalok (egyetemi hallgatók) sürgősen igyekeznek elfelejteni, levetkőzni nyelvjárás- sajátosságait stb. (Vö. Terestyéni Tamás: *Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon. Tanulmányok, beszámolóok jelentése 19. évf. 4. sz. Tömegkommunikációs kutatóközpont.*) Teszik ezt mindannak ellenére, hogy olykor szinte romantikusan hangzó nyilatkozatok szólnak a nyelvjárások, a népnyelv szépségéről, ízes-

ségéről, s ez ország "lelki füle" szomjasan fogadja be az Erős Pálok⁴ izes beszédét.

Ha mármost a népnyelvet (nyelvjárásokat) vizsgáljuk meg alaposabban, láthatjuk, hogy bár a nyelvjárás "egy-egy nyelvnek több-kevesebb határozottsággal területhez köthető, viszonylag önálló változata, részrendszere", a nyelvjárás ma már szintén nem teljesen tiszta kategória. Ezt már az is jelzi, hogy a szakirodalom is szól – egyre erőteljesebben szól – a nyelvjárások mellett-felett megtalálható regionális köznyelv(ek)ről, tehát olyan átmenet(ek)ről, mely(ek) a "tisztá" nyelvjárás és a (hangállomány stb. tekintetében) egységesült (vagy egységesülőben lévő köznyelv között helyezhető(k) el – ha egyáltalán van a valóságban ilyen egységesült köznyelv a beszélt köznyelvben, a spontán beszédben. Az utóbbi idők élőnyelvi és regionális köznyelvi kutatásai (pl. G.Varga Györgyi) és szöveglejegyzései azt látszanak igazolni, hogy alig-alig akad olyan nyelvi realizálódás, köznyelvi változat, mely hangalakjában, de más tekintetben is megfelelne az "egységesült köznyelvnek", főleg írott változatának. (Vö. még Albertné Herbszt Mária i.m. 133-6.)

Eppen Penavin Olga többször emlegetett munkája mutatja ki szemléletes példákkal, hányféle realizálódási formája van a nyelvjárásias beszédnek, pontosabban a nyelvjárást beszélők – életkoruknak, műveltségüknek a beszédhelyzetnek, beszédpartnernek, a beszéd szerepnek, kommunikációs szerepnek stb. megfelelően – miként, hányféle nyelvi szintnek megfelelő nyelvváltozatban szólnak meg. (Vö. Penavin Olga i.m. A beszédhelyzetben tanúsított nyelvi viselkedés 27-9. A kommunikációs szerep i.m. 30.)

Ő fogalmazza meg legegyszerűbben, hogy az irodalmi, a köznyelv és a nyelvjárás használata ma már erőteljesen függ a beszélő általános és nyelvi műveltségétől. Érdemes szó szerint idéznünk munkája néhány részletét azzal a megjegyzéssel hogy magam a köznyelvet nem csak beszélt változatnak tartom. Ezt írja Penavin Olga:

"Az irodalmi nyelv a *művelt írásbeliség* nyelvhasználatává vált, kialakulásában az íróké volt a fontos szerep. Az irodalmi nyelv igényes, magas szintű közös nyelvi változat, a nyelv egységének, hangtani, alaktani, szókincsbeli, mondattani egységesülésének elérhető legmagasabb foka, olyan nyelvi eszmény, mely a nyelvjárási jelenségeket kirekeszti. Régebben csak legjobb íróink, költőink irodalmi műveiben élt ez a nyelv, *ma már* azonban nemcsak a szép-irodalom nyelve, *hanem a tudomány, az igényes sajtó, az emelkedett stílusú, ünnepélyes közéleti szónoklatok nyelve is lehet.* Szigorú, nyelvtanokban lefektetett tételes nyelvi normája van, de ez a norma a kortól, az időtől függ, noha a változás tempója lassú. Az irodalmi nyelvnek az egységhez közelítő, de már kevésbé igényes, beszélt nyelvi változata a köznyelv.

A szakemberek meghatározása szerint a *köznyelv* a nemzeti nyelvnek igényes, választékos, gazdag formájú, írásban jelentkező változatának, az *irodalmi nyelvnek kevésbé igényes, tájak, szakmák, társadalmi rétegek feletti, beszélt nyelvi formája*, a nyelv egységének biztosítója, a műveltség hordozója. Deme László szerint "Anyagában egyesíti mindazt, ami az egy nyelven beszélők

nyelvhasználatában közös; formáiban ott hordozza a leghonyolultabb gondolatok közléséhez szükséges megoldások egész lehetőségkészletét.' A kulturált nyilvános beszédet a színház, a rádió, televízió, az iskola hivatott propagálni.

A köznyelv – mint a tapasztalat mutatja – a nyelvéleg iskolázottak, a műveltebbek élő, beszélt, tájnyelvi elemektől mentes, normáktól szabályozott nyelvhasználat. S ez a beszéd élő nem készített, le nem írt, előre nyelvi formába nem öntött spontán, kötetlen, utólagos kontroll nélküli, a gondolkodás és a szövegformálás egyidejű tevékenysége, melyet bizonyos normák szabályoznak. Általában személyes vagy hivatalos érintkezésben, viták, felszólalások alkalmával élünk vele." Majd: "A közös nyelv, a köznyelv annak ellenére, hogy szabályok, normák kötik, némileg mégis önálló, megengedi az egyénit is, természetesen a norma szabta keretek közt, mert milyen lenne az, ha mindenki egyformán beszélné, egyformán fejezné ki magát, egyformán szerkesztené mondatait.

Az egyéni vonások különböztetik meg a beszélőket. Csukott szemmel, puszta hallás után is felismerjük közeli ismerőseinket jellegzetes beszédükről.

A köznyelv a nyelvjárásnál szintelenebb, egyszerűbb. Ma ez a tömegkommunikációs eszközök, a rádió, a televízió, a színház, valamint az iskola és a fiatal generáció írásos nyelve, a fiatal prózaírók, költők nyelve is, a korhatárhoz nem kötött igényes beszélőkön kívül.

A köznyelvvűsödés folyamata sokrétű, több állomása van. A városokban, nagyobb településeken a köznyelvnek egyfajta változata hallatszik, mely a köznyelvtől a tájra jellemző hangtani jelenségekben és a sajátos tájszavak használatában, esetleg mondatfűzésben tér el. Ez az úgynevezett *regionális köznyelv*. Egy tájra, egy régióra jellemző vonások beszüremkedése a köznyelvi struktúrába a megkülönböztető, árulkodó jegye (pl. *ő-zés, í-zés, l, r, j* nyújtó hatása, suksükölés, nákolás). Nyelvjárási színezetű ez a beszéd, de nem feltűnő, nem kirívó nyelvjárási árnyalatokkal színezett köznyelv. A kutatások szerint általában a középfokú képzettségű emberek megnyilatkozási formája a regionális köznyelv városban és falun, noha az én tapasztalatom szerint a városban dolgozó, de falun élő fiatalabb és középkorú munkások is élnek vele, tőlük eltanulva pedig csak a falusi, földműves foglalkozású közép- és fiatalabb generáció is használja.

A regionális köznyelv legfontosabb jellemzői még nincsenek pontosan összegyűjtve, mert ilyenfajta kutatások eddig még nem folytak, csak most indultak meg. Az azonban világos, hogy *a regionális köznyelv a köznyelv és a nyelvjárások között helyezkedik el a rendszerben*. A regionális köznyelv pedig a nyelvjárások felett áll, noha gazdagodik, nemesedik a nyelvjárásból, s emocionálisan is kifejezőbbé válik a népnyelvi átvételekkel. Egyelőre még nem tudjuk – mint Varga Györgyi, a regionális köznyelv avatott kutatója mondja –, hogy vannak-e közös vonásaik a regionális köznyelveknek, azt sem tudjuk, hogy hagyományozódik-e, illetőleg mi hagyományozódik belőlük, milyen irányú a regionalitás (és hogyan mutatkozik meg) a hangtan, a morfológia, a mondat szerkesztés, az intonáció, a szókincs területén, a szókincsnek mely rétegében

érvényesül a regionalitás (és hogyan mutatkozik meg) a hangtan, a morfológia, a mondat szerkesztés, az intonáció, a szókincsnek mely rétegében érvényesül a regionalitás, melyekben nem stb. (G. Varga Györgyi: A regionális köznyelvek kutatásáról, in: Nyelvtudományi Értekezések 100. sz. 1979.)" (Penavin Olga i.m. 22-4; a kiemelések tőlem W.I.)

A nyelvjárások mai helyzetéről a következőket olvashatjuk idézett munkájában:

"A nyelvjárásoknak nincsenek éles határai, a jelenségek sem maradnak meg zárt területen, hanem szélesebb átmenetet alkotnak. Bácskában is érződik az átmeneti sáv megléte a nyelvjárási szigetek közt. Egyébként is szerzte a világban érződik a hagyományos zárt nyelvjárás-területek megbomlása.

A *nyelvjárás*, mint a kutatásokból kiderül, nálunk is, másutt is, változatokban él, sokféle variációt mutat, a hagyományörző 'tisztá' nyelvjárástól kezdve valamiféle keveréknyelven, félnyelvjáráson át a regionális köznyelvig. A természetes beszédben, egymás között azonban egy tipikus, mindenki számára 'kötelező' változatot beszélnek. Ez az illető közösség nyelve. De ugyanaz az egyéni beszélő a legidősebbek kivételével számos egyéni variációval tudja használni a közöset, a tipikust. A nyelvjárási normán nevelkedett, falun élő vagy esetleg a városok külterületén megtelepedett idősebb generáció még ragaszkodik az egy életen át gyakorolt normához. A többiek sem válnak egyszerre városi emberré, hosszú ideig megtartják régi szokásaikat, beszédmódjukat, de lassanként észrevétlenül alkalmazkodnak környezetükhöz. A fiatalabbaknál és a fiataloknál gyorsabban az alkalmazkodás. (...)

A falun élő, de már 'kétlaki, kétéltű' fiatalabbak, akik még féllábbal a mezőgazdaságban, de már féllábbal a városi iparban állnak, otthon még használják a nyelvjárást, igaz már köznyelvi beütésekkel, a városban, a munkahelyen pedig igyekeznek a környezethez alkalmazkodni. A legfiatalabbak már aktívan használják a köznyelvet, mert a városi környezetben szégyellik nyelvjárásukat, a 'primitívség' jelét. Otthon viszont a család nyelvszokása a döntő, amit fiatalos újítókedvvel próbálnak 'modernizálni'." (I.m. 18-9.)

A nyelvjárások realizálódásáról pedig a következőket írja: "A megfigyelések szerint a nyelvjárásnak több változata élhet és él egymás mellett. Általában négy rendszerből válogathat a nyelvjárási beszélő. Az 1. rendszer a bázis nyelvjárás, mely a legtökéletesebb nyelvjárási megnyilatkozási forma a nyelvjárás minden jellemzőjével együtt, a 2. rendszer a nyelvi közlekedésre szolgáló nyelvjárás, mellyel az egy nyelvjáráshoz tartozók közlik gondolataikat egymással. Ez még ragaszkodik a nyelvjárásos megvalósulásokhoz, ragaszkodik a normához, de már családi, illetve egyéni sajátosságokat is mutat. A 3. rendszer köznyelv, népi hanggal ejtve + néhány jellegzetes tájszó, mondat szerkesztés, alaktani megoldás. Ez átmenetet képez az első kettő és a 4., a köznyelv között. A város és a falu fiatalabb nemzedékének erősen nyelvjárásos köznyelve már nemcsak az élő beszédben használatos, behatolt egyes irodalmi műfajokba is pl. a drámaiba, de a műfordításokban is szerepet kapott.

Mivel a népi nyelvhasználat sem kövesedik meg, nem reked meg egy bizonyos fejlődési fokon, hanem lépést tart a gazdasági, társadalmi, művelődési változásokkal, a kicserélődés, a változás állandóan folyik. Az eddig szívósnak bizonyult régi alakok lassal elpusztulnak, az a generáció, amelyik őrizte, eltette, egyre fogy. Egyre kevesebben beszélnek nyelvújrásban, már csak többnyire a szűkebb környezetükhöz kötött, magasabb nyelvi és egyéb műveltséggel nem rendelkező legidősebb generáció él vele." (i.m. 15-16.)

Igaz, Penavin Olga megjegyzései a vajdasági, pontosabban a jugoszláviai magyar nyelvújrásokra vonatkoznak, de azt hiszem, Magyarországon is hasonló a helyzet. Az azonban mindenképpen, hogy a nyelvújrásiasság ma már nemcsak és főleg nem a nyelv történeti és földrajzi tagolódását-rétegződését jelzi, hanem jelentős mértékben a nyelvi-kommunikációs igényszintet, műveltségi szintet is, tehát a nyelvet beszélők tudatában is (és a kutatók jelentős részének nézete szerint is) eleme a nyelv függőleges irányú rétegződésének, szinteződésének. (Ez alól – főleg a nyelvújrásiasságnak a műveltség fokmérőjeként való kezelése alól – persze vannak kivételek. Számos egyetemi tanár, akadémikus beszél nyelvújrási színezettel, még Budapesten, a nyelvi egységesülés nagy kohójában is*) És az is igaz, hogy bár önmagán belül a nyelvújrás részrendszer, és megvan ennek megfelelő belső nyelvi normája, ennek ellenére beletartozik a nyelv függőleges tagozódása által a nemzeti nyelv rendszerébe és eleme a szinteződött nyelvi normának is. (vö. ez utóbbira: Deme: NyFK 199-239; Penavin Olga: I.m. Nyelvművelő kézikönyv stb.)

Hasonló a helyzet a nyelvújrásiasság tekintetében éppúgy, mint a rádiós köznyelvben is, és amint az irodalom vagy szépirodalom nyelvében. A nyelvi rétegződés itt is ott is megtalálható: Ez utóbbiban Tamási Áron, Veres Péter,

* Közismert példa erre dr. Erőss Pál a tévé Jogi esetek adásának szakértője. Ő köznyelven, szaknyelvet is használva, de mégis irodalmi igényű frazeológiával és mondatfűzéssel mond szakértői véleményt. Igényes beszédét szatmáriás nyelvújrási színezet izesíti. Ő maga mondta, hogy beszédének nyelvújrásiás színeit éppen a műsor miatt erősítette fel. – Deme egyébként a következőket írja a nyelvi szintekkel kapcsolatban "Családias - mindennapi szinten mindenki aktív beszélő, s ami közléseinek sikerességét illeti, mindenki azonnali ellenőrzés alatt áll. Ezt a szintet – beszéd és írás viszonylatában – a beszélt forma jellemzi. Úgy írni, ahogyan otthon vagy baráti körben beszélünk, legfőképpen magánlevélben szoktunk. De épp mert kötötten magánjellegű, ez a nyelvhasználati szint sokszor igénytelen, pongyola. Hangtani arculatában is egyfajta pongyolaság jellemzi (...), alaktanában is kisebb fokú igényesség (...), szóválogatása sem igényes (...). Ami a mondat szerkesztését illeti, azt sem szoktuk különösebb gondossággal cifrázni. Környezetünk odavetett félmondatokból is ért, és gondolatkihagyásokból származó pongyolaságainkon sem akad fenn. (...) A kulturális-irodalmi nyelvhasználati szint igényes élmény; de a mindennapi ember számára egyoldalú, passzív. Aki újságot vagy regényt olvas, előadást, színdarabot hallgat, nem igazán kommunikációs partnere az írónak vagy a beszélőnek: hiszen nem kényszerül, sőt rendszerint nem is tud neki válaszolni. Hogy a szövegből mit ért, és hogyan érti, azt nem ellenőrzi senki. S hogy valaha használja-e azt a nyelvi formát, amit itt megismer vagy felismer, az nagyon is kérdéses. Ezt a réteget az írótság jellemzi alapvetően; még amit hallunk belőle, azt is felolvassák vagy elmondják. Ezért sem lehet további beszédselektívéseink irányítója, normája, vagy csak nagyon áttételesn válhat azzá. Ha megpróbálnánk úgy beszélni, ahogyan a regények, színdarabok vagy akár vezércikkek szólnak hozzánk, általában – és joggal – kinevetnének bennünket." (Deme: Szónokok, előadók kézikönyve, Kossuth Kk. 1974. 19-20.)

Kodolányi paraszti tárgyú írásai inkább népi, nyelvjárási sajátosságokat tartalmaznak; Babits, Németh László, Kosztolányi inkább városi nyelven szól; Fejes Endre, Gelléri Andor Endre pedig inkább a munkásság nyelvén szólal meg. József Attila a nyelvi rétegek sok elemét használja fel. (De milyen nyelven szól pl. Krúdy?) Ennek ellenére nem oszthatjuk be őket egyetlen nyelvi rétegbe, kategóriába. A határok az egész irodalmi nyelvben éppúgy összemosódnak, mint egy-egy alkotó nyelvében, noha a szinteződés, rétegeződés és főleg a *dominancia* világosan kimutatható.

A stílári és szintbeli – egy távolabbi fokon pedig – nyelvi rétegbeli különbségek – utaltunk rá Penavin Olga nézeteinek idézésekor – részben a kommunikációs alaphelyzetből, a kommunikációs partnerek nyelvi és nem nyelvi műveltségéből, egymáshoz való viszonyából (ennek figyelembe vételéből vagy nem-vételéből, a kommunikációs szituációból, valamint a beszéd szerepekből, megnyilatkozási helyzetekből adódnak. Ezekre az alábbiakban adunk néhány példát. Mindezek együtt határozzák meg elsősorban a szövegmű megalkotásának módját (írás, élőszó, stb.). Ezek, és természetesen a gondolatok, a beszéd szándék stb. eredménye lesz a nyelvi forma (szókincs, frazeológia, nem kis mértékben a szövegalkat és a szövegszerkesztés módja), a hangzó és a spontán beszédben pedig a szöveggel együtt megjelenő hangzásforma (az elmondás módja), (Vö. Wacha Imre: A beszéd művelés a tudományban és az iskolában Nyr. 107. [1983]: 434-452.)

Tudjuk, a mondat szerkezeti-mondat szerkesztési sajátosságok és a szöveg típus (a műfaj), valamint a közléstípus (vö. Károly Sándor: Az irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv elnevezésekről Nyr. 85: [1961]: 385-98) oda-vissza kölcsönösen determináns viszonyban vannak. Ezt az írott nyelvre (beszédre) vonatkozóan bebizonyították Deme László (Deme: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. AkK. 1971.) és az ő nyomán Békési Imre, B. Fejes Katalin kutatásai, a költői-írói nyelvre pedig P. Eöry Vilmának részben publikált, részben készülőben lévő elemzése (pl. P. Eöry Vilma: Különböző típusú novellák mondat szerkezetei. MNy 79, [1983]: 126-73) és mások művei. Meggyőződésem, hogy eredményeik érvényesek, pontosabban kutatási szempontjaik alkalmazhatók az elhangzó beszédre, illetve az élőszóra is. (És talán hasonló különbségek megfigyelését eredményezik)

A beszélt nyelvet és különösképpen az élőszót – említettem – érthető okok miatt nem vizsgálták, nem elemezték rendszeresen és eléggé nagy, eléggé változatos korpuszon sem a mondat szerkezetek tekintetéből, sem akusztikailag. De amennyire az idevágó publikációk (pl. Keszler Borbála: A kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz E. és Szathmári I. Tankönyvkiadó 1983. 164-202; Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykoványi nyelvjárásban. Akadémiai Kiadó 1983. stb.) és a rádiós beszéd akusztikumának vizsgálata, elemzése és az élőnyelvi szövegek ("mondat szerkezeti") elemzése során tett megfigyeléseim igazolják, határozottan különbözik pl. a beszélgetéseknek, a rádió és tévériportoknak, spontán előadásoknak

nemcsak a hangzása, hanem eredendően mondat szerkezete és szöveggalkata is. (Vö. Keszler Borbála i.m.; Terestyéni Tamás: A beszéd és a kommunikációs eszközök. ANyT 8 [1972]: 201-12) Különbözik annak ellenére, hogy pl. a rádióban – néhány rétegműsörtől eltekintve (irodalmi, esztétikai, zenei, gazdaságpolitikai, világpolitikai stb. adásokra gondolok) és a nyilvánosság előtti ún. közéleti megszólalás során is legalábbis szóhasználatát, frazeológiáját tekintve a köznyelvet igyekszik beszélni, arra igyekszik "fellépni" mindenki (vö. Wacha Imre: Beszédszituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: Nyelvészet és tömegkommunikáció Bp. 1985. I.; Dezséry Judit–Terestyéni Tamás: Élő szöveg – stúdió szöveg. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. [1976.]: 51-77.) már csak azért is, hogy minden hallgató számára közérthető legyen, amit elmond. Nem nagyon figyelhető meg tehát olyanféle

Megnyilatkozási szerepek és helyzetek

a) Magánszemély	a) magánszerepben: beszélgetés, baráti társaság, utcai beszélgetés, bevásárlás stb.; b) hivatalos helyzetben: ügyintézés közben, de magánemberként, ügyfélként; c) közéleti szerepben és helyzetben: értekezleten, gyűlésen felszólalás, hozzászólás közben, riportalányként stb.;
b) Közéleti személy	a) magánszerepben és helyzetben: beszélgetés baráti társaságban, utcán, bevásárláskor, beszélgetés munkahelyen közvetlen munkatársakkal stb.; b) hivatalos szerepben és funkcióban és helyzetben: hivatalban, munkahelyen ügyintézőként, munkairányítóként, beosztottként; c) közéleti funkcióban és magánszerepben: pl. szakszervezeti vagy pártfunkcionáriusként munkahelyi, nem hivatalos beszélgetésben; d) közéleti szerepben: kis- és nagyközéleti nyilvánosság előtti megszólalásban; felszólalás, hozzászólás, vita, előadás stb.; magánszerepben, ha saját nevében szól, közéleti vagy hivatalos funkcióban, ha a közösség nevében nyilatkozik meg; e) közéleti funkcióban és szerepben: elnöklés, vita-vezetés, ünnepi szónoklat stb.
c) Közéleti személyiség	a) hivatalos szerepben: ügyintézés, hivatali tevékenység, ténykedés; b) közéleti szerepben: ha valahol megszólal, megjelenik; c) közéleti szerepben és funkcióban: elnöklés, előadás, tárgyalás stb.

nyelvi-nyelvhasználati rétegződés, mint amelyet a szakirodalom alapján a korábbiakban felvázoltam. A rádióból és a közéleti fórumain felhangzó beszéd tehát egységesebb, kiegyenlítettebbnek tűnik.

Ha azonban a rádiót rendszeresen hallgatjuk, mégis eléggé érzékelhetők a stílári, műfaji, beszéd- vagy nyelvi szintbeli különbségek, mert más az előre megírt majd felolvasott-felolvasztatott vagy interpretált-interpretáltatott szöveg mondatszerkesztése és hangzása, és más a spontán élőszóé, még akkor is, ha a szövegművek tartalmilag, műfajilag egy kategóriába tartoznak vagy esetleg egy és ugyanazon személytől származnak, és az írott szövegek esetleg a megszólaltatás szándékával születnek is.

Mivel a rádióban, tévében, nyilvánosság előtt megszólalók a köznyelven akarnak beszélni, a rádióból, tévéből felhangzó parole szándékában is úgy tekinthető, mint a *nemzeti nyelvnek* hangzó köznyelvi változata. Pontosabban talán köznyelvi megfelelője. De szóhasználatában, frazeológiájában is annak tekinthető, mert e tekintetben sem figyelhető meg igazán sem az a csoportnyelvi, szaknyelvi rétegződés, mely pl. a tudományos szakfolyóiratokra jellemző; ennek legfeljebb a köznyelvhez közelítő, tudománynépszerűsítő változatával találkozhatunk. Nincsen meg az erőteljes nyelvjárásiasság sem – noha nyelvjárási színekkel találkozhatunk –; az ifjúsági és egyéb "társadalmi rétegződésre jellemző nyelvhasználat" is csak enyhébb változatában tapasztalható és kevert, *mindig* kevert formában, a "mindenki lépik egyet felfelé" elv alapján.* Ilyen megfontolások alapján – és főleg mondat és szövegszerkesztéséből, valamint az akusztikumából indulva ki – azt hiszem, mind az írott, *majd* megszólaltatott, mind a beszélt prarole-t vizsgálva célszerűbb a nyelvi rétegek, a nyelvi rétegződés helyett nyelvi, helyesebben szólva beszédszintekről szólni. (A rádiós, tévés, nyilvánosság előtti beszédben mindenképpen.)

VIII.

Még 1973-ban az elhangzó beszédet – "fogantatását" és ebből következően akusztikumát is tekintve – négy főbb és ezeken belül 7 kisebb kategóriába osztottam be: 1) élőszó, spontán kötetlen beszéd (pl. a riportok, tudósítások, spotttudósítások beszéde a rádióban, tévében) 2) ennek ellenpólusa a felolvasás, (pl. szakelőadások alkalmával, ünnepélyeken felhangzó beszéd), azután a

* Más lapra tartozik, hogy – éppen a mondatok nehézsége, bonyolultsága, olykor túl választékossága miatt – sikerül-e ez. Szókincsét, kifejezőkészségét tekintve minden megszólaló a köznyelven igyekszik beszélni, bár olykor éppen a felfelé lépés szándéka hiúsítja meg ezt: előfordul az is, hogy a "lefelé lépés" jelent akadályt, mint például némely ifjúságnak szánt műsorban a negyvenévesek "tini" beszéde, mely éppen olyan mesterkélty, csinált, mint Kolozsvári Grandpierre ifjúsági nyelve. Ez utóbbi azonban a maga helyén, az irodalmi alkotásban bravúros, kifejező, jellem- és helyzetábrázoló, de mégsem azonos a beszélt ifjúsági nyelvvél. Annak irodalmi értékű sűrítményc.

hírolvasás, kommentárok a rádióban, televízióban); közöttük mint átmenet: 3) a reprodukatív, interpretatív beszéd (pl. a versmondástól a Szabó-családig terjedő beszéd), 4) fél-reprodukatív beszéd, azaz az írott szövegen alapuló, félig kötött, félig spontán beszéd (ilyen például a műsorvezetők beszéde a tévé Studio 87, a Hét adásaiban, a rádió reggeli műsorában; ilyen néhány tudományos előadás nyelvi beszéde stb.). E négy főbb kategórián belül hét stíluszint különíthető el társadalmi, műveltségi, földrajzi megosztás alapján: a) igényes, irodalmi nyelvi kiejtés a beszéd, b) a közlő próza szintje, c) köznyelvi beszéd, d) regionális köznyelvi beszéd, vagy nyelvjárási szint, e) nyelvjárás vagy nyelvjárási beszéd, f) provinciális jellegű beszéd, g) vulgáris vagy pongyola stílus. (Wacha Imre: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközcinek rendszere... NyK. 73:77-102; uő.: A bemondó beszéd akusztikumának stílusgondjairól. In: A rádióbemondó beszéde. MRT TK 1973. 103-170; uő.: Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. ÁltNyelvTanulm. X, 203-16.)

Az újabb kutatások, vizsgálatok, valamint az eddig elmondottak alapján talán sikerült bizonyítanom, hogy az irodalmi és a köznyelv, majd ezen belül az írott és a beszélt beszéd (írott parole és beszélt parole) között, azután az ún. réteg- és csoportnyelvek, valamint a nyelvjárásiasság között a fő különbség nem vagy nem csak hangállománybeli, a lexikális és alaktani elemek használatában van, hanem a beszéd általános hangzásában. Ez pedig függ egyrészt a hangállománytól, (azaz a lexikális és alaktani elemek hangzásváltozataitól), másrészt a mondat és szövegfonetikai eszközök használatából (vö. Wacha: Az elhangzó beszéd... i.m., i.h.) adódó dallam és ritmusvilágtól. Mindez pedig következik az írott és beszélt nyelvváltozat közötti mondatszerkesztési, szövegalkotási sajátosságokból, különbségekből, még korábban pedig a gondolkodási, szövegszerkesztési, szövegalkotási folyamatban meglévő és jelentkező kommunikációs helyzetből, a közlési módokból adódó különbségekből, sajátosságokból.

Ezekre a korábbi kutatás nem figyelhetett fel, mert nem volt mód – ma is kevés a lehetőség – az élőszónak, az élőszóban alkotott különféle típusú szövegeknek és mondatszerkesztési, szövegalkotási sajátosságainak vizsgálatára, ezeknek írott, szépirodalmi és egyéb szövegekkel való összehasonlítására. (Igaz, irodalmi stílusokkal kapcsolatban hangzottak el utalások az élőszószűrűsége, szótáraink, nyelvtanaink hoznak élőnyelvi-köznyelvi példákat, de ezek vagy konstruált, íróasztalnál készült, elképzelt példa, vagy az írottak "beszélt-nyelvi csípet" változata.)

Az eddigiek alapján talán elfogadhatónak látszik az a néhány éve vázlatosan megfogalmazott nézet (vö. Wacha Imre: A beszédművelés a tudományban és az iskolában. Ny [1983]: 434-52. kk. 438-9), hogy a nyelvnek (language) és a nemzeti nyelvnek két fő realizálódási formája van, s mindegyik még két főbb részre bontható: az *írott nyelvhasználat* – az írott parole – és a *beszélt nyelvhasználat* (a beszélt parole). Az *írott beszéd* (pl. az irodalom, költészet, esszé, publicisztika, jelentés, levél, szakkikk stb. nyelve) tovább bomlik először *írott beszélt-beszédre* (pl. novellában dialógus, belső beszéd, ha az élőszót utánozza, mint Móricz Zs. a Boldog emberben), ez pedig tovább változhat *frott-*

beszélt írott-beszédre, ha az előbbi megszólaltatjuk (pl. vers- és prózamondás). A **beszélt beszéd** (beszélt parole) beszélgetés, spontán előadás, riport stb., azaz az élőszó) tovább bomlik **beszélt írott-beszédre** (ha a megszólaltatás szándékával írt beszédmű, az írás az elsődleges: felolvasás, írott alapú előadás, stilizált szövegű dráma stb.), majd ez tovább változhat *beszélt-írott beszélt-beszéddé* (pl. drámai dialógus a színpadon, ha az élőszót utánozza). Ezeket így próbáltam táblázatba foglalni:

Nyelv és nyelvhasználat

Langue

Nyelv

Írott langue (írott nyelv):
hangtan, szótan (frazcológia), grammatika (mondat-
tan, szövegten)

Parole

Beszéd (nyelvhasználat)

Írott parole (írott beszéd): levél, esszé, újság,
jelentés, irodalom (részben), költészet stb.

Írott beszélt-nyelv = Írott-beszélt parole. Írott-beszélt-beszéd. Pl. novellában, regényben dialógus, belső beszéd, ha az élőszót utánozza, mint Móricz "A boldog ember"-c.

Írott-beszélt írott-parole = Írott-beszélt írott-beszéd: Vers- és prózamondás.

Beszélt langue (beszélt nyelv) A beszélt nyelv hangtana, szótana (frazcológiája), és – nem ismert – grammatikája (mondattana, szövegtana).

Beszélt parole (beszélt beszéd), élőszó). Pl. beszélgetés, spontán előadás, riport, felszólalás, vita stb.

Beszélt írott-parole = beszélt-írott-beszéd. Pl. Felolvasás, írott alapú előadás, szónoklat; stilizált szövegű dráma, rádiókommentár, rádiójegyzet stb.

Beszélt-írott beszélt-parole = beszélt-írott beszélt-beszéd. Pl. drámai dialógus a színpadon, ha az élőszót utánozza; a Szabó-család beszéldstílus stb.

A hallható beszéd ezen fő kategóriákon belül tovább színteződhet a beszéd stílusértéke, igényessége szerint. 1. *irodalmi igényű beszéd*, mely mindig írott alapra, írott műre épül, de mivel nyelvileg összetett maga az irodalmi mű és nyelv is, hangzsváltozataiban megtalálhatók a következő kategória szintjei is (A színpadról, pódiumról elhangzó beszéd tartozik ide); 2. *informatív beszéd*. Ezen belül a következő szintek találhatók: a) *igényes beszéd* (mindig írott szövegen alapul, legfeljebb elvétve spontán beszéd; színészek, előadóművészek, bementők, nagyon műveltek ajkán szólal meg); b) *közlőprózai beszéd* (általában írott szöveg megszólaltatása nyelvileg igényes, művelt személyek által, néha enyhe nyelvjárási íz színezi); c) *közéleti beszéd* (többnyire írott szöveg megszólaltatása; ha nem, írásra épül; általában igényes, de van kevésbé igényes változata is); ennek változata a *tömegkommunikációs stílus* (reproduktív vagy félreproduktív beszéd; ritkán teljesen spontán, van kevésbé igényes változata is); d) *művelt köznyelvi beszéd* (igényes és kevésbé igényes változata rendszerint tanult, igényes emberek ajkán szólal meg spontán élőszóként); e) *regionális köznyelvi beszéd* (rendszerint spontán élőszó, vidéki tanult emberek beszéde); f) *nyelvjárás vagy erőteljesen nyelvjárási beszéd* (az utóbbi három szintet főleg hangzási formája, mondatszerkesztése jellemzi. Általában spontán élőszó mindegyik, bár mindegyik színezhetsz az előző szintek hangzását is); g) *familiáris vagy pongyola beszéd*, h) *provinciális beszéd*, vagy *vulgáris, durva vagy hanyag beszéd* (mindhárom a spontán élőszót jellemzi). Ezeket így próbáltam táblázatba foglalni:

A nyelvi rétegek és stíluszintek

A nyelvi rétegek

Irodalmi nyelv (régí és mai):

önmagán belül összetett, főleg írott változat

Köznyelv:

írott és beszélt változata van

Nyelvjárás – tájnyelv:

főleg beszélt változata él, írott változata főleg az irodalmi nyelvben, az irodalom nyelvében és emlékiratokban található.

Szaknyelvek:

igénytelenebb változatuk a (szak)zsargon; írott és beszélt változata van, igényesebb változata a szakirodalom, szaksajtó, kevésbé igényes változata a szaksajtó (munkahelyi újság) és a levelezés, a felterjesztések nyelvhasználata; beszélt változata a műhelyi, hivatali, munkahelyi nyelvhasználat.

- a) műszaki nyelv
- b) jogi nyelv
- c) a tudományok nyelve
- d) a filozófiai szaknyelv
- e) a közgazdasági szaknyelv
- f) hivatalos-hivatali nyelvhasználat
- g) mozgalmi nyelv
- h) ifjúsági nyelv
- j) tolvajnyelv

Társadalmi rétegnyelvek:

- a) társalgási nyelv
- b) hivatali-hivatalos nyelv
- c) közéleti nyelv
- d) ifjúsági nyelv

A főbb beszédrétegek

Élőszó /spontán beszéd

Fél-reproduktív beszéd:

(részben) írott alapról megszólaltatott kötetlen beszéd

Reproduktív–interpretatív beszéd:

írott alapról megszólaltatott beszéd, mely az élőszó felé közelít: hangjáték, dráma beszéde, vers- és prózamondás (a Szabó-családtól az Az ember tragédiájá-ig.)

Felolvasás:

saját vagy más írott szövegének hangosítása.

A beszéd hangzásának stíluszintjei

a) igényes, irodalmi nyelvi kiejtés és beszéd	az emelt szintű normának megfelelő kiejtés
b) Közlő prózai beszéd	
c) Közéleti beszéd	
d) Tömegkommunikációs stílus	a standardnak megfelelő beszédmód
e) Művelt köznyelvi beszéd	
f) Regionális köznyelvi beszéd	
g) Nyelvjárási vagy nyelvjárásiás színezett beszéd	
h) Familiáris vagy pongyola beszéd	a norma és a standard alatti beszédmód
j) Provinciális beszéd	
k) Vulgáris vagy durva beszéd	

Az írásbeliség főbb stílus kategóriái

Irodalmi stílus (szépirói–költői stílus),
 ezen belül sok kisebb kategória
 Esszéstílus vagy közlőprózai stílus
 Tudományos stílus
 Tudománynépszerűsítő stílus
 Szaknyelvi stílus
 Brosúrastílus
 Zsargon
 Publicisztikai stílus
 Köznyelvi stílus
 Dokumentarista stílus
 Familiáris stílus
 Társalgási stílus
 Rétori stílus
 stb.

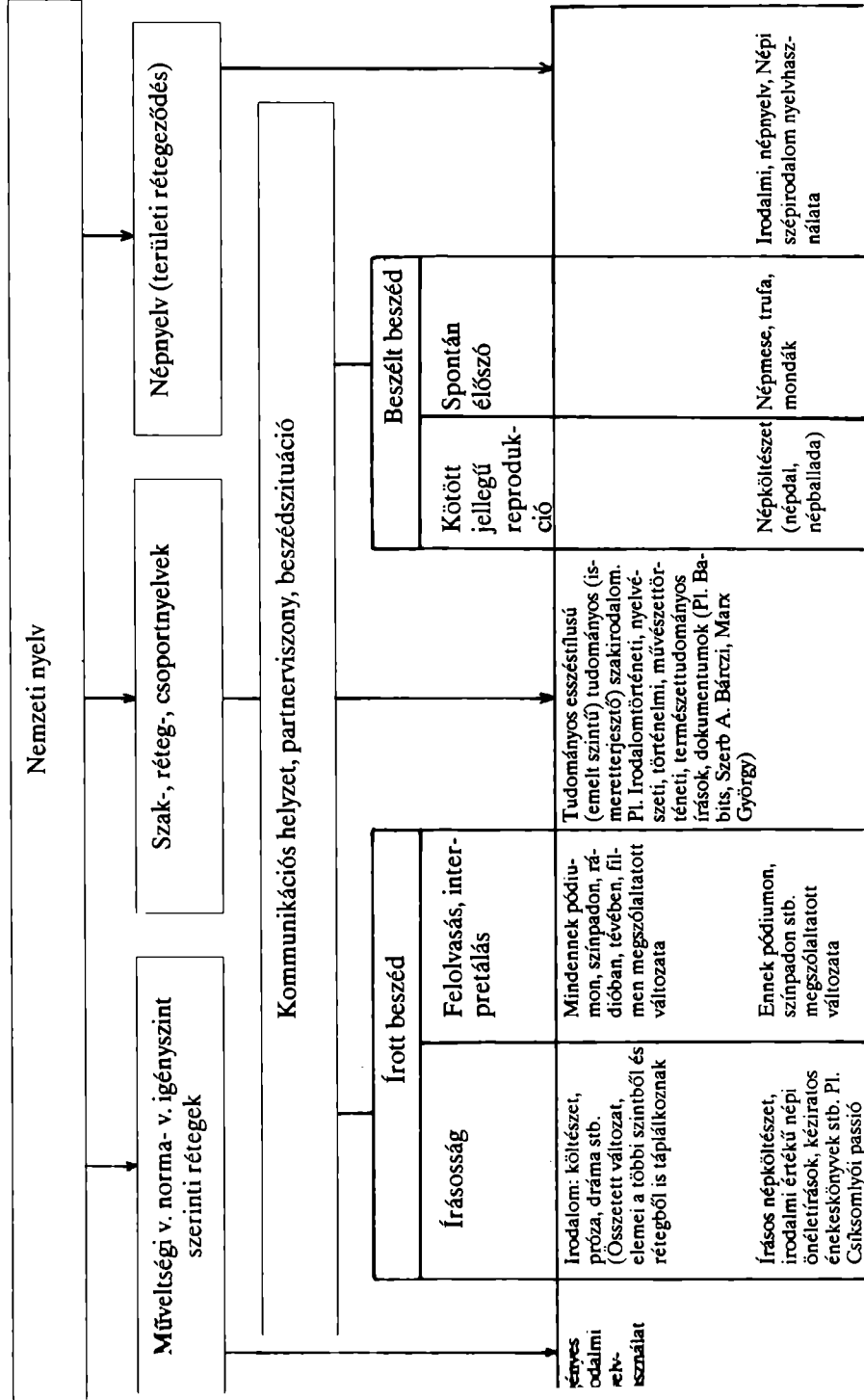
E változatok (stílus szintek) még tovább is finomíthatók, bonthatók (pl. a kommunikációs helyzeteknek, beszédszándékoknak megfelelően oldott stílusra, fcszes stílusra, élőszerű beszédre, túljátszásra stb.). Mindegyiknek megvannak a maga saját (mondatszerkesztési, szóhasználati, de főleg akusztikai) identifikáló jegyei, de sok bennük a közös, sőt az átmeneti elem is. E változatok ráadásul többféle kommunikációs, interakciós helyzetben születnek (pl. írásműként fogalmazódnak meg, melyek maguk is – műfajuktól, stílusuktól függően többféle változatot képviselhetnek), többféle kommunikációs helyzetben (pl. felolvasásként partner nélkül, beszédpartner jelenlétében, beszélgetésben, riport közben, a címzett jelen- vagy távollétében) és többféle kommunikációs környezetben és helyen (ünnepélyen, vitában stb.) hangozhatnak fel és el irodalmi igényű vagy köznyelvi, sőt regionális köznyelvi hangzó változatként. [Részletesebb bemutatásukat, jellemzésüket elhagyom, hiszen részletesen tárgyalom őket a *Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban* című munkámban (In: *Nyelvészet és tömegkommunikáció I. kötet.*)].

Az imént bemutatott osztályozást azonban a korábban elmondottak alapján a következőképpen módosíthatjuk és foglalhatjuk bele egy, talán egységesnek, a függőleges és a vízszintes tagolódást egyaránt figyelembe vevő rendszerbe. A két szélső hasáb az igény szint és a nyelvjárásiasság fokozatait, a középső hasáb csoportnyelvi, szaknyelvi használat rétegeit fogja össze a függőleges tengelyen. A köztük lévő két-két hasáb a realizálódás formáját adja meg. Az egyes kategóriákon (szinteken) belül a vízszintes tengely a kategórián belüli összefüggéseket mutatja:

Wacha Imre:

A nyelv (használat) kategóriái

(Vitaindító elképzelés)

<p>Informatív közlőpróza beszéd</p>	<p>Szakcikk, tudományos folyóiratban, szakkönyvben</p> <p>Igényes közéleti irodalom (publicisztika) Szónoki művek, Keszтолányi szintű vezércikkek</p>	<p>Tudományos szakmai felolvasás (Beszített írott parole)</p> <p>Igényes közéleti megnyilatkozások, szónoklatok rétori stílusban, olykor regionális hangzással.</p>	<p>Tudományos szakirodalom (társadalom- és természettudományos szakcikk, igényes nyelvvel, de csak szak-igényes nyelv)</p> <p>Igényes közéleti-politikai megnyilatkozások köre Igényes tudományos ismeretterjesztés</p>	<p>Írott alapú memorizálva elmondott előadás</p> <p>Mind-ezeknek írott alapú, memorizált változatai</p>	<p>Regionális köznyelv, emelt-igényű nyelvvel</p> <p>Idegen nyelvi környezetben, nemzetiségi kisebbségben élők igényes közéleti megnyilatkozásai</p>
<p>Köznyelv a) közéleti beszéd b) Tömegkommunikációs stílus</p>	<p>Vezércikkek, előadások, megemlékezések, publicisztika írott változata</p> <p>Dokumentumok stb.</p>	<p>Előadások, szónoklatok, ezeknek felolvasott változatai ünnepeken, rádióban, tévében stb.</p> <p>Beszélt írott parole A felsoroltak megszólaltatása</p>	<p>Igényes szakmai nyelvhasználat, pl. szakirodalomban mérnöki szinten, rendletek, egyetemi szintű oktatás nyelvhasználata Igényes politikai nyelvvel</p> <p>Csoportnyelvi megnyilatkozások (pl. kártyás nyelv, horgásznyelv, hobbinyelv) Igényes csoportnyelvi megnyilatkozások</p>	<p>Műsorvezetés rádióban, tévében</p> <p>Konferenciák szövegek pódiumon</p>	<p>Regionális köznyelv</p>
<p>c) igényes magánmnyilatkozások</p>	<p>Ezeknek szépirodalmi leképzése Riport, riportázs a publicisztikában; krocki</p>	<p>Igényes társalgás</p>	<p>Spontán szakselőadások, viták, felszólalások, spontán, de mégis igényes közéleti megnyilatkozások</p>	<p>Spontán előadás</p> <p>Mind-ezeknek spontán változatai</p>	<p>Igényes társalgás Rádió-, tévériportok</p>

<p>Regionális köznyelv</p> <p>Nem igényes köznyelv</p>	<p>Nincs írott változata, legfeljebb a régió tájszavai fordulnak elő a szövegben</p> <p>Hivatali levelezés</p> <p>Brosúra-nyelvváltozat, üzemi beszámolók, kisközélet írásos megnyilatkozásai</p>	<p>A felolvasást a terület nyelvjárásának hangállománya színezi</p> <p>Szakmai értekezletek beszámolóinak felolvasása, felolvasott kisközéleti megnyilatkozások</p>	<p>Lásd az előző kategóriában írtakat!</p> <p>Szakmai zsargonok, Brosúranyelvezet, Politikai zsargon</p> <p>Munkahelyi nyelvek, üzemi nyelvek</p>	<p>Társalgás, ügyintézés, magánélet</p> <p>Belső hivatali nyelvhasználat: munkahelyi beszélgetések, megbeszélések, tárgyalások</p>	<p>Regionális köznyelv az adott terület nyelvjárásának hangállománya színezi</p> <p>Regionális köznyelvi megfelelő</p>
<p>Nyelvjárás</p> <p>Familináris (pongola nyelv használat)</p> <p>Provinciális, vulgáris, durva</p>	<p>Irodalmi színezőelem</p> <p>Irodalmi színezőelem</p> <p>Irodalmi színezőelem</p>	<p>Ennek megszólaltatott változata</p> <p>Ennek interpretálása</p> <p>Ennek interpretálása</p>	<p>Azonos vidék, azonos foglalkozás (paraszti környezet)</p> <p>Hobbinyelvek, társalgás, munkahelyi beszélgetés</p> <p>Ifjúsági nyelvek</p> <p>Dajkanyelv</p> <p>Orthoni használat</p> <p>Vegyes (műveletlen, indulatos, iskolázatlan) vidéki és nem vidéki beszéd</p> <p>Laktanyanyelv</p> <p>Ifjúsági nyelv</p> <p>Lumpennyelv</p> <p>(Olykor műveltségtől, szak-képzettségtől független)</p>	<p>Vidéki-falusi spontán beszéd, a kommunikáció nyelvén</p> <p>Társalgás azonos érdeklődésűek, azonos életkorúak, családtagok között; otthon</p> <p>Spontán beszédben, igénytelen beszédhelyzetben</p>	<p>Népszerű, nyelvjárás emeltebb szintű változata</p> <p>Bázisnyelvjárás</p> <p>Durva nyelvjárás</p>

E felvázolt széles skála több gondot vet fel a kutatás számára: 1. mi is tulajdonképpen az élő vagy beszélt nyelv? Mindaz-e, ami élőlőszóként elhangzik, még ha írott szövegre támaszkodik is, mint a felolvasás, vagy a reprodukció, vagy csak az, ami spontán beszélgetésben születik meg? 2. hol van a beszédretegek és a beszélt rétegek, valamint a nyelvi szintek határa? Melyik kategóriába tartozik pl. a mondatszerkezeti, szóhasználatok szerint közlő prózai, akusztikuma szerint regionális, nyelvjárási beszéd? Van-e egyáltalán hangzását tekintve nem regionális köznyelv a spontán élőlőszóban? 3. mi határozza meg, a beszédhelyzet vagy a beszédstílusok? A beszélő (nyelvi) műveltsége, társadalmi, földrajzi hovatarozása vagy közvetlen beszédszándéka, vagy talán a műfaj?

A kérdések megválaszolása, és még sok másé, többek között, hogy a bemutatott rendszer megállja-e a valóság próbáját, mind a további élőnyelvi és beszélt nyelvi kutatások feladata lesz majd.

JEGYZETEK:

1. Éppen ez jelentett nagy gondot a *beszédművelés* fogalmának és hatáskörének, jelentőségének meghatározásában. (Vö. Wacha Imre: *Beszédművelés a tudományban és az iskolában*. MNyr, 1983, 107. sz., 434–52.),

2. Vö. a legutóbbi időben a nyelvjárások és csoportnyelvek meghatározását a Világirodalmi Lexikonnak megfelelő – Imre Samu, ill. Szende Aladár által írt szócikkben. Szende csak a hivatali-hivatalos nyelvnél utal a sajátos fogalmazásmódra.

3. De vö. Szabó József: *A mondatszerkesztés nyelvszociológiai vizsgálata a nyelvkönyvi nyelvjárásban*, Akadémiai Kiadó 1983.

4. Mint a szerző a későbbiekben maga is kifejti, Erős Pál a Magyar Televízió Jogi csetek c. műsorának egyik jogász szakértője (Szerk.)

REZIME

Kategorije govornog jezika (Postavljanje i obnavljanje problema)

U prvom delu svog članka – na osnovu u poslednje vreme povećanog interesa za izučavanje živog jezika – pokušava da dokaže da prilikom realizacije jezika moramo računati sa dve osnove osnovne kategorija "parole"-a odnosno govora: sa pisanim govorom i govornim govorom (drugim rečima pisanim jezikom odnosno upotrebom jezika i spontanim govorom – upotrebom jezika). Oslanjajući se na izučavanje govornog jezika primerima i prikazivanjem procesa stvaranja tj. konstruisanja teksta kao i analizirajući komunikacijske situacije on dokazuje da – u pojedinim do sada evidentiranim jezičkim kategorijama –

razlike ne postoje samo u glasovnom sistemu već i u konstruisanju teksta. Baš zbog toga ne prihvata stav da je kolokvijalni jezik govorni ekvivalent književnog, tj. pisanog jezika. Po njegovom mišljenju su književni (pisani) jezik i govorni jezik dve različite varijante jednog jezika.

U drugom delu studija analizira šta bi u stvari trebalo podrazumevati pod pojmom govorni jezik, pošto je to već samo po sebi složena kategorija, gde pripada i spontani govor kao i izgovoren tekst na osnovu pisanog teksta: čitanje, interpretacije (npr. govor na pozornici, polu-reproduktivni program voditelja na radiju i televiziji koji se zasniva na pisanom predlošku). Kao posledica normativnog uticaja pravopisa to ima izuzetno veliku ulogu u glasovnoj, zvučnoj (može se zapaziti u upotrebi rečeničnih i tekstualno-fonetičkih sredstava) i u izvesnoj meri gramatičkoj integraciji kao uspostavljanju jedinstva čiji smo svedoci poslednjih pedeset godina i na osnovu čega uobičajamo govoriti o jedinstvenom govornom jeziku.

Treći deo studije analizira problem jezičkih slojeva. predstavljajući kategorizacije u nekim od najznačajnijih članaka mađarske stručne literature, pokušava da sačini nov sistem jezičkih slojeva. Po njegovom mišljenju unutar jednog jezika moramo računati sa pisanim i govornim jezikom kao dve velike – po glasovnom sistemu, fondu reči, gramatičkim konstrukcijama – veoma različite kategorije sa brojnim prelaznim oblicima. Obe varijante se mogu raščlaniti po tri kriterijuma: stepenu i zahtevima obrazovanja, upotreba jezika u stručnim i ostalim društvenim grupama i prema regionalnoj slojevitosti. Izbor jezičkih formi zavisi od konkretne komunikacijske situacije, odnosa između partnera i govorne situacije. Dalje raščlanjivanje "horizontalne slojevitosti" kod pisanog govora označavaju pismenost i čitanje naglas a kod govornog govora reprodukcija vezanog karaktera i spontani govor. Unutar toga se nalaze "vertikalne kategorije" prema obrazovanju i različitim jezičkim zahtevima: književni jezik sa velikim zahtevima, informativna saopštavanja, kolokvijalni jezik, regionalni govorni jezik, dijalekti, govorni jezik bez posebnih zahteva, familijarni jezik i provincijalni-vulgarni-grub jezik. Na kraju studije autor daje tabelarni pregled koji prikazuje povezanost ovih kategorija.

SUMMARY

Categories of the spoken language (Considering and reviewing the problems.)

In the first part of the article, which is based on the considerable advances made in recent years in research into living language, the autor aims to demonstrate that in the realization of language we need to take into account two large basic categories for *parole*, or speech: written speech and spoken speech, i. e. the linguistic use of written language and the linguistic use of the spontaneous spoken language. By means of examples designed for the study of the spoken language and for the examination of the processes of textual struc-

ture and construction and for analysis of communicative situations it may be demonstrated that, among the language categories hitherto registered, deviances may be encountered not only in the phonetic categories and in the lexical items but also in textual construction. For this very reason we do not consider acceptable the view that the colloquial language is suitable for use in the literary language or the written form of the spoken language. In the author's opinion, the literary (written) language and the spoken language are two quite strikingly separate variants of language.

The second part of the paper deals with the questions of what actually should be understood by the expression spoken language, for this is in fact a compound category which can equally include spontaneous colloquial speech, and speech registered in the written language: texts read aloud and orally interpreted (e. g. stage dialogue, written texts which may be partly or full reproduced by radio and tv-speakers). The latter has an exceptionally important role – as a consequence of the unifying influence of orthography – in the integration of the stock of speech tones in the spoken language (which can be detected in the use of speech and textual phonetics) and to a certain extent in grammatical integration and unification, which we have been able to witness over the past fifty years and on the basis of which we have been accustomed to speak of a unified standard language.

The third part of the paper considers the questions of language stratification. Reference is made to the categorization which may be found in some of the most important articles in Hungarian specialist literature, and an attempt is made to establish a new system of language, stratification. According to this scheme, within the Hungarian language, in its grammatical structuring, there are relatively distinct divisions, but we also have to take into consideration the many categories of transition evident in both the written and the spoken language. These can all be sub-divided under three different headings: those appropriate to a certain cultural level and requirement; then professional terms, specialist language and jargon; and finally regional sub-divisions. Within these categories, however, the choice of language forms in the narrowest sense is determined by the communicative situation, the relation between the collocutors and the speech situation. The "horizontal sub-division" is further broken down into the written and spoken forms of speech and writing, the fixed characteristic of the reproduction of spoken speech, and the smaller category of spontaneous live speech. These categories also comprise the "dependent categories" of cultural level and requirements, the standard use of literary language, informative and instructional texts, the standard language – national and regional, dialectal usage, non-standard language and colloquialisms, and the various forms of provincial, popular and vulgar language usage. The paper concludes with tables illustrating the inter-relation between the categories.

ETO: 809.451.1(497.1)086

CONFERENCE PAPER

A NYELV VÍZSZINTES TAGOZÓDÁSÁNAK HATÁSA A JUGOSZLÁVIAI MAGYAROK KIEJTÉSÉRE

Papp György

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1987. november 18-án

Dolgozatomat néhány (nemcsak terminológiai) kétellyel kell kezdenem. Az itt tárgyalandókra a nyelvtudomány mai elvei szerint lassan erőtlén, pontatlan lesz a *vízszintes tagozódás szakkifejezés*, a *nyelvjárásiasság* viszont olyan állásfoglalást tükröz, amellyel nem érthetők egyet. A *jugoszláviai magyar kiejtés* megjelölést is igyekeztem elkerülni, mert pontatlanságával vitára ingerel: egyetlen magyar nyelv van – szoktuk írásban és szóban hangsúlyozni.

A nyelvjárások a korábbi évszázadok óta, amikor egyetlen, széttagolt, a norma erővonalaira nézve közönbös létformái voltak nyelvünknek, sokat változtak – süllyedtek is az írott és beszélt közlésforma megítélésében. A nyelvjárás, tájszólás, mint Penavin Olga írja nemrégiben megjelent könyvében¹, a nagybetűs Nyelv hangzatos, általánosító elvonatkoztatás mögött – vagy alatt húzódik meg, de talán nem tudománytalan állítanunk: mikroközösségekben szemlélődve nevében, helyette létezik, olyan vizsgálati körben, ahol anyanyelvünk a mi anyánk nyelve is, aki azt mondta: ember és légyé, aki pörölt, nem perelt, aki a józanságot mint állapotot és a rózsánságot természetként is megkülönböztetve, a fogalmakat a köznyelvinél is jobban differenciálva azt is példázza, hogy a nyelvjárás és köznyelv nem abszolút, csak relatív, többségi értékrend.

Ezek az elkülönülő vonások a mikroközösségek szintje fölött is összegezhetők, pl. a jugoszláviai magyarság szempontjából, az itteni nyelvjárások hangállományában, kiejtési sajátágaiban.

A nyelvi "mélyrétegek", a magyar népnyelv felé szívesen fordult a nyelvtudomány. Szarvas Gábor sokszor állt ki érte nyelvművelő csatáiban. Azt remélte, azt remélték, hogy az egységes magyar nyelv is újjáteremthető egykori

és az ő kora-beli rétegeiből. Ezen az illúzió régen túljutott a magyar nyelvészeten. Ennek a széles, de heterogén nyelvi rétegnek már régóta nincs válasza a teljes nyelvközösség ismeretvilágának, világképének gazdagodására, a változó környezet kihívásaira. Szarvas Gáborék üzenetéből mégis érdemes valamit megszívlelnünk: a nyelv életének mégiscsak ez az alaptalaja, vízgyűjtője. A nyelv élete pedig nem egyenlő a nyelvvel foglalkozók ráhatásaival, ráhatási szándékaival.

A nyelvjárási ejtés a jugoszláviai magyar nyelvnek nem a legnagyobb gondja – eredeti állapotában, társadalmi közegében vizsgálva. Vidécinkon végigutazva tarka kaleidoszkóp tárul elénk; helységekre, tájegységekre, vagy akár településrészekre is ráismerhetünk, hogy aki *hajmót* mond, az kupuszinai, aki *kápál*, az zentai, sőt kukucsikai, aki *öregömet*, *öszik-et*, az adorjáni, de ha a *fültösszük* helyett azt mondja, *fültögyük*, akkor észak-bánáti, ha az *ágyaz* helyett *ágyalódik*, akkor kanizsai, még hozzá a Faluból való, ha *szümöcsöt* mond (szemölcs), akkor horgosi, ha *letisletszebbet* (legeslegszebb), akkor oromhegyesi. Így tetszik ki a *merd*-ből (mert) a *temerini*, ha mellette *ittend* (ittén) alakot is használ, akkor a *verbászi*, a *szíp*-ből, *biká*-ból (béka) a *pacséri*, a *gömbölü*-ből a *topolyai*, a *lakadalomból* a *csantavéri*, a *laó*-ból, *jaó*-ból a *debelyacsai*, a *sárgarijepó*-ból a *székelykevei*, a *guóláb* pedig a messzi szlovéniai illetőség.

Az átfogóbb ejtéssajátságok még tanulságosabbak. A Tisza mentén megfigyelhetjük tájegységekre emlékeztető, északon az özéssel induló, majd egyre inkább a zárt *ë*-zésbe átcsapó jellegzetességét, amelynek láncolatát meg-megszakítja a bánáti eredetű *ö*-zés, a Szabadkától délre fekvő közép-bácskai falvak nyílt *e*-zését, nyugatra haladva a magánhangzó rövidülését, a mássalhangzók bizonyos mérvű nyúlását, a mely a Dunántúlon válik a magánhangzók rövidülésével együtt kifejezetté, a bánáti, székely nyelvjárásszigetek, s a nyugati területek kettőshangzóit, egy általános alföldi típusú magánhangzó-, és mássalhangzó nyulást: *esső*, *síma*, *írígy*, *pósta*, *heggeszt*, *kúdús*, *újj*, *íratkozik*, (vagy éppen rövidülést *ara*, *buza*, *ínség*, *hülés*, *cerna*, *tányer*, *-tol*, *-bol*), az *l* kiesését (zöld, föld, ócsó) váltakozóan palatalizációt (*szappany*, *kappany*) és depalatalizációt (*asszon*, *lán*), nagy mérvű zártabbá válást (*kímány*, *komra*, *magos*, *sítű*, *bukor*, *bű*, gyükeerm kisebb fokú nyiltabbá válást dőlő a dülő helyett).

Néhány kitűnő tanulmány feltárta az itt még érintőlegesen sem átfogható ejtési sajátságok történeti, népszerűségi, földrajzi hátterét. Elég talán csak Györe Kornél nevét említenünk, akinek a *Létünkben* közölt tanulmányából² elénk tárulnak a magyar lakosság homogén közösségei, nyelvszigetei, szórványai, az utóbbi évtizedek migrációi, városokba áramlásai. Az ipari és a félig földművelő, félig ipari foglalkozást űzők nagy számban telepedtek meg Szabadkán, Újvidéken, Zrenjaninban, Zomborban, Pancsován, Bánátból Bácskába költöztek, pl. Szajánból Telecskára, később Szabadkára³, Debeljacsaról Kanizsára, Szabadkára, Székelykevéről, Ürményházáról Újvidékre, a kisebb falvakból ezrével ingáznak a kisebb városokba, Topolyára, Zentára, Becsére, Verbászra stb.

Mindezzel a nyelvészet is sokat foglalkozott, nálunk Penavin Olgának, tanítványainak köszönhetően. A nyelvművelésnek azonban nem sok gondja lehet ezzel a szendergő nyelvallappal, amíg a személyközi, familiáris érintkezés eszköze, mint hogy eredeti fakuló, feledésbe merülő színeinek, stíláris értékeink megőrzésében segédkezzen, amelyek olyan relikviáink lesznek, mint a napsugaras oromfalak, tanyák, népmesék: egy közösség identitástudatát, azonosítását szolgálják, a nyelviséghez való viszony érzelmi támaszát jelentik.

Van viszont egy pont, ahol a nyelvművelésnek, a nyelvvel való törődésnek kell átvennie a szerepet. Ez pedig az a pillanat, amikor az egyén, a nyelvhasználó ember térben elszakad, vagy nyelvi szinteződés tekintetében ki akar válni, kiválik eredeti közösségéből, illetve, amikor egy mikroközösség valamilyen közéleti, intézményes élőnyelvi érintkezésre kényszerül. A késztető, kényszerítő körülmények sokrétűek lehetnek: elköltözés, munkahely, öngigatás, közigazgatás, általános és középiskola, a felsőoktatás, a tömegtájékoztató nyilvánosság, amelyet a rádió, televízió váratlanul közel hozott a falu nyelvének viszonylagos érintetlenségéhez. Külön, még emeltebb fokozatot képeznek azok a közéleti helyzetek, hivatások, amelyeknél a nyelv a hatni akarás, művészi szándék eszköze: a pedagógusok, riporterek, bemondók, szavalók, színészek munkájában.

Az egyénnek, kisközösségnek el kell tehát szakadnia egy nyelvallapottól, amely az elsődleges és a legfejlettebb fővárosi nyelviség jellemzője, hogy készen, a közösség minden igényéhez kimunkált nyelvet tanulhat meg, nem kell érte magának semmilyen tudatos erőfeszítést tennie. Elszakad, és elindul egy másik szint, ideálisan a köznyelv felé; ösztönösen vagy tudatos igyekezettel, és ez már nyelvi magatartás, viselkedés a szavakkal, a közéleti szerepkörrel arányosan más-már etikai magatartásforma, amelyről Szeli István írt kis nyelvművelő könyvében⁴.

Ide kell a nyelvművelés segítsége, amely a Lőrincze Lajos kifejtette ember központú nyelvművelés szellemében magát a nyelvhasználó embert célozza, nemcsak passzív hibavadászatra kárhóztatva, hanem a nyelvi tervezés szintjén előrelátóan és tevékenyen.

Az élő, beszélt köznyelvhez való felzárkózás folyamatáról nyelvélektanilag is, nyelvészociológiailag is keveset tudunk. A jugoszláviai magyar kiejtés körében is inkább állomásait, eredményeit látjuk, és azokat nem tartjuk minden tekintetben megnyugtatónak. Egyetlen normát követő köznyelvről nem beszélhetünk, noha az más környezetekben is pusztán absztrakció, ezért is született meg a helyi sajtóságok az egységes normákkal ötvöző, nagyobb területi egységre kiterjedő *regionális köznyelv* nyelvészeti szakkifejezés. Később szólunk arról, lehet-e ez nálunk reális kategória.

E pillanatban úgy tűnik, élőbeszédünk, kiejtésünk nyelvjárási befolyásolt-ságáról a következő tényezők, szempontok alapján lehet számot adni:

1. A jellegzetes beszédelekvések, érintkezési formák mint például a közvetlen személyközi kommunikáció, családi beszélgetések, kisközösségi érint-

kezés, félhivatalos, hivatalos érintkezés, közéleti közlés, felolvasás, művészi beszéd stb.

2. A nyelvhasználatot befolyásoló társadalmi, szociológiai körülmények, a foglalkozás, műveltség, falusi vagy városi életforma, népességi szempontok.

3. A jellegzetes nyelvi magatartások, a nyelvhez való viszonyulások.

A három tényezőcsoport összevetítve a kiejtési normákhoz igazodás szinte skálázható fokozatait adja:

I. A nyelvi, metanyelvi érzékenység legalsó fokán csak azt érzékeli az egyén vagy közösség, hogy mások tőle eltérően beszélnek. Ezt bizonyítják a falucsúfolók, egyéni ragadványnevek is: a környező lakosság szerint "Topolán gömbölű golóval lüvik a gólát"; "úgy nyúlik valami, mint a pacsfri rétes; Zentán kápává kápának, a kanizsaiak a rezsdások, az adorjáni ember az *öregöm*, viszont Adorjánon hallottam egy érdekes csúfnevet: a *Kánta Károly*, talán mondanom sem kell, a Zentáról származó kiejtésére céloz.

Ugyanez a réteg semmilyen közlési helyzethez nem igazodik kiejtésében. Jó tanúságot szolgáltatnak erre a magyarul lefolytatott bírósági eljárások jegyzőkönyvei, amelyek kényes kérdéseknél ejtéshez híven rögzítik a felek szavait. Ezekből azonban a közlendők természete miatt nem idézhetünk. Hasonlókat tapasztalnak az esti általános iskolákban, munkásegyetemeneken oktató tanárok is. Olyan atavisztikus vonások kerülnek felszínre még felolvasáskor is, mint az *l*-ezés az *ly* helyén, noha ez a vidék nyelvjárásában alig érezhető. Még sajátosabb jelenség, hogy kiejtésüket eszményinek tartják. A visszamondott ejtésformákat magukra nézve kizártak tartják. Egy szakképesítő tanfolyamon magnetofonnal is alig sikerült bebizonyítanom, hogy a jelenlevők beszédében akár a hangok egymásra hatása is érvényesül. Talán a betűejtés is ebből a gyökérből sarjadzik.

II. Minden szempontból emelkedettebb szintet képvisel az üzemi munkás egzisztenciájához kötött családok és mondjuk az általános iskolások nyelve, faluhelyen és kisvárosokban. Azzal tisztában vannak, hogy az ő ejtési sajátosságainak kellene egy egységesebb, következetesebb szinthez felzárkózniuk, lényegében megjelenik náluk az *egy nyelven belüli kétnyelvűség*, másként beszélnek otthon és tevékenységi körükben. Az utóbbit tudatos erőfeszítésnek tekintik, s örömmel térnek vissza az előzőhöz. Érdekes összefüggésekben tapasztaljuk ezt a nyugdíjba vonulóknál, akiknél egyszer csak felbukkannak a gyermekkori rég elfelejtett tájszólásának példái.

Ebben a rétegben jelenik meg a személyes beszédélmények, a rádió, televízió hatására néhány hangsúlyos vonásban az egységes norma igénye, noha erről nem egyszer a hiperurbanizmus, a hibáktól való félelemben elkövetett vétségek tanúskodnak. Együtt élnek a névelő *z*-jének egybeejtése a *zember*, a *zujság*, és a *z* szó elejei elhagyása, pl. az *acsó* szóban, az *l*-ezéstől való félelemben a *j* ejtése például a *mejj* (mell) szóban. Jóval rombolóbb az a felfogás, mely szerint a köznyelvhez a magánhangzók nyíltabbá válással lehet közlelteni⁵. Ez pusztítja Bácska nyelvének talán legáltalánosabb, az *ö*-zéssel is harmóniába illeszkedő, a regionális egységessülésre is alkalmas zárt *ë*-zést, és olyan ejtésformákat hoz

létre, amelyeket el sem hinnénk, ha nem hangszalagról hallanánk: kisiskolások kecs eget, kecsit, mondanak stúdióhelyzetben, és írnak a dolgozatban a köcsög és a kocsi helyett.

Ezen a szinten bukkan fel egy sajátos nyelvészociológiai jelenség, amellyel Kovalovszky Miklós is foglalkozott⁶: az önkéntelen azonosulást tükröző nyelv-járás és a köznyelv közé egy üzemi, környezeti zsargon, ejtémód iktatódik, már nem jelként, hanem jelvényként⁷. Gyakran hallottuk brigádokba, munkacsoportokba kerülő fiatalok panaszát, hogy megmondták nekik, ha a brigádban akarnak maradni, ne "uraddzonak".

III. Újabb szinteződést figyelhetünk meg a néhány nagyvárosunkban, városainkban tanuló középiskolásoknál, középfokú végzettséggel rendelkező személyeknél. A köznyelvi ejtémódkhoz igazodás erőteljesen él sokukban, de környezetük nem nyújt használható mintát a norma kreatív, minden ízében kiteljesedő megvalósulásához, a más tannyelvű iskolákról nem is beszélve. Az eredeti környezetük ejtéssajátságai gyakran konzerválódnak ejtésükben. Erős kisugárzású nyelvjáráshoz tartozók sajátos ejtésüket nem is tudatosítják. Érdekes módon győztek meg erről a felvételi vizsga tapasztalatai. Egyik falunkból, Temerinből származó jelölt zárt *ĕ*-zésében gyönyörködtünk, de *merd*-jein, ittend-jein bánkódtunk⁸. Másik élményem egy debelyacsai tanulóval kapcsolatos. Kérdésemre, hogy hol dolgozik, azt válaszolta a *Maodában*. Ilyen szóval nyilván kevés embernek sem volt találkozása. Többszöri kérdésre kapott azonos válasz után a táblára írtam, így derült ki, hogy a *Moda* nevű vállalatról van szó.

IV. A nyelvi kultúrához való viszonyuk alapján a köznyelvi szintet képviselik az egyetemi végzettségű szakembereink, egyetemistáink, vagy kellene képviselniük. Közéleti megnyilatkozásokból, rádió, TV-riportokból azonban nem mindig ez derül ki, iskolai órákon is előfordulnak erőteljes tájnyelvi ejtésformák, még a környezetnyelvi magyar órákon is. Sokszor van olyan érzésünk, hogy a más tannyelv, munkahelyi nyelvhasználat következtében az anyanyelv egy bizalmas-familiáris szinten rekedt meg.

Mindezt nem pusztán kritika hangján, hanem a feltárás szándékával kíván-tam elmondani. Egyetérthetünk Deme Lászlónak azzal a gondolatával, hogy az egyéntől átlagosan nem várható el mindig tudatos, átgondolt törekvés nyelv-ének megőrzésére, egy magasabb szinthez való felzárkóztatására, ha környezete ehhez nem nyújt feltételeket⁹. Ez nem szándék kérdése, egészen addig, míg a szép magyar beszéd kenyerévé, hivatásává nem válik valakinek. Erről majd a következő előadásokban bővebben hallunk. Ide, ehhez a nyelviséghez két megjegyzés kívánkozik.

Az egyik az, hogy magyarszakos hallgatónk ejtése, sőt helyesírása is tükrözi a nyelvjárások hatását, leginkább a magánhangzók, mássalhangzók időtartamának bizonytalanságait. A megvizsgált 100 vizsgadolgozat közül 57-ben szinte megszokhatatlannak tűnik a nyíl, nyílván, meghűlés, hűsöl, űrs hosszú, a dicsér, hivatal, a csibor, irtózik, gyűrűzik, türtőztet, bogáncs, sugdos, tűzér, fűzér

rövid időtartama és sok száz másé, a megismételt vizsgákon is. Más tájegységek hasonló gondjairól nem tudunk.

Napjainkban terjedőben van két, a tájnyelvi ejtéssel kapcsolatos jelenség. Az egyik, hogy tudatosan igen intenzív nyelvjárási ejtéssel szólnak fel, beszélnek művelődési, társadalmi rendezvényeken, a másik pedig, hogy újságcikkek, színes írások jelennek meg egyéni ál-nyelvjárási formában. Mindkettő felett tanácstalanul állunk¹⁰.

Hátra maradt még annak megkörvonalazása, mit is tehetünk a jugoszláviai magyar beszélt nyelv tisztaságáért és tisztulásáért. Példák kellene, közéletiek is, művészek is, amelyek valamit az itteni értékekből is igazolnak, talán a normák időleges átértékelése is, ami révén a "norma alattiság" tartományában is esztétikai és értékrendi különbségeket lehetne tenni a regionalitás előremutató és az árnyalatokat összemosó, az igénytelenségbe hajló jellemvonásai között. És hogy vannak-e lesznek-e regionális köznyelveink, sőt köznyelvünk, az több függvényű kérdés. Egyik fő tényezője e pillanatban hiányzik, a minden tekintetben magyar nyelvi mintát adó, a körzetét, vonzáskörében tartó nagyváros, amelynek ingergazdagsága létrehozna, éltetné a talán kissé szleng-szerű, de eleven köznyelvet. Kevésbé urbánus környezetünk ilyen szerepvállalása pedig művelődési, pedagógiai intézményeik színvonalától és mindannyiunk munkájától függ, talán a jövőbeli nyelv művelő versenyek tömegességétől, színvonalától is.

Jegyzetek

1. Penavin Olga: Nyelvjárás és köznyelv, Újvidék 1986.
2. Györe Kornél: Vajdaság népeinek és nemzetiségeinek területi megoszlása különös tekintettel a tartomány magyar népességére, Létünk 1971. 1. sz.
3. Érdekes jelenség, hogy az áttelepülés után is zárt vagy összefüggő közösségekbe próbálnak tömörülni. Szabadkán pl. van szajániak utcája.
4. Szeli István: Nyelvhasználatunk etikája, Újvidék.
5. Azzal viszont nagyon behatóan kellene foglalkozni, miért épp a nyíltabbá válás tűnik nyelvpszichológiailag, nyelvészetiikailag a norma felé törekvés ismérvének.
6. Kovalovszky Miklós: Az ifjúság nyelvéről, in. Anyanyelvi örjárat, Ferenczy Géza szerk. Bp. 1971.
7. Csoportazonosulást kifejező szimbólumként.
8. Ugyanakkor arra a kérdésünkre, hogy az általa lesz-nek ejtett alak hogyan hangzik a pesti nyevben, azt válaszolta: lesz, tehát nem tudta az ejtészülönbségeket érzékelni.
9. Deme László: Nyelvi és nyelvhasználati gondjaink, Pozsony, 1970.
10. Az utóbbiban, az ál nyelvjárási karcolatokban, tárcákban a 7 Nap jeleskedik.

ETO: 809. 451. 1 (487. 1)–06

CONFERENCIAL PAPER

NYELVJÁRÁSIASSÁG ÉS NYELVHELYESSÉG A FIATALOK KIEJTÉSÉBEN (A fiatalok kiejtési sajátosságai)

Rajšli Iлона

Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

"Beszédünkben sok ízben teljesen megmutatkozunk. A beszéd mintegy az én homlokzatának része."

(Fülci-Szántó Endre)

Az utóbbi évtizedek nyelvvizsgálatában újszerű megvilágításba került a beszédteória-elmélet. Eszerint a beszélés *tevékenység, cselekvés*, nemcsak eszköze gondolataink közlésének, hanem azok létrejöttének éltető közege is.

A nyelvészeti vizsgálatok sora foglalkozik a szó, a nyelv válságán túl a beszélés mechanizmusának zavaival, az anyanyelv tanulásának és használatának folyamatában ellépő nehézségekkel.

Tanulmányokat olvashatunk arról, hogy az *anyanyelve baló belenevelődés* egésze, rendje került veszélybe azáltal, hogy az életformaváltás, a hagyományos családtípus átértékelődése, az élettér fokozatos átalakulása, az új információk világ kiépülése – minden haladást segítő sajátossága ellenére – lényeges változásokat idéz elő az anyanyelv-elsajátítás és -használat terén.

Egyre gyakrabban lehet hallani nyelvészekről, gyakorló pedagógusokról egyaránt azt az iskolásokra és a fiatalokra is érvényes megjegyzést: beszéd-kultúrájuk igen alacsony színvonalon áll.

E kérdés meg lehetne összetett. Hogy milyen színvonalon beszél valaki, az nagyban függ családi neveltetésének körülményeitől és egyéni adottságaitól, olvasmányaitól, sőt a közlés pillanatnyi körülményeitől és a megnyilatkozás témájától is.

A megfigyelés, a fiatalság spontán beszédének vizsgálata megerősíti az iménti aggodalmakat. Amiért ebben veszélyt kell látni, az nemcsak a verbális magatartás lazulása, hanem esetenként mélyebben fekvő, a gondolkodás mechanizmusának zavara.

Az okokat keresve felmerül az iskolai oktatásnak a beszédtevékenység fejlesztésében betöltött szerepe, azontúl az ifjúság érdeklődése, igényessége, avagy ezek hiánya, a tudatosság kérdése.

Vizsgálódásaim során a beszédművelés egyik fontos területének, a jó kiejtésen alapuló beszédképességnek a fokát, megnyilvánulását figyeltem a fiatalok spontán megnyilatkozásaiban.

Kiejtésükben külön vizsgáltam a nyelvjárási sajátosságokat és külön csoportban a tiszta kiejtés elleni vétségeket.

A felhasznált szöveget 20 Becse környéki, megfelelő korosztályú adatközlő szolgáltatta. Kivételet nélkül spontán beszédhelyzetben, észrevétlenül történt a hangfelvétel készítése, így el lehetett kerülni a feszélyezettséget, a zavart és az erőltetett, a tudatos beszédre törekvést.

A fiatalok életkorukhoz és érdeklődésükhöz közel álló témákat kaptak, ennek ellenére gyakran szükség volt ösztönző, szuggesztív kérdésekre.

Módomban állt adatközlőimet szociális körülményük szempontjából is összeválogatnom. Noha a szociális körülmény és beszédkultúra viszonylatában nem lehet ilyen kisszámú beszélő esetében messzemenő következtetéseket levonni, elvárásainkat mindenestre segíti az ilyen válogatás, hiszen a beszéd nem örökölhető adottságuk; fogékony periódusában a beszélő környezetétől sajátítja el, a beszédhibát és a tájszólást egyaránt.

A fiatalok nyelvhasználatában figyelt kiejtési sajátosságok közül nézzük először a tiszta kiejtés elleni vétségeket!

"Csúnyán vétünk a szép magyar beszéd ellen, ha röviden ejtjük a hosszú magán- és mássalhangzókat, avagy hosszan a rövideket. A Magyar Tudós Társaságot a múlt század harmincas éveiben az a szándék ösztökélte a helyesírás szabályozására, hogy minden tévovázás és tarkaság elháríttassék" – írja Péchy Blanka.

Kiejtésünknek minél inkább meg kell közelítenie a mai helyesírási formákat, mert az *egységes ejtés* csak a hangzók előírt hosszúságának tiszteletben tartásával érhető el.

A fiatalok kiejtési hibáinak legnépesebb csoportja a mássalhangzók időtartama elleni vétségekből került ki. Néha egyéni sajátásként került elő, míg nyelvjárási gyökerű a következő példákban: *soffőr*, *egyenlő*, *utánna*, *mánma*, *önmáló*, *egésszet*. Igencsak elterjedt – még az igényesebb beszédben is – az -s képzős melléknevek középfokú, többes számú és módhatározói alakjának geminálódása. Ezek a nyelvtani formák a vizsgált szövegben kivétel nélkül hosszú s-sel szerepelnek: *legkedvesebb*, *magossabban*, *ügyessen*. A mássalhangzók rövidülésére az anyagban kevés példa akadt (*azokal*, *álomás*), noha tapasztalatból tudjuk, hogy ez a jelenség is, különösen a hosszú *l* rövid ejtése, terjedőben van. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az *l* rövidülésének

értelemzavaró, durva hibának minősülő esetei, mint amilyen pl. a *kelemes, cdenőriz* féle ejtés, nem veszélyeztetik e terület ifjúságának kiejtését.

A magánhangzók időtartama ellen igen sokan s egyre gyakrabban vétének. A rövidülési tendencia legsúlyosabb hibája, a hangsúlyos szótagbeli magánhangzók rövidülése nem fordult elő a vizsgált anyagban, de az egyéb fonetikai helyzetű magánhangzók rövidülése kivétel nélkül megjelent: pl. osztályfőnök-től, töbitül, megörjít, igér; ennek a jelenségnek az ellenkező irányú változata is jelen van: Tíbor, síma, útálja, pósta, hamarább stb.

Ezzel szemben nagyon gyakori – éppen ezért veszélyes – a fiatalok kiejtésében tapasztalható *hanyag artikuláció, hányaveti szóképzés*, illetve *mértéktelen hadarás*, amely szavakat, kifejezéseket tesz felismerhetetlenné. A fiatalok spontán beszédében 50%-nál is magasabb gyakorisággal található az: *asszem, asse tudom, nem tom, aszongyák* forma. Itt ismét utalhatunk a nyelvjárásiasság jelenlétére is, jóllehet ennél a jelenségnél a nemtörődömség és az igénytelenség nyilvánvalóbb szerepet játszik.

Ennél a kérdéskörnél szólni kell egy inkább elvi természetű dologról: a kiejtési hibák, ingadozások kiváltóok szerinti csoportosításáról. A kiejtési hibákat előidéző hatások néha egyidejűek és heterogén természetűek, esetenként nehéz elkülöníteni a nyelvjárási hatást az idegenszerűségtől vagy a modorosságtól. Ez tapasztalható a magánhangzók közötti mássalhangzók geminálódásánál pl. erőssen, ügyessen; a mássalhangzó-sorvadásnál pl. nyolc, volna; nehéz eldönteni, nyelvjárási hatásról van-e szó, vagy pongyola nyelvhasználatról. Mivel a nyelvjárásokban általános jelenség, az *l* kiesése a nyelvjárásiasság területére kívánkozik, hasonlóan az ún., időtartam-átváltás is, melyben a magán- és mássalhangzók időtartamának fölcserélődése a beszélt köznyelv régen ismert jelensége, ezt a nyelvjárási adatok még megerősítik.

A köznyelvi kiejtés létjogosultsága körül – akárcsak maga a köznyelv normává alakulása körül – régtől fogva voltak viták, kételyek. Ha Deme László megjegyzését idézzük, miszerint; "a nyelv egész területét tekintve is talán itt a legnagyobb az ingadozás, a legtöbb a hiba; s viszonylag kevesebb a helyesről leszárt biztos eredmény", akkor jogosan merül fel a kérdés: *van-e egységes magyar kiejtés?*

A nyelvtudomány mai álláspontja ebben a fontos kérdésben egyöntetű: noha egységes magyar kiejtés nincsen, *köznyelvi kiejtés létezik*, és annak ellenére, hogy teljességben történő feltárása folyamatban van még, a kiejtés egységessége felé halad. Egyszerűbb, csiszoltabb a nyelvjárási kiejtésformáknál, valamint normatív jellegű.

Valamennyi mai nyelvjárási kiejtés eltér a köznyelvi kiejtéstől. Az anyanyelv elsajátításakor a beszélő átveszi környezetének tájszólását is, amely hosszú időre meghatározza beszédét. A nyelvjárási kiejtés vonásaitól csak hosszantartó, tudatos önműveléssel lehet megszabadulni.

A nyelvjárási kiejtés részletezését megelőzően el kell mondanunk, hogy itt nem a helyes-helytelen szembenállás játszik szerepet; *a nyelvjárási kiejtés nem helytelen, de provinciális*.

A Becse környéki fiatalok kiejtése meglepően sok nyelvjárási elemet tartalmaz. A 20 meghallgatott fiatal közül csak három beszéli az *ë-ző* köznyelvet tisztán, a többieknél a szórványosan, esetlegesen előforduló nyelvjárási kiejtésformától a túlnyomórészt nyelvjárásos kiejtésig sokféle árnyalat észlelhető.

A spontán beszédszituáció lehetővé tette a feszélyezetlen, zavartalan konverzációt, ezért a rögzített szövegek nagyszámú nyelvjárási eleme igazolta azt a megállapítást, mely szerint a beszélők nyelvi magatartását a beszédszituáció nagy mértékben determinálja.

A vizsgált jelenségek közül ki kell emelni a zárt *ë* kérdését. Amennyiben mellőzük itt most az *ë* fonéma körül felhalmozódott, egymással gyakran merőben ellentétes nézeteket, és elfogadjuk azt az álláspontot, hogy a magyar köznyelvnek két változata van: *e-ző* és *ë-ző*; az *ë* használata nem tekinthető nyelvjárási elemnek. A jelenség megfigyelését, vizsgálatát az indokolja mégis, hogy az *ë-ző*knél olyan következetlenségre figyelhetünk fel, amely ezen a tájegységen eddig nem volt tapasztalható. A megszólaltatott fiatalok kivétel nélkül *ë-zők*, fonémarendszerükben az *ë* hang funkcionális hang, s nyelvjárásukból eredően helyesen alkalmazzák. (Meg kell jegyezni azt is, hogy az *a, e, é, ö, i* fonémák helyén nem ejtenek *ë* hangot; ilyen nyelvjárási alakot – az egyetlen *ëpp* szót kivéve – a fiatalok beszédében nem találtam.)

Az *ë-zők* következtelen fonémahasználata érdekes módon pusztán néhány meghatározott szóra korlátozódik, 5 fiatalnál vált ki élesen az *ë-ző* formák közül az *igen* szó *e-ző* használata, s ez is kizárólag egyszavas válaszadáskor, illetve *igen*-nel kezdődő mondatban. Az egyébként *ë-zők* nyelvében ilyen kiejtési változatot lehet hallani: *kekszét* vagy *kekszék, kenyér, megénni*.

Ezek az előfordulások bizonyítják, hogy az *e ~ ë*-ingadozás kihat a fiatalok nyelvérzékre, s bizonyos lexikai, fonetikai helyzetben az *ë*-fonémahasználat bizonytalanná válik.

Kiejtésükben az *í-zés* is jelen van, noha csak néhány szóra, alaktani formára korlátozódik a használata, ezekben makacsul tartja magát, pl. több fiatalnál ismétlődött a *píz, kíz* szó; toldalék előtt is gyakori: pl. *fejñ, közepñ*; valamint következetesen *í-ző* az egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alak, pl. *nevit*; és az *enyim* szó.

Jellegzetes a *kell* ige előfordulásának az arány: a nagyon gyakori *köll* alak mellett egy *kő* forma és csak elenyészően kevés *e-ző* forma volt hallható. A fiatalok nyelvében tehát ez a népies, illetve bizalams stílusú fordul elő túlnyomórészt.

A nem fonéma értékű, csak meghatározott fonetikai helyzetben jelentkező hangok közül az *a* és az *e* gyakori jelenség.

Létrejöhet ún. pótlónyúlással, amikor a hosszú *r* megrövidül, pl. *ara, ere*; gyakrabban az azonszótagú *l* kiesésekor pl. *everte,*, *ehiszem, feletünk, kikenek* stb. és ugyanezeket a hosszú hangokat halljuk a *-val/-vel* rag szövégen eltűnő *l*-je előtt: *iszappa, kocsiva, Dánielle, gyerekekke, szavakban, valamint a regge szóban.*

A zártabb artikulációs magánhangzózaváltozások ijesztlően nagy számban és sokféle változatban jelentkeznek a fiatalok kiejtésében. Pl. *hunnán*, *azúta*, *többitű*, *magossrabban*. Fel kell figyelniük erre a jelenségre, mert itt "A nyelvjárásiasság színei keverednek be a köznyelvi szövegbe a nyelvi igénytelenség, sőt közömbösség, a családiasság, a bizalmasság, a pongyolaság eredményeként" – állapítja meg Penavin Olga.

A mássalhangzóknál eleven jelenség az *n palatalizációja*: *nyól*, *szappany*, *keny*; a *d + n-hasonulás*, pl. *átannak*, *engenni*; számtalan példával jelentkezik a *mássalhangzó-kiesés*, leggyakrabban szóvégen: *akkó*, *barátnőné*, *kajakka*, *há*, *mer stb.*

A fiatalok kiejtésének e tipikus nyelvjárási sajátágaiból is kitűnik, hogy az iskoláskor előttről hozott, "újratermelődött" nyelvjárási színezetet megőrzik. Noha az iskola csökkenti, semlegesíti ezt, a fiatalok spontán, kötetlen beszédében tovább él a tájnyelvi jelleg.

Összegezeként elmondhatjuk: a felsorolt kiejtési hibák és egyéb ejtési sajátosságok azt mutatják, hogy a fiatalok beszédkulturája nincsen azon a szinten, amelyre életpályájuk kezdetén s a majdani társadalmi szerepek betöltéséhez szükségük lenne.

Eppen ezért a fiatalságnak tudomásul kell vennie, hogy a nyelvi megnyilvánulás döntően befolyásolja az egyén személyiségfejlődését, hogy a verbális magatartás rányomja bélyegét az ember magatartására, s mindezért tudnia kell azt is, hogy életkora az utolsó lehetőség a tudatosultabb nyelvi magatartás kialakítására.

A nyelvművelés ma már nemcsak kiválasztott egyének ügye, magánügye –, ez a megállapítás egyúttal olyan kötelezettséget és feladatot sugall, melyet a fiatalság sem háríthat el magától.

Noha az otthoni környezet és az iskolai oktatás nagymértékben kihat a beszédkultúra fejlődésére, és fontos, hogy ezek során milyen verbális magatartása alakul ki az egyénnek –, mindezen túl szükség van a fiatalok érdeklődésére, igényességére, csakis egy belső ráismeréssel alkuhat ki az a nyelvi öntudat, az a nyelv iránti felelősség, mely nélkül helyes kiejtés sem képzelhető el.

Ha a beszéd valóban "hatalom", ahogyan Fischer Sándor állítja, akkor furcsa abszurdumként merül fel a kérdés: az ifjúság, amely minden korosztálynál élecsbben és érzékenyebben harcol igazáért, önállóságáért; a helyes kifejezés, a szép szó "hatalmával" miért nem él.

ETO: 809.451.1.(497.1)–1

CONFERENCIAL PAPER

AZ ÚJVIDÉKI TELEVÍZIÓ ESTI HÍRADÓJÁBAN SZEREPLŐ MAGYAR HÍROLVASÓK KIEJTÉSÉRŐL

Ágoston Mihály

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

I. A tévé szerepe a köznyelv alakulásában

1. Előrebocsátom, hogy a meghirdetésben tévesen szerepelt a témám megnevezése, mert cleve csak a televízió kiejtésének elemzésére vállalkoztam. A kettőt együtt nehéz is lett volna földolgozni, hiszen a rádió teljesítménye tisztán auditív, míg a televízióé jelentős részben vizuális.

És még valamit: az esti híradóban vegyesen szerepelnek bemondók, riporterek, hírmagyarázók, de az egyszerűség kedvéért csak *bemondókról*, esetleg hírolvasókról szólok.

2. Az elmúlt nyáron az Újvidéki Televízióban 19.30-as kezdettel 70 híradó bemondóinak kiejtését figyeltem meg, azaz 50 hírolvasót. Ezek kis része szinte rendszeresen szerepelt, a többi pedig csak egyes rovatokban, illetve csak ritkán vagy igen kevés szöveggel.

3. A témám tehát nem általában az Újvidéki Televízió magyar műsorának kiejtése, nem is általában a híradóé (mert a műsor riportalanyainak és vendégeinek a kiejtésével sem foglalkozhattam – az egészen más keretbe illett volna), de még így leszűkítve is igen sokoldalú volt a földadatom. Tovább szűkítettem tehát, hogy valamennyire hangsúllyal is föl hívjam a figyelmet. Logikus, hogy ez a kiemelés sok nem kevésbé fontos, de kevésbé sürgős kiejtési tényező helyét az előadásomban le fogja kurtítani, illetve ki fogja szorítani.

Szeretném ugyanis ráirányítani a figyelmet elsősorban a legszűkebb értelemben vett kiejtésre: a magyar beszédhangok tartambeli és minőségi tisztaságának kérdésére. – Természetesen a kiejtés egyéb tényezőit sem mellőztem az elemzésben.

4. A beszélt köznyelv alakításában az otthoni környezet és az iskola mellett ma a televíziónak van rendkívül erős hatása – akár jól hat, akár rosszul. De nyelvközösségünk egészére nézve bizonyára a legnagyobb hatást fejt ki, hiszen minden nemhzedéket és szinte minden társadalmi réteget maga köré gyűjt. S nem véletlenül választottam az esti híradót: föltehetőleg ezt nézik legtöbben, és nyelvi hatása éppúgy spontán, mint a színpadi beszéde.

Mindenesetre erős hatása és óriási hatósugara folytán rendkívül fontos, hogy a híradó bemondói hogyan szólnak a nézőkhöz. Más szóval, a televíziónak egyáltalán nem magánügye, hogy milyen kiejtésű bemondókat alkalmaz.

Tehát abból a kritériumból indulhatunk el, hogy színésznek, politikusnak, tanárnak általában nem alkalmas az olyan ember, aki a közönség nyelvét csak gyöngén beszéli; és ugyanilyen okból a bemondói feladatra sem való akárki. A néző-hallgató közönséghez a bemondónak csak megfelelő kiejtéssel illik szólnia. Ami tehát tolerálható lezserség lehet másutt a mindennapi életben, *itt* általában fonáku, sőt károsan hat. Természetes, sőt elfogadható lehet bizonyos beszédhelyzetekben a hadart, mormolt beszéd, az egyes szótagok elnyelése, az idegenszerű kiejtés (főleg, ha valaki nem anyanyelvén szól) – *itt* kétszeresen igényesebb teljesítményre lenne szükség, mert a nézőnek minden szótagot tisztán kell hallania, azaz minden mondatot könnyen és egészen megértenie. Spontán hatását tekintve pedig a tévé a legnagyobb anyanyelvi beszédiskola – akár jó, akár rossz az, amivel példát mutat.

5. A bemondók kb. 95%-ban *l e í r t* szöveget olvastak vagy mondtak föl, ezért eleve nem foglalkoztam az olyan kiejtési jelenségekkel, melyek föltehetőleg a megszövegezésből eredtek. Ilyen pl. az *e-ző-ő-ző* változatok megválasztása, vagyis hogy *fölösleges, tömérdek* vagy *felesleges, temérdek* hangzott-e el. Ilyen az archaikus vagy népies alakok szerepeltetése, pl. "látniok", "menniök" ehelyett: *látniuk, menniük*; illetve "abbéli", NSZK-béli" a köznyelvi *abbeli, NSZK-beli* helyén, vagy a "rögvest" a *rögtön* helyett.

6. Ma elsősorban a tartamsorvadásra szeretném fölhívni a figyelmet. A beszédhangok tartamának elsorvadása aggasztó mértékben dominál a híradóban (mindössze egy-két hírolvasó miatt!). Pontosabban a beszélők tartamérzékének elsorvadásáról van szó, olyan személyek kiejtéséről, akik már bizonyára nem érzik, hogy mikor kell rövid vagy hosszú magánhangzót, illetve mássalhangzót ejteni; ugyanis a hosszú hangokat legtöbbször röviden ejtik, és gyakran ejtenek hosszút, amikor rövidet kellene.

Tudom, a tartamsorvadás jelensége nemcsak a Vajdaság magyarsága számára jelent problémát, de ilyen mértékben már csak az *anyanyelvüktől elidegenedett* emberek ajkán tapasztalható. Köznyelvi kiejtésünk legmarkánsabb magyartalanságáról van szó, a kiejtés elzencietlenedéséről.

Azzal, hogy ezt előrebocsátottam, célkitűzést akartam végezni, úgy szólni, hogy elsősorban erre irányuljon a figyelem, és hogy ezen a téren azonnal el is kezdődjön a változás. Szerintem akkor valóban lesz értelme az ünnepi programú nyelvművelő napnak.

7. Gondolkodjunk el egy percre azon, vajon milyen is lehet a bemondó *nyelvésménye*. Vajon az egyes bemondók csak azért beszélnek-e úgy, ahogyan beszélnek a képernyőn, mert nem képesek másként szólni, vagy azért is, mert a helyes kiejtésről sajátos, ill. más-más elképzelésük van?

A híradó több szereplője részéről olyan fölfogást véltem tapasztalni, hogy a tévébeszéd kiejtésének eleve különböznie kell a mindennapi kiejtéstől.

Ez a fölfogás tudtommal, persze, csak magatartásban nyilvánul meg: Vajdaság-szerre *hírek*-et és *híradó*-t mondunk, de a tévében ebből "hírek" és "híradó" lesz általában. Talán, hogy tévébeli kiejtésünk jobban hasonlítson egy elképzelt eszményhez, vagy csak hogy eltérjen a megszokottól?

S valószínűleg ezzel az elemi tévedésen alapuló fölfogással magyarázható az is, hogy a kifogástalan *é*-ző anyanyelvű bemondók is a tévékamera előtt átváltanak nyílt *e*-zésre, bizonyára azt remélve, hogy úgy helyesebb, szebb lesz a kiejtésük. Igaz, egy-két kivétel is van, de azok ritkán szerepelnek, és van (a sportrovatban) egy olyan kivétel is, aki csak az *égy*-et és annak toldalékos alakjait, összetételeit ejti középzárt *é*-vel (*égyes*, *égy-nulla*, *égyik* stb.).

II. A beszédhelyességről

1. Tulajdonképpen nem is egyszerű föladat a kiejtés helyességét mérlegelni. Köznyelvi kiejtésünk sokféle, nem egységes. Nemcsak a Vajdaság más-más területén, hanem nem egységes ugyanazon város vagy munkaközösség kiejtése sem. Szembetűnő eltérések tapasztalhatók az Újvidéki Televízió magyar hírolvasóinak kiejtésében is, ugyanazon iskola magyar ajkú tanárainak kiejtésében úgyszintén.

Az *egyéni* ejtéskülönbség bizonyos mértékig elkerülhetetlen, de nem is zavarja az érthetőséget. Más kérdés azonban az, hogy a *helyesség* normáinak betartásában is jelentős eltéréseket figyelhetünk meg.

Több okból nem könnyű szólnunk a *helyes* magyar kiejtésről. Legfőképpen azért, mert még mindig nincsenek írásban eléggé világosan és átfogóan lefektetett *normáink*. A Nyelvművelő kézikönyv tartalma elvben kiterjed erre a problematikára is, és több szakkönyv vizsgálja a beszéd egyes területeit, gyakran azonban mégis nehéz vagy lehetetlen a helyesség egységes normáit fölfedni és alkalmazni. Elsősorban talán azért, mert nemcsak a kiejtési kézikönyvünk hiányzik, hanem az a képességünk is, hogy a magunk szűkebb anyanyelvétől függetlenül beszéljünk és gondolkodjunk a helyes és szép magyar kiejtésről. Aztán a kiejtést nagyban meghatározza már a szöveg megfogalmazásának a módja is, a jóhangzás például.

2. A beszédről általában keveset beszélünk, pedig az egyenrangú változata anyanyelvünknek az írás mellett. Sőt nyelvészetileg ez az elsődleges, a mérvadó. Annaira sokrétű a beszéd sajátossága, hogy azt a mai egész tanácskozás is csak egy-két részletében érintheti. Ezért a helyességi normák is más-más

réteghez és szinthez igazodnak: a családi körben, iskolában, színpadon, falusi környezetben, az orvosi szaknyelvben, a rádióban stb.

Végül tehát megállapodhatunk egy kifejezési minimumban, vagyis a helyesség és a magyaros kiejtés alapelveiben – amelyen belül lehetnek kisebb ingadozások.

III. Nyelvi szépség

1. Talán a legviszonylagosabb tulajdonsága nyelvünknek a nyelvi szépség: többnyire az a "legszebb", ahogyan szüleink szóltak hozzánk, vagy ahogyan a falunkbeliek beszélnek, illetve ahogyan az beszél, aki szeretettel szól stb. Szólhatunk azonban arról, hogy a közönséghez szólva, a nyelvi szépség fogalmának elveit olyan szempontok, célok alapján kellene összegyűjtenünk, esetleg fölku-
tatnunk, hogy a kiejtésünk minél kevésbé hasson idegenül a magyar anyanyelvűek legnagyobb többsége számára. Vagyis bizonyos *közízlést* kellene keresnünk. Nem holmi absztrakt szépséget, nem is valamely vidék vagy Budapest kiejtését kellene mintául venni, hanem a *nagy közízlésnek* legjobban megfelelő, számára legismerősebben ható ejtésmódot.

2. Konkrét részletekre most nem térnék ki azon kívül, hogy már említettem a hosszú és rövid magán- és mássalhangzók sarkított (tehát éles) megkülönböztetését mint a magyar beszéd akusztikai ritmusának alapját, valamint az *é* hang rövid párjának, az ún. zárt *ë* hangnak a megőrzését és használatát a beszéd minden szintjén: családban, iskolában, színházban, rádióban és tévében. (Erre a Vajdaság nagy részén meg is van a lehetőség.) Mindenekelőtt annak tudatosítását, hogy az *ë*-zés semmilyen mértékben sem nyelvjárásiasság, hanem az egyetemes magyar beszélt nyelv egyik egyenrangú változata. – Legföljebb még hozzátesszem, hogy beszédünk jóhangzását jelentősen szolgálná, ha szűkebb anyanyelvünkől a gyakorlati köznyelvbe is bevinnénk azokat az *ö*-zö változatokat, melyeket az irodalmi nyelv már befogadott. Ezekkel az *e* hangok gyakorisága okozta egyhangúságot csökkenthetjük – s azonkívül igazabbá is válik köznyelvi beszédünk, mert amikor azt mondjuk: "felesleges", "felmegyek", "leszegezem", "seperhettek" stb., akkor magunkban általában ezt gondoljuk: *fölösleges, fölmegek, leszögezem, söpörhettek* stb.

3. Beszédünkben többféle *nyelvi ritmus* érvényesül. Olyan is, mely az írásban ki sem fejezhető, vagy legalábbis másként tapasztalható.

Egyik ilyen a *beszédiram* árnyalása és váltakozása, amiben fontos szerepet játszik többek között a beszédszünetek és a hangok átlagos tartamának a hullámváltozása.

Másik a *beszéddallam* vagy hanglejtés alakulásából keletkező ritmus a mondaton belül és külön az egész szöveg síkjában.

Harmadik a hangerő vagy *hangsúly*, illetve hangosság ritmusa a szóban, a mondatban és az egész beszédmű fölépítésében.

Negyedik, de legalapvetőbb ritmusféle a magyar nyelvben a hangok és a szótagok tartamának váltakozása, a *tartamritmus*.

Elsősorban ez utóbbinak veszélyeztetettségét tapasztaltam a híradók megfigyelésekor. Az ugyanis, hogy valaki *idegenszerűen* beszél a magyar nyelvet (még ha az neki anyanyelve is), leggyakrabban és legföltűnőbbben *ebben* nyilvánul meg.

A jó kiejtésnek egyéb ritmikus elemei is vannak vagy lehetnek, mint pl. az egyes hangtípusok arányos váltakozása, de az már inkább a művészi igényű szöveget jellemzi.

4. A tartamritmus két föltételen alapszik (ugyanis a szótagok tartamának hullámvázáról van szó): Egyik föltétel az, hogy a hangok egy része határozottan rövid, más része határozottan hosszú. A másik föltétel az, hogy két rövid magánhangzó között néha egy mássalhangzó van, néha egynél több. Pl. a *gazdaság* szó ritmusa: hosszú-rövid-hosszú szótag.

Sajnos, mindkét szempontból erősen romlik a közönségnek szánt beszédünk kiejtése: a hangok tartama is megrövidült, legalábbis megbomlott, a mássalhangzó-találkozás okozta hosszú szótag is megrövidült, azaz a *gazdaság* szóból "*gazarág*", sőt "*gazarás*" lett. A rövid szótagok pedig néha megnyúlnak; pl. "*bízocság*".

A tartamsorvadás addig fokozódhat, hogy egy-egy magánhangzó is kiesik a szóból, s ezáltal egész szótagok eltűnnek, a szó lerövidül. Így lesz a *társadalmi* szóból *tá's'dalmi*, a *körülbelül* szóból *kör'bel'l*, a *Szocialista Szövetség*-ből "*szoc'ista szö'ccség*" és így tovább. Szerencsére ez a köznyelvünkben igen elterjedt jelenség a tévéhíradónak csak kevés bemondóját jellemzi. De, sajnos, megvan, mégpedig olyanok kiejtésében, akik legtöbbet szerepelnek. S az ilyeneknél lesz a *meteorológusok*-ból "*mete'r'logusok*", a *hőmérő higanyszála*-ból a "*hőmér'iganyszála*".

A vajdasági magyar köznyelvben általában érezhető már a tartamsorvadás, de ezen még *segíthetne* a rádió, a televízió és az iskola – *ha* ott csak olyan bemondók, ill. tanárok szerepelnének, akiknek egészséges a tartamérzékük. Jelenleg nem kedvező a helyzet: ezek maguk is gyakran a tartamérzék sorvadását terjesztik.

Az egészséges, tiszta tartamérzékét elsősorban a falvakban találhatjuk meg, s itt is főleg a középkorú és idősebb, nem értelmiségi és nem vezető személyeknél. Kiejtésüket időnként – egy-egy riportban – be is mutatja a televízió vagy a rádió. Természetesen, ezek tájnyelven beszélnek.

Olyasmit tapasztaltam, mintha a bemondók egy része szégyellné a sarkított tartamú kiejtést, mintha nyelvi tévhitből ezt is "*falusiasnak*" tartanák, mint az *é-zést*, és tudatosan kerülnek. Persze, általánosabb lehet a *tudat alatti szerbhorvát hatás* és más olyan nyelvek hatása, melyekben a hangtartam nem hasonlít a magyarra.

IV. A szövegértés és a szövegértetés

1. A leírt hírek tolmácsolásának két fontos előfeltétele van. Az első az, hogy a bemondó képes legyen tartalmilag is, nyelviileg is egészen *megérteni* a szöveget, mert csak ebben az esetben tudja kiválasztani a mondathangsúlyt, a beszédszünetek helyét és fokát, a szövegmondás tónusát és iramát. A másik előfeltétel nem magától értetődően következik az elsőnek a meglétéből; a bemondónak az a készsége, hogy előadása révén a nézőkkel is *megértesse* a híryananyagot.

Én így foglalnám össze ezt a kettős föladatot:

A bemondó úgy beszéljen, mintha a saját szövegét olvasná föl: minden szót és mondatot értve; továbbá mintha a szöveg nem is lenne leírva, hanem a beszélés pillanatában fogalmazná meg (de amikor kell, mégis legjobban, ha nyíltan néz a papírra); és végül mintha a néző is ott lenne (ami kiolvasható a bemondó tekintetének szövegreakcióiból).

2. A szövegmondás fontosabb tényezőit így foglalhatnánk össze:

1: A bemondónak ne legyenek beszédszervi hibái.

2: A bemondó szűkebb értelemben vett anyanyelve döntő fontosságú lehet.

(Egyéb tényezők:)

3: A bemondó jelenlegi anyanyelvi körülményei

4: A tiszta hangképzés

5: A bemondó tartamérzéke és általános ritmusérzéke

6: Hangsúly a mondatban, esetleg az egyes szólamokban

7: Szövegtagolás, beszédszünetek

8: Beszéddallam vagy hanglejtés

9: Beszédíram vagy tempó

10: Szöveghangulat

11: Értéskönnyítő kiemelések (személynevek, szokatlan kifejezések...)

12: Idegen tulajdonnevek és közzavak ejtismódja

13: Jelenítés ("életszerű" olvasás)

14: A kézirat minősége (írásjelck, ékezés, ejtésjelölés...)

V. Az észlelt ejtészabályok típusai

A hibák típusainak fölismerésével, gyakoriságuk megsejtetésével nem a bemondók "leleplezése" a célom, hanem annak az elősegítése, hogy a tévő javíthasson a szövegmondás színvonalán, és hogy a nézőket kevesebb negatív nyelvi hatás érje.

1. A jelenségeket általában az okozat alapján legegyszerűbb megnevezni és osztályozni: magánhangzó-rövidítés, hangkivetés, teljes hasonulás stb. De egy-egy jelenségtípusnak többféle oka lehet: népicesség (pl. *megyék a sincken*), idegen nyelv hatása (mediterrán), pestiesség (színeszi teljesítmény), egyéni pongyolaság (éppen), egyéni anyanyelvi elidegenedés (látogatás) stb. Bár ezek

ilyen osztályozása gyakran bizonytalansághoz vezethetne, a részletesebb ejtés-
elemzésnek föltétlenül foglalkoznia kellene a jelenségek okával.

2. Észrevételeim közül a hangképzés *menyiségi* jelenségei vannak túlsúlyban, azon belül pedig a *rövidítések*, de jócskán akad példa a *nyújtásra* is, és még inkább a *hangkivetésre*, míg a *tartamátvetés* és a *szólamtörés* csak szórványosan van jelen.

3. A *hangrövidítés* jelenségeit megpróbáltam eredetük alapján csoportosítani. Ezt kaptam:

a) A *magánhangzó-rövidítés* néhány típusa a *regionális nyelvből* kerülhetett a híradóba. Ilyenek a helyhatározóragok magánhangzói:

erről; helyzetről; határozatokból; rendelkezésektől; attól függ

Valamint az ilyen példák: éppen, kísér, ígér, ítél, kíván, kísérlet.

Más eseteket *pestiességek* neveznék, bár ezen eleve nem azt értem, hogy a budapesti rádió vagy tévé bemondóit jellemzik ilyenek.

hátságban; utját állja; huszas évek; északi szél fuj; buza; sulyos; hosszútávú; újra; híradónk; színészi teljesítmény; típusú; tizen

Legtömegesebb a *nyelvi elidegenedés* jelensége, habár a példák csak egy-két bemondótól származnak. Az ilyen esetek *megszámlálhatatlanok*.

irokongresszus; október; szűrök (szűrők); versenyzők; élőket; nyaralok (nyaralók); libanoni hajon; jo estét; a nők versenyében; vilanyáram; munkások; okori; jonás gabriela; nem döl el; Kolomboba; orárol orára; találkozoját; hőmēr' higanyszala; még a kart sem mérték fel; szovivő; Kádár János;; Grosz Károly; ősszel; fütencnk rájuk stb.

b) A *mássalhangzó-rövidítés* típusait is osztályozhatjuk a fönti módon.

Föltehetőleg a *regionális nyelvből* erednek az ilyenek: létszükségleté vált; felelőség; mindenképen; álandó szél; Finországot; teszük közé; komunistá; nőt a számuk stb.

A *pestiesség* példái:

kelcmes; válatatok; egyetértés; egyaránt; ehcz csatlakozik; elenőrzés; foradalmárok; együtt; stb.

A *nyelvi elidegenedés* példái itt is aránytalanul nagy számban fordultak elő:

köségi szinten; bizocságának; jékárokról; antibalisztikus; lötek; anál is inkább; bcünket; figyelmeztetyük; cben a versenyszámban, sorendben stb.

3. A *hangnyújtásra* kevesebb példát találtam, főleg a típusok száma nem nagy.

a) A *magánhangzó-nyújtás* esetei mind a regionális nyelvből származtathatók. Ilyenek:

fördulat; kilógram; Tító; törvényszerű; váltóztat; az árú tönkremegy; stb.

b) A *mássalhangzó-nyújtás* esetei már súlyosabbak.

A regionális nyelvre vezethetőek vissza az ilyenek:

magassan; párássabb; eggyüttessen; bizonyyára; termellők; eggyellőre; higanyszála; esső; minnél racionálisabban; 14 órakkor; vesztességek; stb.

A *pestiesség* nem jellemző ezen a téren, hacsak nem soroljuk ide ezt az egyetlen példát: a szomjasabbak közzé

A *nyelvi elidegenedésre* csak két bemondótól hallottam néhány esetet: mássodik; Zmajjevá; jelenléte; beccseiek; Kcnyya

4. a) A többi *menyiségi* hibatípus közül a *hangkivetés* esetei ismét meg-hökkentőek. Ez a hiba gyakran előfordul szóhatáron, ha a magánhangzók találkoznak, de anélkül is, sőt szó belsejében is sokszor. Ilyenek szóhatáron:

oktober'díjjára; hábor'előtti; mai'lésen; est'iradónk; szemé'jövödeleme; előre'lzés; Boszni'Hercegovina; stb.

Szó belsejében és végén:

kör'bel'l; ide'glenes; gaz'asági; tá's'dalmi; köztárs'ság; ko'pcrációban; na-conalizmus; nuklárís; terleten; Crna Goria; meterlogusok; háromszázzer; szóecccégi; stb.

B) A *tartamátvetésnek* egy-két esetét figyeltem meg. Ilyenek:

önnáló; lakóság; egyelőre; díjjára

c) Egyáltalán nem jellemző viszont a *szólamtörés*, vagyis az az eset, amikor a szólam belsejében található azonos mássalhangzókat szétválasztjuk. Ilyenek:

nyolcmilliárd^o-dinárra; mérsékelt^o meleg idő

5. a) A hangképzés *minőségi* ejtészibái elég sokfélék. Közülük legszámosabb a *hangcsere*, de csak azért, mert egy-két bemondó igen gyakran elvétí a magánhangzó *nyíltsági fokát*, azaz az egyes magánhangzók helyett gyakran egy fokkal nyiltabbat, ritkán zártabbat ejt. Ilyenek:

érendizmus; társólt monka; köldöccséget; étéletidő; kumunista; mindég

De van köztük ilyen is, mint:

födöráció; akcjó; komédja

b) Valójában a fentiek is tekinthetők *hangtorzulásnak*, de még inkább azok az esetek, melyekben valamely hang a magyar nyelvben nem szokásos hang-változattal cserél helyet. A bemondók számát illetően szórványjelenséggel van dolgunk, de egy bemondó szinte minden a hangot (és csak azt!) orrhangúsítva ejt:

társítás; válság; záporok; hatását; kösztársasági stb.

Másoknál néha némely a hang helyén hosszú e hangot hallottam:

Zēgrēb; nyēri kánikula; jētszmaeredmények stb.

c) Előfordul ritkán a *hangvegyülés* is, mint amilyeneket az alábbi példák szemléltetnek:

konzervatívok; haccserc; naccságú; cccség; naccerűen küzdött

d) Ennek ellentéte, a *frikáció* is ritkán fordult elő. Ilyenek:

csústálalkozó; beszélsek szerint

e) A *teljes hasnonulásra* szintén kevés példát találtam. Ilyen volt:

naddíjáért; ejjárt; tunnivalókkal; natterületen

f) A nyelvünkben szabályosan is jelentkező orrhangúsítás, a *nazoorális kollízió* itt a j és a h előtt is előfordult. Ilyenek:

szíjátszók; huszohét; köszöhető

g) A *betűejtés* sem jellemző. Két esetét találtam:

hal-juk; használ-ják

6. Tekintve, hogy az *idegen nevek és közzavak* ejtésében az eddig említett hibák és még egyebek is mind *esélyesek*, itt is nagyszámú példa gyűlt össze. Csak ízelítőt adok belőlük a főtípusokra:

a) Hangrövidítéssel:

Kopenhága; Adisz Abebába; Univerziádēn

b) Hangnyújtással:

szplitti; Agrokommerc; Szkópjé; Velajatti; a Nasszát; Mitteran

c) Hangcserével:

bitolji; Loggy (Ludzs); Turgut Ozál; rékai (rijekai); Mihael Gorbacsov

d) Hangkivetéssel:

Ajdovcsina;

A *közzavak* esetében hasonló, de kevésbé kényes példák hallhatóak:

mediterán; kolektív; iredentizmus;

túrista; devíza; kmérek

sztrejk; dzseznapok; bürokráció

jogurt

7. A *nyelvbottlásokat* nem volt szándékomban ejtéshibának minősíteni. Ezek nem visszatérő jelenségek, és a bottlások vagy lapszusok csak a gépi beszélésből zárhatók ki. De hogy tudjunk róla, hogy esélyesek, főleg, ha meglazul a fölolvadó ébersége, megemlítek néhányat:

momerandumot (memorandumot); Kalavelát (Kalevalát); tejtermellék (tejtermék); Ribili (Ribli); fregett (fregatt); tévés beruházás (téves beruházás)

8. Ugyanakkor a nehezen ejthető vagy csak többnyire hibásan ejtett szavak és szókapcsolatok helyes ejtésére is találtam számos esetet. Ilyenek voltak:

vállalatokról; meteorológusok; föderáció; gazdasági; önállóság; híradónk; búza; égyes pályán, emiatt; egyiptom; hőmérő higanyszála; irredentizmus stb.

9. A hangsúly eltéveszésénél nagyobb gondot okoz, hogy az egyik bemondó szinte minden második szót hangsúlyozza a szófunkciótól függetlenül. Például:

Moszkvában *ma* reggel megkezdődött...

a Német Demokratikus Köztársaságban...

az atomfegyverek

Persze, a megértést a ritkább hangsúlyeltolódások is gátolhatják. Pl.

komplett képet kapunk

időszzerű kérdésekről beszélt

tizenöt és félmillió

a föld kőkemény

És elő-előfordult, hogy idegen személyneveket, főleg a sportrovatban, "eredeti" szóhangsúllyal igyekezett ejteni a bemondó, s így lett pl. a *Makarenkóval* szóból Makarenkó. S ilyen a Gyuranovszki. Ezek a kísérletezések teljesen fölöslegesek, sőt többnyire tévesek. Magyar szövegben egyébként is fonákul és zavarólag hat, ha idegen szóhangsúllyal ejtünk idegen nevet.

10. A szöveg tagolása általában nem volt rossz. A *szünetek* ezért nagyrészt megfelelő helyre kerültek. De nemcsak előfordultak, hanem jellemzőek is az ilyen bottlások:

a Partizán // Jadrán találkozó
egész sor // látogatást jelentett be
a bemutatásra kerülő // darabok iránt érdeklődtek
először látogat Bonnba a keletnémet állam // és pártvezető

VI. A szereplőkről

A híradónak számos jó szereplője van. A nagy többségük jól hangsúlyoz, tiszta a kiejtésük, ép a tartamérzékük, differenciáltan tagolják a szöveget, rutinosan és bátran beszélnek. Vannak bemondók, akiknek arcjátéka, hangvétele szinte összeforr a szöveggel: arccal, szemmel, hangszínnel is "beszélnek". Kiejtésük egészében magyaros, egészséges. Hanglejtésük természetesen árnyalt; pontosan olvasnak. A hosszú szavakat is könnyedén ejtik. – Mindez igaz. Mégis főleg a hibákról szóltam, mert a legtöbbet szereplők között vannak igen jók is; de ott vannak a leggyöngébbek is, akiknek a kiejtése kellemetlen zaklatolás, a mondanivalótól is elriasztó jelenség.

A legtöbb hibán beszélgetéssel, tanulással *lehetne* segíteni. De olyan esetek is vannak, amelyek a tévébeli szereposztás fölülvizsgálását tennék szükségessé – ha a televízió változtatni akar a helyzeten.

FTO: 800.83

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

A RIORTALANYOK BESZÉDE

Láncz Irén

A Magyar nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

A nyelvi közlést a kommunikációs szituáció több tényezője határozza meg. A riportalanyok beszédének vizsgálatakor is figyelembe kell venni ezeket a tényezőket. A riport kezdetekor a riportert az üzenet feladója, ő kezdeményezi a beszélgetést, bevezeti a témát, megindokolja, miért kerül sor a riportra. Amikor felteszi a kérdést, szerepe megváltozik. A riportert nem mellékszereplője a riportnak. Beszéde, kérdései, mondszerkesztése, szóhasználata befolyásolja a válaszoló beszédét. Ő teremti meg a helyzetet, a köznapi értelemben vett helyzetet, melynek természetességétől sokban függ a riport sikere. A riport során a riportert és a riportalany között folyik a beszélgetés, de az üzenet valódi címzettje a hallgató, vagyis a riportert is és a riportalany is közvetlenül a hallgatóhoz szól. Ez a sajátos szituáció nagymértékben befolyásolja a riportalany beszédét, a beszéd hangvételét. Az a tudat, hogy a riportot majd közvetíti pl. a rádió és feltehetően sokan hallják majd, hatással van a riportalany beszédére. Ez megnyilvánulhat abban is, hogy másként beszél, mint ahogy szokott. A riportalanyról beszélve figyelembe kell vennünk szociális származását, képzettségét, szakmáját, életkorát, nemét, sőt még azt is, hogy milyen vidékről való. Eltekintve a riporttól, azt mondhatjuk, hogy általában minél idősebb és kevésbé képzett az egyén, annál több nyelvjárási jelenség fog megjelenni beszédében. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőknél a nyelvhasználat szempontjából döntő jelentőségű a képzettség szerepe. A társadalmi szerep nem marad nyom nélkül a közlés kialakításában. Másként viselkednek a riport-helyzetben azok, akik hozzászórtak a nyilvános szerepléshez, és másként azok, akik nem gyakorlott beszélők. Az sem mindegy, hogy a gyakorlott beszélők a nyilvánosság előtt általában milyen nyelven szólalnak meg. A téma szerepe is fontos, nem mindegy ugyanis, miről kérdezik az embert. Vannak olyan riportok, melyekben a mindennapi élettel kapcsolatos kérdések hangzanak el. Ezekről

másként beszélnek, nem úgy, mint pl. ha a gazdasági vagy társadalmi-politikai életünkkel kapcsolatban kell véleményüket elmondaniuk. A témához való viszony sem hanyagolható el.

A felsorolt néhány kommunikációs tényező mellett még más is befolyásolja a beszédet, de kiindulásként ennyi is elegendő, hogy válaszolhassunk arra a kérdésre, hogy miért éppen úgy beszélnek a riportalanyok, ahogy tapasztaltuk.

A tömegtájékoztató eszközök esetében az információt továbbító hivatásos bemondók közlései (ideális esetben) az irodalmi nyelv szabályai szerint vannak megszerkesztve. Tehát fonológiai, lexikális és szintaktikai vonatkozásban egységes nyelvi kódot használnak. Vagy legalábbis kellene használniuk. A nyelvi magatartás azonban náluk sem egységes.

Még tarkább képet mutat, s ez természetes is, az alkalmilag szereplők beszéde. A riportalanyoké is. Azt szokták mondani, hogy a rádióban és a televízióban mindenki megszólalhat. Mi is ezt tapasztalhatjuk. A riporter ugyanis nem aszerint választja ki beszélgetőtársát, hogy mennyire tudja gondolatait pontosan, árnyaltan kifejezni, előre nem is tudhatja, hogyan beszél. A riportalany úgy beszél, ahogy tud, úgy fejezi ki gondolatait, ahogy az adott szituációban képes rá. Tartalmilag, akusztikailag, formailag a riportalanyok beszéde tarka képet mutat. Sajnos, elég sok hibás beszédet hallhatunk megnyilatkozásaikban kortól, nemtől, foglalkozástól, műveltségtől, társadalmi helyzetétől függetlenül.

Számtalan olyan riport hangzik el a rádióban és a televízióban, melynek témája közérdekű, vagy legalábbis sokakat érdekel; de hiába hallunk értékes információkat, hiába szakszerű a magyarázat, hiába vannak jó meglátásai a riportalanyoknak, nem mindig ér el olyan hatást, mint amelyet elérhetne. S éppen beszéde miatt. Nem mindegy ugyanis, hogyan beszélnek a riportalanyok. Sokkal hitelesebb, nyomatékosabb annak a közlése, aki szépen, érthetően, nyelvilag kifogástalanul fejezi ki gondolatait.

Ez alkalommal a szabadkai rádióban meg az újvidéki rádióban és televízióban megszólaltatott riportalanyok beszéde alapján foglalom össze, amit tapasztaltam. Az általánosításokat kerültem, mert elképzelhető az is, hogy másmilyen jellegzetességeket figyelhettem volna meg, ha történetesen nem azokat a riportokat hallgatom meg.

A beszédhangok képzési sajátosságaira, a hangminőségre és időtartamra, a hangsúlyra, hanglejtésre, szünetre figyeltem elsősorban, de egyéb jelenségekről is szólni szeretnék.

Az artikulációs folyamattal kapcsolatos hibák nem gyakoriak, de megfigyelhető pl. a zártszájú beszéd, az orrhangú beszéd, a henyec artikuláció.

A riportalanyok hangszíne természetesen nem egyforma. Van akinek hangja tiszta, kellemes, másokéről ez nem mondható el.

Beszédhibás ejtést csak elvétve hallottam, ezekkel nem foglalkozom.

A helyes kiejtés alapvető követelménye, hogy a beszélő ne cserélje fel egymással a hangokat. A képzés tekintetében megkülönböztetünk egyéni sajátosságokat és nyelvjárási eredetű sajátosságokat. Az egyéni sajátosságok közül csak néhányat említek: az a hang helyén egyeseknél illabiálizálódott hang fordul elő,

s így a kaptam, nagyobb, ahonnan helyett kaptam, nagyobb, ahonnan hangzik. Az á hang helyett olykor hosszú a hangba hajló hang lesz, az után, a levelek szárazak, a kukorica betakarítása, átátunk a szénre, helyi hozzájárulásban így hangzik: utan, a levelek szárazak, a kukorica betakarítása, atatunk a szénre, helyi hozzájárulásban, vagy kamatlab, háromszoros aron stb.

A hangképzés tekintetében sok nyelvjárási eredetű sajátsgot figyelhetünk meg. Igen gyakori a magánhangzók zártabb ejtése. Főleg az é hangra vonatkozik ez, pl. minőség, kezdeményezés, szakképzettség, kösség. Ezekben a szavakban a képző é hangja zártabb a köznyelvinél. A szó belsejében is előfordul a zártabb hang, van amikor az é-ből í lesz: kösségeink, termelékenység, a föld minősít. Az e hang zártabb ejtése csak elvéve fordult elő, a köznyelvi e helyén ë szerepelt pl. a valaményi, akárményi szavakban.

Az ë hang kérdésével nem foglalkoztam, köznyelvi hangról lévén szó, aki ismeri ezt a hangot, ejti is. A riportokban is így volt.

A nyíltabb ejtés is elvéve fordult elő, az e volt egy árnyalattal nyíltabb a köznyelvinél pl. az eleven, ellátni, kell szavakban, vagy az o a volt szóban.

A labializált hangok szintén nyelvjárásiak az elősmernénk, füzetni köllött, rendesen füzettünk szavakban.

A hosszú hangok megrövidülése, a rövid hangok megnyúlása megfigyelhető mind a magánhangzóknál, mind a mássalhangzóknál. A magánhangzó megrövidülését csak néhány helyen figyeltem meg szó belsejében: ovatosan, előtt, színész. A ragokban azonban majdnem általános, hogy a -ról, -ről helyett -röl, -röl hangzik: külföldről, kérdésekről, erről, díjrol, nyugdíjrol, ebből a célbol, tervről stb. A rövidülés mellett olykor a magánhangzó minősége is megváltozik, zártabbá válik, s lesz a -tól, -től, -ról, -röl ragokból -tul, -tül, -rul, -rül. Ha az l kiesik, a rag magánhangzója megnyúlik. Tehát a magánhangzók nyúlása kapcsolatban van az l kiesésével. Mindössze két esetben figyeltem meg, hogy máskor is hosszú hangot ejtettek a rövid helyett: az egyedül és az anekdota szavakban.

A mássalhangzó időtartamában gyakrabban vannak eltérések a köznyelvi normától. A rövid mássalhangzó megnyúlása nyelvjárási eredetű; intervokális helyzetben hosszú mássalhangzót hallunk: százallék, termelő, termelés, nálunk, föltételtek, intézettek, Jappánba, lázassan, természetesen, érdemesebb, legalapossabb stb. A szó végén is megnyúlhat a mássalhangzó, ha a riportalany keresi a következő szót: egy óráss játék, százhetveness keret. A hosszú mássalhangzók megrövidítése nem gyakori: válalatok, szenvedettség, tekintetel arra, püanatnyilag, elég ellenáló.

Egyéni ejtessajátsg és csak néhányszor fordult elő a zöngés hangok félig vagy egészen zöngétlen ejtése, főleg a szó végén: vaty nem, és amik nem, hoty cty, cty nagy, a de helyett te.

A mássalhangzó-kapcsolatok kiejtésében néha előfordul a betűcjtés: foglalja el, forduljon a bankhoz, hogy közelebb kerüljek.

Részben a mássalhangzó-kapcsolatok kiejtéséhez tartozik a kiesés. Főleg az l hangot érinti, de nem ritka eset az sem, hogy egyéb mássalhangzók esnek ki. Az l kiesése megfigyelhető a szó belsejében és a toldalékban egyaránt. Ime

néhány példa a sok közül: ilyen dógok meg lesznek vitatva, nyóc méterrű vóna szó, dógoznak rajta, vót komolyabb tétel, aztat főkinátuk. A -ban, -ben helyett szinte mindig -ba, -be hallható: amennyibe él ezzel a jogával, ebbe a kérésbe egyetértek, ebbe a tekintetbe, nyócvanegybe, nyócvankettőbe nem így vót, Vajdaságba nem így van, a programba benne van stb. Néha az is megfigyelhető, hogy a másalhangzó nem esik ugyan ki, de alig hallható, ilyenkor az előtte álló magánhangzó félhosszúvá válik.

A hangkiesésnek más oka is van, a hadarás. Olykor egész szótagok csnek ki a szó testéből: a szerződést szóban a dé szinte nem is hallható, szerzóst ejtenek, a vállalat szót, pedig igen sokszor előfordult, így talán csak néhányan ejtették, vállat lett belőle. Egyéb példák: százalkal, koncertsorzat, változást, mikor a hibdket áltuk össze (vagyis: mikor a hibrideket állítottuk össze) stb.

A mássalhangzók teljes hasonulása a nyelvjárásokban olyankor is bekövetkezik, amikor a köznyelvben nincs ilyen egymásrahatás: gazdálkonni, bekapcsolónni, téleg stb.

A határozott névelő z-je sokszor a következő szóhoz kapcsolódik: a zifjú termelőket szeretnék bekapcsolni, a zelkövetkező időszak, a zalapnyugdij stb.

Az idegen szavak nem túl gyakoriak a riportokban. A szerbhorvát nyelv hatására azonban azt a néhányat is helytelenül ejtették a riportalanyok, s lett a stabilizációból sztabilizáció, a perspektívábhól perszpektíva, a specializáltból szpecializált, a demokráciából demokráció (az viszont rejtély, hogy hogyan).

A hangsúly funkciója az egyes részek kiemelése. Mindig a fontos szó, az új rész a hangsúlyos. Ha a mondatban több új rész van, több szó lesz hangsúlyos. A hangsúly az alapvető nyomatéknál nagyobb erővel, hangtöbblettel ejtett szótag nyomatéka. Tehát az a szótag a hangsúlyos, amelyet nagyobb nyomatékkal ejtünk, mint az előtte állókat vagy az utána következőket. Csak bizonyos szavak első szótagja kap hangsúlyt. Pl. *Meg köll hogy legyen az arányos vetésmélység.* Tehát el kell úgy készíteni a talajt. Néhéz most ezt a száraz talajt jó betörni, de elő köll készíteni, hogy a növény gyökérzete ott fejlődjön, ahol biztonsággal ki tud nőni. Jobb megelőzni, mint kizárólag vegyszer alkalmazásával törödni... Nem tudjuk máshogy megoldani, csak vegyszeres megoldással.

A riportalanyok közül sokan nem használták ki a hangsúly biztosította lehetőségeket, ti. egy-egy rész kiemelését. Sokszor minden szót külön hangsúlyoztak, pedig tudjuk, ha mindent kiemelünk, semmit sem emelünk ki. Pl. *Mondhatjuk azt, hogy a buzáná egy közepes termésre számíthatunk, habár itt eléggé ovatosan kell kalkulálni. Nagyon sok kérdés is felvetődött a plénumon. Vagy: Amennyibe él ezzel a jogával – A példákból is látszik, hogy értelmileg nem szükséges, hogy minden szó hangsúlyos legyen. Az ilyen hangsúlyozásnak nem az az oka, hogy minden szót fontosnak tartanak, de nem is az, hogy úgy tudják, a magyarban minden szó első szótagja hangsúlyos. A szavak között hosszabb-rövidebb szünet van, a riportalany keresi a következő szót, s azt hangsúlyosan indítja. Még egy példát említek: Ez | az | egyedüli | út, | hogy | tágabb | értelemben | is | érvényesülhesünk. (A függőleges vonalak a viszonylag hosszú szünetet jelzik.)*

Sok esetben megfigyelhetjük, hogy a hangsúly nem a szó első szótagján van, hanem az utolsón. Ilyen esetben a hangmagasság is megváltozhat, az utolsó szótag magasabb fekvésű lesz. Pl. A problémák feldolgozásának egyik formája...; Így került be a szakirodalomba. Vagy: kapcsolhatnánk ebben a periódusban. Ötvenegyszázalékban ugye vannak jelen a társul földműveseink...

Néha a szó belsejét hangsúlyozzák, van mikor az utolsó előtti szótagot: megalakítottuk, végeredményben, mesterséges, értékeljük, elégedetlenek stb.

A beszéd folyamat egységeinek elkülönítésében fontos szerepe van a szünetnek. De a szünet biztosítja az egységet is. A felsorolt példákban a szavak közötti szünet nemhogy nem biztosította az egységet, az egybe tartozó részeket választotta el egymástól. Sokszor az összetett szavak is két részre esnek szét. Az egységes szót a szünet és a hangsúly elválasztja, s a szövegben az összetétel tagjai külön szóként élnek: napi lapban, szak kérdéseink, százalék aránya, párt tagoknál, gazdaság szilárdítás, tanfolyam szerű stb. A szünet után fokozódik a hangerő, mert a széttagolt egység első tagja nyomatókat kap. Az összetétel utótagjának első szótagja is hangsúlyos lesz.

A riporter általában megbeszéli alanyával, hogy miről fogja kérdezni. A riportalany mondanivalóját megtervezi ugyan, de a szöveg alkotása és produkálása egyidejű folyamatban zajlik le. Az ember nem gondolkodik annyira előre, hogy menet közben ne kelljen szünetet tartania. Olykor javít is az elkezdett szón vagy a mondat szerkezetét változtatja meg. Néha előfordul, hogy a javítás egyes szavakra vonatkozik csak, a kimondott szót mintegy magyarázza, szinonimát kapcsol utána; megesik az is, hogy egy idegen szó következik, a magyart talán nem tartja a riportalany elég kifejezőnek: az itteni társas termelőknek, azaz földműveseknek; lemaradást eredményez, azaz mutat; közel sincs arányban azzal az eredménnyel, efekttussal; az a létesítmény, objektum; ismerve a plénum anyagát, tematikáját. Ilyen esetekben a javítás szinte észrevehetetlen. Van amikor elkezdik a szót, de nem fejezik be, rövidebb szünet után más szóval folytatják: pl. a fa... az agráripár, úgy bonyol... folyik le stb.

Ha egy megkezdett szerkezet helyett a beszéd folyamán másikat választanak, másmilyen megoldást találnak jobbnak, félbeszakad a mondat. A zavart hosszabb szünet jelzi és az öözés: Pl. ...messze... meghaladja a a ... az én véleményem is az ...; Az eredmények kecségtetőek voltak, a szerint is ... ö ... a ... az önkéntes nyugdíjazás is volt. ... garanciák azért ... az érvénybe levő ... szabályzatok alapján kapja meg a pénz. ... ez is a ... azok a törvények sorába tartozik; ... hogy a ... ennek a ...; kiosztjuk a ... azoknak a dolgozóknak...; stb. A szókeresést jelzik az elnyújtott kötőszók (ééés) és az elnyújtott határozott névelő (aaa).

Mi is azt tapasztalhatjuk, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező riportalanyok hibáznak, javítanak gyakrabban. Talán a téma miatt is. S ők törekednek korrektebb nyelvi teljesítményre, de ennek az az eredménye, hogy túl bonyolultan fejezik ki magukat, talán úgy vélik, ezt várják el tőlük. A bonyolult szerkezetű, hosszú mondatokat azok kedvelik leginkább, akik hozzászórtak a nyilvános szerepléshez. A bonyolult mondat szerkesztés következmé-

nye az lehet, hogy a beszélő elfelejti, hogy kezdte a mondatot, s mint majd látjuk a példából, a felsorolásnál a később következő mondatrész már nem is kap toldalékot, vagy nem olyant kap, mint amilyent kellene. Íme a példa: Hát az értékelő bizottság főképpen értékelte a társadalmilag hasznos munkavégzést, itt gondolok a szekundáris öo nyersanyag öo ... begyűjtésére, a munkaakciókra, ugyanakkor öo az iskola környékének rendezésében a fásítás és zöldesítési aktivitás, valamint olyan tevékenységek, amelyek komolyan összekötötték az intézményeket a helyi közösségekkel, például az idős polgárok ö napjával kapcsolatosan a Napsugaras ősz programjára és sok más hasonló tevékenységet is értékeltünk. Az ilyen mondatok értelmezése a hallgató számára nem is egyszerű. Sokszor könnyebb volna megérteni a riportalányt, ha nem venne fel egy hivatalos pózt, ha kerülné a hivatalos nyelv fordulatait, szerkezeteit. És szívesebben is hallgatunk olyanokat, akik mondanak is valamit, s nem rejtik a tényeket, az igazságot a jól ismert, semmitmondó általánosságok mögé.

Megtörténik, hogy oda nem illő szavak kerülnek a szövegbe. Pl. Intenzívében *hozzányúltak* az iskolák higiéniájához.. Nincs kizárva, hogy az előzetesen megemlített epidémia *nyomta meg* ezt a követelményt. Vagy: Fontos, hogy estefelé csináljuk ezt a folyamatot. Olyan szerkezetet is hallottam, hogy külföldi világpia.

A helytelen hangsúlyozás a beszéd dallamát is elrontja, eltorzíja. Ha a hangsúlyos szótag magasabb fekvésben hangzik, mint kellene, énekklő lesz a beszéd. Az is megfigyelhető, hogy a középfekvésnél magasabb a szakasz, s úgy hangzik, mint a kiemelt rész, holott ezt semmi sem indokolja. Ha a szó utolsó szótagjára esik a hangsúly, magas hangfekvésben is van, s ezzel a befejezetlenség érzetét kelti bennünk, pedig éppen a szakasz végét kell érzékeltetnie. Olykor viszont az alacsony fekvésbe csúszás következménye, hogy lezártnak érezzük a szakaszt, pedig értelmileg még nincs vége, s természetesen folytatódik is. Az összetartozó részek így elszakadnak egymástól.

Sokszor indokolatlanul lelassul egy-egy szerkezet vagy szó, néha a szó vége, a toldalék például. Az is előfordul, hogy a tempó kezdetben lassú, majd gyorsul. Ez a tempóváltás azonban nem szolgálja a fontos részek kiemelését.

A beszéddallam hangterjedelme sok esetben szűk, a hangterjedelem tartományát nem mindig használják ki, hiányzik az intonációs magasság hullámozása. A monoton, egyhangú beszéd az érdektelenség érzetét keltheti.

Az eddig elmondottak ellenére igényes beszédet is hallhatunk a riportokban, az egyszerű emberek körében is sok a szépen beszélő, sokszor gördülékenyebben fejezik ki gondolataikat, mint a képzetebbek.

A dolgozat az összegyűjtött adatoknak csak egy kis részét tartalmazza, de ebből is látható, hogy mi mindenre kell ezentúl odafigyelnünk. A beszélt nyelv kutatásának gazdag irodalma van, az eredményeket hasznosítanunk kell. Tanítanunk kell a beszédet is, még a mellékesnek tűnő hangsúlyt, hanglejtést is. Ki kell alakítanunk az emberekben a szép beszéd iránti igényt. Ehhez az iskolák és a tömegtájékoztatói eszközök segítségére is szükség van.

ETO: 809.451.1(497.1).1

CONFERENCIAL PAPER

A RÁDIÓRIPORTEREK BESZÉDÉNEK JELLEMZŐI

Molnár Csikós László

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

A rádióriporter meglehetősen sokrétű tevékenységet fejt ki. Munkája nem csupán abban merül ki, hogy jelentést tesz bizonyos eseményekről. Saját megfigyeléseit, nézeteit is beledolgozza a rádióriportnak nevezett műalkotásba, a látvány illúzióját kelti a rádiókészüléke mellett üldögélő hallgatóban, akinek nem adatott meg az a lehetőség, hogy a helyszínen lássa, hallja, tapasztalja a dolgokat, a történéseket. A hallgató a riporter szemére bízta magát, azt látja gondolatban, amit a riporter láttat vele. Ez a kép annál plasztikusabb, élőbb, minél hívebb, eredetibb, meggyőzőbb a riporter közvetítése, jelentése.

A rádióriport gyűjtőfogalom, mindazok a rádiós tudósítások oda tartoznak hozzá, amelyek a helyszínen vagy helyszíni tapasztalatok alapján, az illetékes személyek megszólaltatásával készülnek. Tágabb értelemben még a helyszíni közvetítések is riportnak számítanak. A rádióriportot változatosság jellemzi: gyakran váltogatja alakját, terjedelmét, jellegét, és általában szereplői sem ugyanazok.

A riporternek igen mozgékonyak, fürgének kell lennie ahhoz, hogy rádióriportokat alkosson. Mindjárt ott kell teremnie, ahol valami fontos dolog történik, sokfelé meg kell jelennie. A riporter rendszerint a valóságos helyszínről közvetítve idéz meg hallgatóinak környezetet, emberi sorsokat, számol be az életnek, az emberi tevékenységeknek a fontos és közérdekű eseményeiről. A riport egymástól távol levő emberi sorsokat köt össze, a hallgatóval való rejtett párbeszéddé válik azzal, hogy otthonába varázsol távoli beszélpartnereket, megismertet vele soha nem látott embereket. A rádióriportban egy-egy éppen zajló esemény válik ezrek és ezrek számára felfoghatóvá, érzelhetővé, megfigyelhetővé.

A rádióriportnak két alapvető formája van. Az egyik a közvetlen riport, a másik az átdolgozott. A közvetlen, direkt riportban a közvetítés a felvétele-

zessel egyidejűleg folyik. Ez a forma néha nem bizonyul többnek a valóság egyszerű fényképezésénél, pusztá reprodukálásánál, jóval kevesebb teret ad a riportert alkotótevékenységének, mint a másik, az átdolgozott, stilizált változat. A direkt, élőben közvetített riport a rádió hőskorában, fejlődésének kezdeti éveiben az időszerű jelentésadás egyedüli lehetséges formája volt, mivel az akkori műszaki lehetőségek nem tették lehetővé a hanganyag átdolgozását, stilizálását. A riportert mikrofonnal a kezében és mintegy száz méter kábelt húzva maga után igyekezett az esemény közelébe férkőzni. A mikrofon vezetéke a legközelebbi telefonhoz csatlakozott. A hangot a telefonvezeték továbbította a rádióállomásra, ott felerősítették és szétsugározták az éterbe. Ennek a riportformának abban az időben főleg az volt a varázsa, hogy egyidejűsége folytán azt az érzést keltette a hallgatóban, hogy ő is ott van a helyszínen. Ez a hatása ma is megvan, csakhogy már megszoktuk, és ezért kevésbé érezzük varázsosnak. A direkt riport természetes élményt nyújt, teljesen a riporterre vagyunk utalva, hogy mennyire sikerül neki a valóság kiválasztott részét hitelesen bemutatnia. Ha hibázik (akár tárgyi tévedés áldozata lesz, akár nyelvi vétséget követ el), utólag már nem javíthat rajta, mint a stilizált riportban.

Az átdolgozott, stilizált riport készítésekor a riportertnek lehetősége van arra, hogy magnófelvételt egy későbbi adáshoz előkészítse, hogy a stúdióban meghallgassa, a fölösleges, zavaró részeket kihagyja belőle, a hiányokat pótolja, a sorrenden változtasson stb. Ehhez a voltaképpen alkotó tevékenységhez különböző műszaki eljárások állnak a rendelkezésére, mint pl. a vágás, a hanglefojtás (akusztikai blende) stb. A riportert újraértékelheti a rögzített valóságcselemek, átszerkesztheti a nyers jelentést, új keretbe helyezheti, megsűrtheti a benne levő tartalmakat, kifejezésformákat. A felvett tényanyag mesterségesen való átrendezésével annyira megváltozhat a riport, hogy egészen új tér- és időviszonyok jönnek létre, művészi hatáskeltés végett vagy egyéb célból a dolgok természetes, valóságos menete egészen átalakulhat.

A közvetlen, élő riport kizárólag annak a valóságnak a törvényszerűségei szerint jön létre, amelyről beszámol, és amelyet reprodukál, az átdolgozott riport viszont némileg függetlenül tőle. Itt lehetőség van az anyag átformálására, művészi szempontok érvényesítésére, dramaturgiai komponálásra. Persze, a valóságos tér- és időviszonyok megváltoztatása nem szükségszerű, és ha sor is kerül rá, nem feltétlenül kell, hogy a dokumentáris pontosság rovására menjen.

Az átdolgozott riport vagy más néven riportmontázs megszületését a magnetofonszalagra való beszédrögzítés technikája tette lehetővé, és elsődleges feladata a rádiószerűtlen eseményeknek, folyamatoknak rádiószerűvé való tétele. A vontatott, hosszadalmas beszéd-folyamatok általában nem alkalmasak arra, hogy teljes egészükben közvetítésként őket a rádióban, velük felhívulna az idő esszenciája. A riportmontázsban válogatva, megszerkesztve kerülnek a hallgató elé a beszédrészek. A riportert alkotó módon avatkozik bele az események közlésébe, montírozza a magnetofonszalagra felvett anyagot, megállapítja az esemény dramaturgiai csomópontjait, és kivágja a mellékes, fölösleges

részeket. Azzal is rövidíthet a riporton, hogy a történetek egy részéről kommentátorként számol be. Ezzel az eljárással olyan anyagokat lehet rádiószervé formálni, amelyek korábban közvetíthetetlenek bizonyultak.

A riportmontázs polifon szerkezetű, nyelvi, zörej és zenei összetevőkből épül fel, elsősorban az eredeti hangfelvétel részeiből. Olykor bizonyos hiányzó akusztikai elemeket a stúdióban pótolnak a hangarchívum anyagából, sőt arra is sor kerülhet, hogy a riporter szövegét más személy mondja el helyette. Ez azonban már a feature (v. dokumentumjáték) műfajával határos, és kívül esik mostani érdeklődésünkön.

Szólnunk kell még az ún. rövid riport műfajáról is. Ez sajátosan rádiós műsorfajta, nem egyéb, mint egy rövid hír és a vele kapcsolatos rövid interjúk együttese. A riporter olyan célratoró kérdéseket intéz az esemény helyszínére hívott személyektől, hogy tömör, egyszerű válaszokat kapjon. Ez voltaképpen villámportré az emberek hétköznapjairól, dolgairól. Rohanó világunknak az efféle műfajok kiválóan megfelelnek.

A direkt riport a magnetofon megjelenésével egy időre háttérbe szorult, de csakhamar kiderült, hogy nem nélkülözhető, sőt a korszerű rádiózásban mind nagyobb szükség mutatkozik az aktuális események élő közvetítésre. A rádióknak épp az az eredeti rendeltetése, hogy gyorsan, közvetlenül a fontos vagy érdekes események részesévé tegye a hallgatót. Mindenesetre a riportot, még ha élő adásban is közvetítik, a legjobb előre megszervezni, hogy a közvetlenjellegből adódó minőségromlást a minimálisra lehessen csökkenteni. Ha az esemény nem túlságosan aktuális, jobb nem sietni a dologgal. Hasznosnak bizonyul majd a nyers valóságnak a mellékes, felesleges részekről való megtisztítása, a montírozás. A rádióhallgatók igényesebbé váltak, a riporttól is világosan, nyelvig helyesen kifejtett gondolatokat várnak.

A rádióriport úgy is felfogható, mint beszélt jegyzőkönyv, az objektív valóság és a szubjektív én sajátos kölcsönhatásának az eredménye, melynek nagy a dokumentáris értéke. A valóság dolgai a riporter és a riportalanyok egyéniségének a szűrőjén át jutnak el a hallgatóhoz. A riportban a társadalmi viszonylatok, a társaslélektani tények találkoznak a személyes észrevételekkel, színekkel, hangulatokkal. Nem csupán eseményeket mutat be, hanem embert is ábrázol, jellemportrét is ad. Egyrészt magának a riportalanyknak a nyilatkozataival, aki magáról, munkájáról, sorsáról, helyzetéről vall a mikrofon előtt, másrészt pedig a riporter kérdéseivel, szutációteremtő és szöfesző erejével.

A rádióriport sikere elsősorban a riporter intellektuális, kommunikációs és nyelvi képességeitől függ. Milyen is legyen a jó rádióriporter? Sokoldalúan művelt, hogy ki tudja választani az adott témához való megfelelő hozzáállást; lélektanilag felkészült, hogy tudjon bánni az emberekkel, tudja őket irányítani, serkenteni, fékezni; nyelvig képzett, hogy tudjon helyesen, érthetően és szabatosan beszélni; tudjon kérdezni és tudjon hallgatni, ha kell! A riporter lehetőleg kerülje a bősbeszédűséget és a meg sem szólalás végleteit! Mondjon le a jótűz mesélésről, érzelmeinek a kitergetéséről, a mellékes dolgok részletezéséről, a tudálékos fejtegetésekről stb.! Ma már időszertűtlen az olyan csevegő

riporter, akinek a riportjában több a szöveg, mint a gondolat. Viszont az sem jó, ha a rádióriporter teljesen néma, ha kérdéseit fel sem veszi a szalagra, vagy ha fel is vette, utólag kivágja. Így a riport megszűnik riportnak lenni, valomással válik, elveszti drámai feszültségét, töltetét.

A riporter találjon mindig új, hatásos formákat mondanivalójához! Például iktasson közbe hangos betétjeleneteket, emlékeztető idézeteket, visszajátszásokat; válasszon ki frappáns epizódokat stb.! Vigyázzon arra, nehogy mikrofont tartó szolgávé alacsonyuljon; igyekezzen szellemileg egyenrangú partnerévé válni alanyának (legalább látszatra, ha valójában nem is sikerül)!

Milyen taktikával vegye rá alanyát a riporter arra, hogy beszéljen? Hogyan segítse hozzá ahhoz, hogy úrrá legyen félelmén, zavarán? Egyes nézetek szerint a beszélgetés során a riporternek a háttérben kell maradnia, csupán időnként kell ösztönzést adnia a beszélgetés folytatására, alkalmasint segítenie kell a riportalanyt abban, hogy megtalálja a megfelelő kifejezésformát, vagy ügyesen kitölteni azt az űrt, szünetet, amely a riportalany zavarai miatt állt be. Különösen vigyáznia kell arra, hogy ilyenkor ne forduljon a hallgatókhoz, mert ezzel nemcsak a beszélgetés eredetiségét sértené meg, hanem partnerének jóindulatú közvetlenségét, spontán hangját is elvesztené.

A rádióriporter beszéde összhangban kell, hogy legyen bizonyos általánosabb, pragmatikai természetű szabályokkal, az ún. társalgási maximákkal (Grice). Normális kommunikációs helyzetben az együttműködés elvének érvényesítése érdekében a riporternek is arra kell törekednie: a) hogy közlése, kérdése tartalmazza mindazt az információt, amelyre az adott kommunikációs cél elérése érdekében szükség van (de ne tartalmazzon ennél többet); b) hogy ne mondjon olyasmit, amit hamisnak gondol, vagy amiről nincs megfelelő nyilvántartása (tudomása); c) hogy fogalmazzon világosan, tömören, beszéljen rendezetten, valamint kerülje a kifejezésbeli zavarosságot és a többértelműséget!

Hogyan kérdezzen a riporter? Rögtönözzön-e, vagy pedig előre írja-e le kérdéseit? Az igazi riport nem betanult, az utolsó betűig rögzített kérdések sorozatán alapul. A rögtönzött beszélgetésben gondolatok születnek, és ez bizonyos drámai intenzitással jár. Természetesen csak akkor érdemes rögtönözni, ha a riporternek megvan a szükséges tárgyi felkészültsége, ha alaposan tanulmányozta témáját. A rögtönzés elve nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a beszélgető felek előzőleg körvonalazzák a téma kereteit, hogy a fontosabb mozzanatokot papírra vessék. A kérdések sutasága, merevsége éppen azzal küszöbölhető ki, hogyha a beszélgetés menete szüli őket, nem pedig a riporteri sztereotípiát.

A következőkben azokról a megfigyeléseimről számolok be, amelyeket az Újvidéki, a Szabadkai, a Temerini, a Szenttamási, a Topolyai és a Zrenjanini Rádió riportműsorainak a hallgatása során tettem. Nemcsak jó riportokat volt alkalmam hallani, hanem olyanokat is, amelyekben különféle kommunikációs, szöveg- és mondatszerkesztési, szóhasználati, hangtani problémák jelentkeztek.

Eléggé gyakori, ezért több figyelmet igénylő kommunikációs probléma a riporterek nyögése: Milyen *ő* papírt és milyen filmeket használasz?; ... arra gondolok, hogy *ő* minőségileg megérdemli-e...?; És *ő* milyen a gyakorlat?; ... bizonyára többször nehézség *ő* jelentkezik a beszerzésnél.; *Aa*, térjünk át a gépekre!; Kik a leg *ő* gyakoribb vendégeid? stb. Az efféle jelenség a riporter bizonytalanságáról árulkodik: vagy azt nem tudja, mit kérdezzen, vagy pedig azt, hogy hogyan kérdezze.

Merevvé teszi a riportot az ugyanazzal a kérdőszóval bevezetett kérdések egymásutánja: – *Hány éves az iskoláztatás?* – *Hány diákot vesznek föl egy-egy tagozatra?* stb. Sajátos kommunikációs helyzetet szül a kérdés gyanánt elhangzó állítás: – A tiszteletjegyekről még csak egy rövid *kérdés*: ez névre szóló dokumentum, még véletlenül sem történhet meg, hogy a szülő például átruházza a gyermekére a tiszteletjegyet. \emptyset Az még rendjén való lenne, hogy a riporter magázza a riportalanyt, de ne úgy, mint az alábbi példában: – *Maga szerint maga* hogy látja, a fiatalabbak bekapcsolódnak-e a munkába?

A mondatszerkesztésben főleg az egyeztetés okoz gondot riportereinknek: Van-e Topolyán több kézimunkacsoportok is ezen kívül? – Melyik külföldi országokba szállítanak ezekből a termékekből? – *Ki fényképezkedik* többet: a fiúk vagy a lányok? stb. Nemcsak a számbeli egyeztetés lehet problematikus, hanem az alanyi és a tárgyias ragozású igéké is: Te konkrétan *melyik* filmet és milyen papírt használasz? – Mégis mi az, *amelyiket* úgy érzi, hogy a legjobban *szeret*? Ennek az utóbbi jelenségnek a kialakulásában minden bizonnyal szerepe van a szerbhorvát nyelvnek is, amely tudvalevően nem különbözteti meg a kétféle ragozási formát.

Olykor szórendi probléma is jelentkezik. Pl. Mit kínáltak még így szórazásként? Itt *gondolok* a televízióra meg a zenére. Nem mindig ügyelnek a riporterek arra sem, hogy mellérendelt szerkezeteiket, mondataikat mellérendelő kötőszóval kapcsolják egymáshoz, ne pedig alárendelővel. Pl. Visszatérve az iratkozásra, *úgy* a termőföldeket, *mint* a lakóházakat...; Köszönjük szépen a nyerceményt, *amihez* egyben jó étvágyat kívánunk!

A fenti mondatszerkesztési jelenségekben idegen hatást figyelhetünk meg. Idegenszerűségeket a szóhasználatban is lelhetünk: két-három év *után* (= múlva), mi a magunk oldaláról (= részéről), *milyen* a véleménye? (= mi), *valahol* ott a tavasz kezdetén (= valamikor), annyit *beígérhetünk* (= megígérhetünk), részletesen meghatároztuk a feladatokat, *azok* hordozóit (= hordozóikat) stb. Becsúszik egy-két fölösleges idegen szó is a riporterek beszédébe:

kafity, kriglis sör, efektusra stb.

Nem mindig sikerül riportereinknek tartaniuk a köznyelvi szintet, néha egy-két népies szóalak keveredik beszédükbe: *Miúta* kézimunkázik?, *lakadalom*, látjuk *aztat*, hogy egy ember dolgozik stb. Megfigyelhető az is, hogy egyes szavakban a köznyelvi kiejtéstől eltérően rövid magánhangzót ejtenek: anyagokból, amiről, erről, csaprol, az ajtóból, birkozóbajnokság stb. A mássalhangó-nyújtás szintén előfordul: legfontosabb, csoportosan, *bizonyyára*, legjelentésesebb stb.

Előszeretettel hagyják el egyesek a határozott névelőt: Belépőjegyek mennyibe kerülnek?; Viszonthallásra, (a) legjobbakat!; amely (a) legtöbbet áll a fényképezőgép lencséje elé; a Sportcsarnokban (a) Novi fosili ... Olykor viszont hirtelen nem tudnak választani az *a* és az *az* között: Ennyit *az*, a beszélgetés első részeként.; Ez *a*, ez az összeg... stb. Esetenként egyéb szavak is javításra szorulnak: Felkarolja-e valamelyik *ze...*, lemezkiadó? Ha *szom...*, vasárnap jön...; már *töbsör*, többször; *sietett*, siettek; a *pályát*, *szegélyt*, a pályaszegélyt újra aszfaltozzák. A következő példának az az érdekessége, hogy a riporternek előbb magyar szó jutott az eszébe, aztán idegenre "helyesbített": *elői...*, aperitívval.

Megtörténik, hogy téves szóalakkal él a riporter, de nem javít rajta: *Be-e* tudjátok fejezni?; *egyben* jó étvágyat kívánunk (= egyúttal) stb. Gyakran a rossz szóalak nem is jelent nyelvhelyességi kérdést, habár zavaró hatású: *Lehetőségenként* mérten; a *felnőttebb* közül; *oan* értelemben; nem sikerült teljes mértékben felszámolni; foganatorsított stb. Az efféle jelenségek hasonlóak, mint a sajtóhibák. Analógiásan "magnóhiba" névvel is illethetnénk őket.

Nem vehetjük nyelvbottlásnak viszont a névelős főneveknek az olyan ejtését, amikor a névelő *z*-je a főnévhez tapad: *a* zeredmény, *a* zétterembe, *a* zidőjárás, *a* zelődöntöket stb. Esetenként egyéb szavak is zésülnek: *a* zilyen, *a* zidén stb.

Némelyik riporter nem mindig tudja felismerni az összetett szavakat, ezért úgy hangsúlyozza őket, mintha jelzős szerkezetek lennének: kézimunka / csoport; próba / képeket; kultúr / felclősét; kullancs / fészkeket stb.

Azt is szeretném még megemlíteni, hogy olykor túlságosan hosszúvá válik két szó között a szünet: de lehet főiskolai végzettsége // is; Nem gondolod, hogy egy kicsit sok // ez az összeg? Néha szóelemek is elszakadnak egymástól; mai vendégünk / kel.

A rádiós nyelvhaszálat sajátos közlési lehetőség. A nyelv élő beszédként jelenik meg, és ez a beszéd csak akkor tolmácsolja a kellő hatással a gondolatokat, az érzelmeket, a törekvéseket, ha közvetlen, egyszerű, világos, logikus, gördülékeny. A riporter beszéljen életszerűen, mondatokban, ne pedig szavakban, darabosan, törekedjen köznyelvi szintet elérni, kerülje a zsúfolt mondatszerkezeteket, a kevésbé ismert szavakat, a félreérthető megfogalmazásokat; a beszédfonetikai eszközökkel pedig éljen a lehető legoptimálisabban!

IRODALOM

- A rádióbemondó beszéde. Szerk.: Wacha Imre, Bp., 1973., az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja
- Szecskő Tamás – Dr. Cserés Miklós – Tardos András: Az élőszó eszközeivel, Bp., 1968., Tankönyvkiadó
- Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői, Bp., 1976., Akadémiai Kiadó

-
- Fónagy Iván – Magdics Klára: A magyar beszéd dallama, Bp., 1967., Akadémiai Kiadó
 - Dialógus és interakció. Szerk.: Radics Katalin és László János, Bp., 1980., Tömegkommunikációs Kutatóközpont
 - Aspekti radija, Sarajevo, 1978., Svtetlost
 - Wacha Imre: Beszéljessünk a beszédről!, Bp., 1978., Kossuth Könyvkiadó
 - Đorđije Popović: Radio u Vojvodini, Novi Sad, 1985., Zajednica radio-difuznih organizacija SAP Vojvodine
 - Nyelv és kommunikáció I-II., Szerk.; Szecskő Tamás, Szépe György, Bp., 1969., az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja
 - The Science of Human Communication, Ed. Schramm, W., New York, 1963.
 - Rácz Endre: A rádió hírközlésének néhány sajátos nyelvhelyességi kérdése, Nyr. 94.: 150-9.

TANULMÁNYOK

ETO: 809.451.1(497.1.)–053.2

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

HATÁROZÓSZÓK A GYERMEKNYELVBEN

Cseh Márta

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

1. Határozószóknak (adverbiúmoknak) a mai magyar nyelv legismertebb, legátfogóbb leíró nyelvtanai, a MMNy és a MMNyR azokat a szavakat és szóértékű nyelvi elemeket tartják, amelyek rendszerint igével – ritkábban névszóval, másik határozószóval, esetleg egész mondattal kifejezett jelentéstartalomnak – valamely határozói körülményét nevezik meg. Az akadémiai nyelvtan azt is megjegyzi, hogy "leginkább a ragos vagy névutós névszó jelentésértékének felelnek meg"¹, ami nyilvánvalóan azzal van összefüggésben, hogy nagy részük történetileg ragos vagy névutós névszókból keletkezett. Ilyen folyamat a mai magyar nyelvben is kimutatható, ezért nem meglepő, hogy a különböző szerzők és szakmunkák határozószó-felfogása és az egyes esetek, szavak szófaji minősítése bizonyos pontokon (pl. a névmási határozószók és a határozóragos névmások, illetve a ragos vagy képzős melléknevek némelyikének esetében) eltér egymástól. Jelen dolgozatomban az idézett nyelvtanok felfogását és rendszerezését követve foglalkozom a gyermeknyelv határozószóival.

2. 1. A határozószónak minősülő beszédelemek a kisgyermek nyelvhasználatában megfigyeléscím szerint igen korán megjelennek, más szófajkategóriákkal – legalábbis a leggyakoribbakkal – egyidőjűleg, már az első szavak között. Ez azzal magyarázható, hogy a gyermek számára már ebben a korban is gyakran van szükség olyan tartalmak kifejezésére, amelyekre a nyelvi eszközök közül határozószókkal – és csak azokkal – van lehetősége. Egy korábbi, gyermeknyelvi anyagon végzett szófajvizsgálat eredményeiből arra lehet következtetni, hogy a határozószók megterheltsége a kisgyermek nyelvben lényegesen nagyobb, mint a felnőttek spontán beszédében (Szende Tamás Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói c. munkájának adatait véve összehasonlítási alapul)², de ezzel kapcsolatos vizsgálatokat ezúttal nem végeztem. Az viszont

az itt következő elemzés példaanyagából is kiviláglik, hogy az aránylag csekély szókinccsel bíró, s a magyar nyelv esetében különösen összetett és fontos ragozási szabályrendszerek használatának készségével még alig rendelkező gyermek bőszégesen él azzal a lehetőséggel, hogy kívánságainak, akaratának egyszerűbb nyelvi eszközökkel szerezzen érvényt. Erre a határozószók is, mint megfigyelhető, igen alkalmasak, mivel, rendszerint nem konkrét, pontosan, előre meghatározott jelentéstartalmuknál fogva (nem-nyelvi kommunikációs eszközökkel kiegészülve), sokszor, sokféle szituációban, sokféle – akár bonyolultabb – tartalmak kifejezésére is használhatók. Például ez a "közléssor" KI // KI // TĚ // TĚ // OTT egy alkalommal ezt az összetett konkrét tartalmat fejezte ki: 'anyu, gyere ki a konyhába, és adjál vizet!'³. Mint ebből is kitűnik, a határozószó sokszor az egész közlés tartalmát képes magába sűríteni.

2. 2. A jelen közlemény anyaga abból a gyűjtésből való, amelyet Szilas fiam másfél-két és fél éves kora között végeztem, s amely során nyelvi megnyilatkozásait a lehető teljességre törekedve igyekeztem följegyezni. Az anyag feldolgozása során a határozószókra vonatkozó mintegy háromszáz adat bukkant fel. Ezek nagy része helyhatározószó (határozott fogalmi tartalmú vagy névmási); van köztük más elvontabb körülményt kifejező határozószó és elvértve időhatározószó is. A magyar határozószók mellett föltűnik néhány szerbhorvát adverbium is, ami abból következik, hogy Szilas 1;8 korában (egy évvel idősebb nővérével együtt) napközibe, tehát többnyelvű környezetbe került.

3. 1. A megfigyelt gyermek nyelvében a határozott fogalmi tartalmú és a névmási határozószók egyaránt sűrűn megjelennek. Különösen a helyhatározószók gyakoriak, de megfigyelhető egy-két időhatározószó és néhány, a cselekvés, történés más körülményére utaló határozószó is.

3. 2. 1. A határozott fogalmi tartalmú határozószók csoportjában – mint a köznyelvben is általában – legtöbb a helyhatározószó.

A hova? kérdésre felelő helyhatározószók. Tulajdonképpen valamennyi ide (is) besorolható példa a grammatikáink által sugallt felfogás szerint igezőtő, habár a gyermeknyelv sajátos jellege folytán egyik mellett sincs kifejezve az ige, amelyhez az "igezőtőnek" kötődnie kellene. Többnyire csak nyelven kívüli tényezők ismeretében világosodik meg a kimondottan ige tartalma: KI // KI ('ki akarok menni' vagy 'gyere ki' vagy 'vegyél ki vhonnan vmit' stb.) (1;11,19); LE ('vedd le azt onnan' vagy 'le akarok menni') (1;11,19)

A hol kérésre felelnek a következők:

b e n n ~ b e n t: NEM / BĚ // VAN? // IGEN // BĚNT / VAN // BĚNN ('nem van [nincs] bent [apu] a szobában? [De] igen, bent van, benn') (2;1, 9). A BĚ itt nyilvánvalóan szótévesztés, ami igen gyakori ebben a korban): ÉG // BĚNT // TĚ ('Anyu, gyűjtsd meg itt bent a villanyt!') (2;1,1); OTT / VANNAK / BĚNT // AZOK / OTT / VANNAK / BĚNT // BÁCŠIK (A tévét nézi és a látottakról mesél.) (22;1,19).

b e n n e: BENNE / VAN // CSÓNAK (Egy hajót lát a tévén – nem tudni, hogy a határozószó a tévére vagy a vízre vonatkoztatható-e, amelyben a hajó úszik.) (2;0,25); AZOK / BENNE / VANNAK (A két kezét beletette a

csizmájába.) BP: Mik? Hol? ITT / BENNE / VANNAK (2;1,22). Szó- ill. ragtévesztésként is előfordul ez a határozószó: BENNE VAN / A NÉNI (Egy játékkockát nézeget, amin egy öreganyó képe látható) BP: Miben van benne a néni? EBBE (tkp. 'ezen') (2;0,28)

f ö n t: MI JAZ / OTT / FÖNT? (meglátja a Holdat az égen) (2;1,27)

k i n n ~ k i n t: KÜNT // KÜNT (Felébredt, és ugrál az ágyában – kéri, hogy vegyék ki onnan. Mikor már kint van, öltöztetés közben is tovább mondogatja, és láthatólag az udvar felé figyel, ahonnan kalapálás zaja hallatszik be a szobába.) (1;10,19); KÜNT // KÜNT (Nem akar lefeküdni, erélyesen követeli, hogy még fönnmaradhasson) (1;10,20); KINN / VANNAK (kirakta a falatokat a tányérja mellé az asztalra) (2;1,9); KINN / VAN / NÉNU (meglátja nénjét az előszobában) (2;1,9). Szótévesztés tapasztalható a következő példában: KINT / OPPÁ (Az anyja ölébe kéredzkedik, de nem ott akar ölebe ülni, ahol mindketten éppen tartózkodnak, hanem *bent* a szobában. Az elhangzott határozószó tehát ellentétpárja, a *b e n t* helyett áll.) (2;1,6).

l e n n: LÉNN / VAN (Mutatja, hogy leesett az asztalról egy falat kenyér.) (2;1,9).

r a j t a: JATA / VAN (Mutatja, hogy a blúzára egy oroszlán van festve.) (2;2,9); MI JEZ / JATA? (Mutat egy papírlapot, amelyen mindenféle rajz látható.) (2;2,9).

3. 2. 2. Határozott fogalmi tartalmú időhatározószót csak egyet használt Szilas a megfigyelés idején, ami természetes is, hiszen az ilyen korú kisgyermek időérzékelése még nagyon kezdetleges. Ez a *m i n d j á r t*: BP: (vacsora közben figyelmezteti a mindig mással foglalkozó Szilast): A falatokat nem eszed meg? MEGESZEM // MINDÁ (2;2,16); BP (rászólt Sz.-ra, mert olyasmirez nyúlt, amihez nem lett volna szabad): Tedd csak vissza azt a bögrét rögtön! TËSZEM // MINDÁ // ODA // FÓ // TËSZEM // FÓ / TËTTEM (2;2,16); (A BP (rászólt Sz.ra, hogy keljen föl a padlóról) MINDÁ / FÓ ÁLOK // MINDÁ / FÓ / ÁLOK (2;2,18).

3. 2. 3. Más, elvontabb körülményt kifejező határozószóink közül a következők figyelhetők meg Szilas nyelvében a megfigyelés idején:

j ó l (módatározóként): BP (odamegy az ébredező Sz.-hoz): Hogy aludtál? Jól? JÓ (2;0,28).

m é g (fokhatározóként): MÉG // MÉG // VAN // TOKIT // MÉG (Kapott egy darab csokoládét, s most újabbat követel, bizonygatva, hogy nem fogyott el, van még.) (2;11,19); VAN MÉG (Szedegeti össze a szétszórt játékokat, s mikor már azt hitte, hogy mindet összeszedte, még talál néhányat.) (2;0,2); MÉG / [S]OKAT (Vmilyen ételből kér még.) (2;1,30)

n e k e d (részeshatározóként): ATTAM / NÉKËD IS (Azt játssza, hogy "teát" osztogat a családtagoknak.) (2;4,11). Ezt a szót használja különben a *tied* birtokos névmás helyett is: EZ A / NÉKËD (ruhád, játszod, tányérod stb.) (2;4,11).

n e k e m (részeshatározóként): KÍ [kell] / NÉKËM // KÓ / NÉKËM // KÓ / NÉKËM // KÍ (Teáért türelmetlenkedik.) (2;1,18). Előfordul, hogy a

határozószó elmarad, de "helyette" birtokjelet ragaszt a főnévre: KŐ / CĚJU-ZÁM // KŐ / CĚJUZÁM // KŐ / PAPÍJT! (Sz. is, a nénye is rajzolni szeretnének, és kéri a szükséges kellékeket. Boglárka, akinek beszédkészsége koránál fogva fejlettebb, ugyanezt a következőképpen fejezi ki: Anyu, nekem is köll ceruza meg papír.) (2;2,9). Sz. néha ezt a határozószót is használja a birtokos névmás helyett: NĚKĚM (Mutatja a kezében tartott játékot, hogy az az övé.) (2;4,11).

3. 3. A névmási határozószók között mutató értelmű helyhatározószókat, egy alaki szempontból mutató értelmű időhatározószót, valamint az elvontabb körülményt kifejezők közül kérdő és mutató határozószókat találunk.

3. 3. 1. Mutató névmási helyhatározószók.

A Hova? kérdésre felelnek:

e r r e: BP: Gyere erre! ÉJE (1;11,1); EJE VAN (Játék közben mászik keresztül egy széken – "arra vezet az út".) (2;0,26).

i d e: IDE // NEM / ODA (Latolgatja, hogy melyik székre is üljön.) (2;1,9); BP: Szilas, állj félre! ÉN / IDE (Félreáll.) (2;1,15); IDE // IDE // IDE // MENT (Erőlködik, húzna arrébb egy széket. Végre sikerül neki.) (2;1,9); NEM // IDE / MĚNTEM / ODA / MĚNTEM // ÉN // ODA / MĚNTEM // IDE / MĚNĚK (A székek tetején járkál ide-oda.) (2;1,11); ETT [ezt] / IDE (Egy ceruzát tesz maga elé.) (2;1,30); IDE / TETTEM (A helyére teszi a csészéjét.) (2;2,15).

o d a: ODA (Kérdzkedik föl anyja ölébe.) (1;11,19); TĚ / ODA // F(Ó)? ('oda fogod fölvarrni?' – Nézi, ahogy anyja egy gombot készül fölvarrni.) (2;1,19); JÁTÉK // NEM KŐ // BĚ / ODA // JÓ? ('nem kell [már ez a] játék, betesszük odá [a helyére], jó?') (2;1,27). (L. még az 'i d e' alatt közölt példák között is!)

Hol? kérdésre felelnek:

i t t: ITT I[S] / VAN (Mutatja, hogy a kezében is van néhány ceruza.) (2;0,24); ITT FÁJ / TĚLDEM // ITT (Mutatja, hogy hol.) (2;1, 19); ITT / VAN-NAK / TITÁK (Egy macskákat ábrázoló képet mutat.) (2;1,27). Érdekes példa a következő: Szilas és a BP az utcán sétálnak. Sz. mindenáron a közeli, forgalmasabb utca felé akar menni. Mikor odaérnek, a BP megkérdezi: Ugye, azért akartál erre jönni, mert itt mennek az autók? A gyerek erre azt feleli: ITT (vagyis nem az elvárható azérttal válaszolt, habár ezt a szót is használja már.) (2;1,21).

o t t: BP: Hol a cipőd? OTT (Mutatja.) (1;11,19); JAJ / AJU // KI ('Jaj, anyu, kiömlött a tea! Miközben anyja töröli fel az asztalról a kiömlött teát, Sz. mutatja, hol van még:) ITT // TĚJA // OTT (2,0,14); MI JAZ / OTT / FONT? (Észrevette az égen a Holdat.) (2;1,1,27). A normától eltérő szóhasználatot illusztrál a következő példa: ATT / ATT (tkp. 'oda, oda' – mutatja a helyet, ahova szeretné, hogy a BP. leüljön.) (2;0,28).

3. 3. 2. Mutató névmási időhatározószó csak egy van, az a k k o r, de jellemzően ez sem időfogalomra vonatkozik Szilas szóhasználatában, hanem a feltételes mellékmondat főmondatában használható 'abban az esetben' jelen tésben találkozunk vele: BP: Éhes vagy? Akarsz ennek? [SZ][KÓ] (vagyis:

'Szilko éhes') BP: No, akkor gyere ide! ÁKKÓ (És már jön is.) (1;11,14); A gyerek egy könyvet vett ki a könyvszekrényből; engedélyt kérően mutatja a BP-nak. BP: Jó, nézegetheted, csak ne gyűrjed össze, ne tépjed el! AKÓ (Megnyugodva nézegetni kezdi a könyvet.) (2;1,8)

3. 3. 3. Valamely elvontabb körülményre utaló névmási határozószók. Mutató értelműek a következők:

a z é r t: AZÉ (2;1,2). Ezt a szót Sz. még nem okhatározói minőségben használja, hanem "univerzális" feleletformulaként, a milyen?, mikor?, hova? stb. típusú kérdésekre adott válaszként is. A nem adekvát felelet sokszor humoros helyzetet teremt. Okhatározói minőségben, mint az *itt* határozószónál megadott utolsó példa mutatja, az *azért* még nem funkcionál.

í g y: NEM ÍD // NEM ÍD (Mérgesen kiabál, mert elrontották a játékát.) (2;1,5); ÍGY / JÓ (Hosszabb fészkelődés után elhelyezkedik a székén.) (2;1,7); ÍGY / AKAJOM (Fészkelődik, keresi a lábának a helyet, ahogy ül az asztalnál.) (2;2,16).

Kérdőszóként is megjelenik az í g y: ANU? ÍD? ('Anyu, így kell?' ti. azt, hogy hogyan kell kikanalazni a levest a tányérból.) (1;11,15); ITT / ITT / TĚ / TĚ // ODA (Nyújtja a BP-nak az egyik játékkockáját, amelyről leszakadt a papírkép. Kéri a BP-t, hogy ragassza vissza.) BP: Én nem tudom visszatenni. (Sz. visszailleszti a képecskét a helyére:) DE // ÍGY? (Bizonyítást vár, hogy jól tette-e fel.) (2;0;22).

4. Miután bemutattuk a megfigyelt gyermek által használt határozószókat, hasznosnak látszik jelezni, hogy milyen elv szerint vontuk meg a határt a valószínű határozószók és az igekötők között.

Ezzel a problémával, a két, több rokon vonást mutató szófajkategória közötti különbségtéves nehézségével a szakirodalom sokat foglalkozott, s általában jelzi, hogy minden szempontból megnyugtató megoldást a kérdés összetettsége miatt nehéz kialakítani. A MMNyR. megfogalmazása szerint "valódi határozószónak minősíthetjük *általában* az (odaérthető) ige nélkül használt szót"⁴, míg a MMNy. szerint az "igekötők egy része átmeneti kategóriát alkot az önálló szók, a pusztán összetételi előtagok és a szó eleji toldalékok között, másik része lehet önálló határozószó, de *valamely igével állandó kapcsolatban* igekötő is"⁵. (A kiemelések tőlem. Cs. M.). Úgy érthető ez, hogy mindkét nyelvtan az ige megjelenéséről ill. odaérthetőségéről teszi függővé a kétséges szó szófajiságát. A MMNy ugyanakkor utal arra is, hogy támpontul szolgálhat a hangsúly is. Az említettek mellett még csak J. Soltész Katalin álláspontját idézném, aki mondattani megközelítést ajánl: "Határozószónak kell tekintenünk, ha a mondatban határozó szerepét tölti be, igekötőnek, ha nem önálló mondatrész."⁶

Mindezek természetesen a nyelvi rendszer egészére érvényes megállapítások, és felvetődik a kérdés, hogy érvényesek-e a gyermeknyelvre is? Elemzésem alapján azt hiszem, hogy érvényesíthetők, habár a gyermeknyelvi anyagban nagyon sokszor – különösen a korábbi példákban – az ige legfelsőbb csak odaérthető, de nyelvilag nincs kifejezve: ÉN // SZÍKÓ // FÖL // LĚ (Azt

játssza, hogy többször egymás után felmászik a székre, majd leugrik róla.) (2;1,15); TÈ // ODA // FŐ? (Nézi anyját, aki egy gombot varr fel a kabátjára; a kérdés jelentése: 'oda varrod föl?') (2;1,19). (Erre a problémára S. Meggyes Klára is felfigyelt: "Az elváló igekötők – kivéve, ha összeolvadnak igéjükkel egy szóvá, mint az *addide* – határozószónak *látszanak inkább*."⁷ (A második kiemelés tőlem. Cs. M.)

Első pillantásra úgy tűnhet, mintha a mai magyar nyelv igekötői, mikor az igék nélkül jelennek meg a gyermeki megnyilatkozásokban, elsődleges, eredeti, történetileg kimutatható, de nagyrészt elsorvadt vagy visszaszorult funkciójukban élednének újra határozószóként – illetve inkább határozószéként, mint igekötőkként. A feltételezés, a lehetőség, hogy a gyermeknyelv "kezdetleges" nyelvállapotát párhuzamba állítsuk magának a nyelvnek egy korábbi fejlettségi szintjével, állapotával, hogy a nyelvtörténet adataival szembesítsük a gyermeknyelv azonosnak tűnő jelenségeit, csábító lehet, azonban szelcsebb körű, általánosabb jellegű, részletesebb vizsgálatok kellenének ahhoz, hogy akár bizonyítani, akár tagadni lehessen ezt a párhuzamosságot. Addig is sokkal helyesebb, ha kézzelfogható okokra próbáljuk visszavezetni a jelenséget. Például arra, hogy a többször, sűrűbben hallott igekötő (amely emellett még határozószóként, hangsúlyos helyzetben is gyakran előfordul a gyermek által hallott beszédben), mint "fonetikai értelemben teljes értékű szó"⁸ könnyebben megragadhat a gyermek tudatában, s hamarabb megjelenhet beszédében is, mint a ragokat, jeleket, képzőket váltó ige hangteste. Megfigyelhető a példákon, hogy az ilyen kétségesnek minősíthető esetekben sokszor a kimondott igekötő után hosszabb szünet áll be, "mintha" a gyerek még hozzá akarna tenni valamit: ÉN // IDE // (Anyja és nővére egy könyvet nézgetnek. Sz. tolakodna közejük, hogy ő is lássa a képeket.) (2;0,30); JAJ // LÈ // VÓ // TÈ VÓ // ('jaj, leesett [a ceruza], vedd föl, vedd föl!') (2;1,9); NEM BIJOM / KI // ETT (Vetkőzne, de nem bírja kihúzni a kezét a blúzából.) (2;2,9). Másrészt tudott dolog, hogy a két elem (igekötő és igéje) "meghatározott esetekben szigorú törvényszerűséggel elszakad egymástól (elmegy – nem megy el)"⁹, s az ilyen helyzetek közé tartozik az is, amelyet a kisgyerek ebben az életkorban a legtöbbit hall a környezetétől: a tiltás, felszólítás (ne menj oda, hozd ide, add ide, gyere ki stb.) – tehát nagy a valószínűsége annak, hogy hamarabb meg is jegyzi ezeket a nyelvi helyzeteket, mint azokat, ahol az igekötő "rendes" helyén, az ige előtt helyezkedik el. Vonatkozik ez legalábbis azokra az igekötős igékre, amelyeket környezete főképp felszólító módban használ előtte vagy a vele való kommunikáció során: BP: Ne dobáld szét! (Rászólt Sz.-ra, aki a játékait dobálta szét a szobában.) SZÉT (Utánuk mutat, hogy hova estek.) ODA / MÉNT // PAFF (2;0,28); BP: Ne húzd le azt! (ti. az asztalról a terítőt) LE // (Húzza tovább.) (2;0,30). Gyakorlat továbbá a beszédben (a gyermeknyelvben is), hogy – ha az ige előzőleg már meg volt nevezve – a következő mondatban az ige nélkül használjuk az igekötőt: A szituáció: Sz. építőelemekkel játszik. Két elem összeszorult, nem bírja őket szétválasztani. Végül is segítséget kér a BP-től. ÉT // ÉT // ÉT // BP: Szedjem szét őket? SZÉT (Bólint hozzá a fejével.) (2;0,18);

BP: Szilkó, megetted a tojást? MEG / NEM ('nem ettem meg') (2;1,24); SZĚDĚM / EZĚKET // SZĚDĚM // SZĚTTEM (Miközben szedegeti össze a játékkockákat) (2;2,13). BP: Összeszedted? ÖSSZE (2;2,13).

A határozószónak látszó igekötők problémáját természetesen ennyivel nem lehet lezárni. A kérdés további vizsálódást kíván.

5. Végezetül szólni kell arról is, hogy a megfigyelés ideje alatt Sz. beszédében néhány szerbhorvát adverbium is megjelent. Ezek használata annak tudható be, hogy Szilas, nővérével együtt, a megfigyelést érintő időben kezdett napközibe járni, ahol a nevelők, azokban a csoportokban, ahova ők kerültek, közösen foglalkoztak a szerb és a magyar gyerekekkel, és a gyerekek is együtt tanultak, játszottak, étkeztek.

d a l j e: A szituáció: Sz. és a nénje otthon, játék közben összekülönböztek. Mind a ketten ezt kiabálják: DALYĚ // DALYĚ (2;0,6).

d o b r o: A szituáció: Sz. és nénje együtt játszanak otthon. Boglárka valamire azt mondja, hogy *dobro*. Sz. ellenkezik: ĘN MONDOM / DOB LO (2;2,16).

o v a m o: OVAMO ('ide a tányéromba tegyed a falatot!') (2;1,30).

t a m o: TAMO (ide-oda tologatja a játékaútóját) (2;0,5); TAMO (Egyedül játszogat: a játékaút rakosgatja be egy dobozba.) (2;0,6).

Ezek az adverbiumok, mint a példák is mutatják, olyan helyzetekhez kötődnek, amelyek a megfelelő napközis szituációkhoz hasonlítanak. Minden bizonnyal az sem véletlen, hogy a négy közül három helyfoglalomra utal.

Jegyzetek

1. MMNyR. I. 251. I.

2. A szerző statisztikája szerint (i. m. 54. I.) a valóságos határozószók megterheltsége felnőttek spontán beszédanyagában az összes szavak számához viszonyítva 5,19%, míg a gyermeknyelvből a 11%-ot is elérheti, amint azt Boglárka lányom beszédanyagának az elemzése során megállapíthattam.

3. A példaanyag grafikai jelölésmódjával kapcsolatban tudni kell a következőket: a gyermek verbális megnyilatkozásait nagy nyomtatott betűkkel gépelve emeltem ki a szövegből. Az egyes szavak között általában megjelenő ferde vonal hiátusjel. Egy vonal rövidebb, kettő hosszabb szünetet jelöl. A gyermek közlését zárójelbe magyarázhat követheti; ha ez idézőjelek között van, akkor ez a magyarázat maga a közlés jelentése. Ha a közlés párbeszéd része, a beszédpartner (BP) szövegét is ajánlatosnak láttam közölni. Ez a BP: jelzés után áll, és szintén kaphat magyarázatokat. A példák végén zárójelben álló számegyüttes a gyermek korára utal: pl. a (2;1,3) azt jelzi, hogy Szilas (szövegben gyakran Sz.) a példa feljegyzésekor két éves, egy hónapos és három napos volt.

4. I. m. I. 265. I.

5. I. m. 66. I.

6. J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le), 15. I.

7. Egy két éves gyermek nyelvi rendszere, BP. 1971. 37. I.

8. MMNyR. I. 263. I.

9. J. Soltész Katalin: I. m. 14. I.

ETO: 809.451.1–2

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

A KONTEXTUS SZEREPE A CSELEKVŐ ÉS A SZENVEDŐ IGELAKOK KÖZTI VÁLASZTÁSBAN

Klaudy Kinga

ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Csoport, Budapest

A fordítók állandó gondja, hogy az általánosságban személytelenségre törekvő tudományos és publicisztikai stílusban a személytelen fogalmazásmód nyelvi megvalósításának lehetőségei nyelvenként eltérőek. Míg egyes nyelvekben, pl. az oroszban, szinte minden igének megvan a szenvedő párja, másokban, pl. a magyarban, a szenvedő igealakok hiánya miatt a legváltozatosabb eszközökkel (többes szám első személyű vagy többes szám harmadik személyű igealakkal, igéből képzett főnevekkel stb.) kell megvalósítani a személytelen fogalmazásmódot.

Az utóbbi években megjelent fordítástechnikák (Márkus György: *Orosz–magyar fordítástechnika*, OMKDK, Bp., 1978., Klaudy Kinga: *Orosz–magyar fordítástechnika*, Tankönyvkiadó, Bp., 1980., 1984., Előd Nóra–Kovács Zoltán: *Fordítástechnikai jegyzet*, Külkereskedelmi Főiskola, Bp., 1983.) elég sokat foglalkoztak azzal, hogy az oroszról magyarra való fordítás során hogyan váltsuk át az orosz szenvedő igealakokat cselekvőre, akár többes szám első vagy harmadik személyű igealak segítségével, akár a kontextusból kiemelt alany betoldásával.

Gyökeresen más a helyzet azonban, ha oroszul kell fogalmaznunk, vagy magyar tudományos, publicisztikai szöveget kell oroszra fordítanunk. Az a veszélyes helyzet áll elő ugyanis, hogy a fordítónak választási lehetősége van. Mikor magyarra fordítunk, akkor nincs választási lehetőségünk. Mivel a mai magyar nyelvhasználatban a szenvedő igealakok (*megvizsgálattik, elvégeztetik, meghatározattik, felépítettik* stb.) háttérbe szorultak, használati körük erősen leszűkült – az okokat most ne keressük, hogy miért –, a fordítónak az orosz szenvedő igealakokat mindenképpen valamilyen átváltási műveletnek kell alávetnie a magyarra való fordítás során.

Az orosz nyelvben azonban a minket érdeklő nyelvhasználati rétegben használatos minden igealagnak megvan, illetve képezhető a szenvedő párja. A

fordító tehát a magyar cselekvő igét fordíthatja oroszra cselekvő igével is, szenvedő igével is. Vagyis minden egyes mondatnál választania kell.

Vannak-e a választásnak szabályai?

Papp Ferenc ezt írja erről:

пока есть только правила построения страдательных оборотов но нет правил, при наличии каких условий нужно применить страдательные обороты, вместо, казалось бы адекватных им. действительных, положение иностранца затруднительно.«

Ami magyarul így hangzik: "Amíg csak arra van szabályunk, hogy hogyan kell megszerkeszteni a szenvedő szerkezeteket, arra viszont nincs szabályunk, hogy milyen feltételek mellett kell használni őket a látszólag velük egyenértékű cselekvő szerkezetek helyett, a külföldiek helyzete nehéz." (Papp, 1972., 37.)

Kapunk-e szabályokat az orosz stilisztikákból vagy az orosz tudományos és publicisztikai stílus szerencsére nagy számban rendelkezésre álló kézikönyveiből?

Rozentál stilisztikájában az áll, hogy ha a cselekvés végrehajtóján van a hangsúly, akkor az alanyként szerepel a mondatban – ez a cselekvő szerkezet; ha a cselekvés végrehajtója kisebb súlyú, akkor tárgyként szerepel a mondatban – ez a szenvedő szerkezet; ha pedig maga a cselekvés a fontos, akkor a cselekvés végrehajtója egyáltalán nem szerepel a mondatban – ez a személytelen szerkezet. (Rozentál, 1974., 200.)

Mitrofanova az orosz tudományos-műszaki stílusról írt közismert kézikönyvében az alábbiakban sorolja fel, hogy mikor kell szenvedő szerkezeteket használni: mikor a cselekvés tényleges végrehajtója világos a kontextus alapján, és nincs szükség arra, hogy megnevezzük; mikor az olvasó figyelmét a cselekvésre kell irányítanunk, és nem annak végrehajtójára; mikor a cselekvés tényleges végrehajtóját nem ismerjük, vagy általánosan értelmezzük (szándékosan nem nevezzük meg, vagy nem szokás megnevezni); mikor olyan cselekvést írunk le, amely nem függ a végrehajtó akaratától; és végül, mikor a cselekvést a cselekvés tárgyának szempontjából írjuk le." (Mitrofanova, 1973., 127.)

Ugyancsak a szempontokat találjuk Mitrofanova legújabb könyvében is, mely 1985-ben jelent meg, tehát 12 évvel a fent leírtak után sem változott a szerző álláspontja, ami azt sugallja, hogy a fenti felsorolás kimerítő, nincs mit hozzátenni.

Tovább lép viszont Mitrofanova abban a tekintetben, hogy hosszabban fejtegeti, miért olyan elterjedtek a szenvedő szerkezetek a tudományos stílusban. Kitér a nyelven kívüli tényezők szerepére, melyről korábbi könyvében nem esett szó.

És végül, ami számunkra a legfontosabb, felveti a választás kérdését is: "Mivel a nyelvben cselekvő szerkezetek is vannak, melyek formálisan szinonimak a szenvedő szerkezetekkel, és ugyanannak a szemantikai reprezentációnak felelnek meg, a választást részben a kommunikatív szituáció sajátosságai, részben pedig az adott nyelvhasználati rétegre jellemző stilisztikai sajátosságok szabják meg." (Mitrofanova, 1985., 87.)

A szerző álláspontja világos. Ha a cselekvő és szenvedő szerkezetek közötti választás a mondat szintjén nem valósítható meg, akkor a választást csak a "kommunikatív szituáció sajátosságai" szabhatják meg. Ha a cselekvés végrehajtója az adott közlési helyzetben másodrendű szerepet játszik vagy ismeretlen, nem fog megjelenni a mondatban.

Ez nagyon egyszerű lenne. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a közlési helyzet paraméterei (ki, kinek, mit és miért üzen) nem szabják meg minden egyes mondat konkrét megformálását. Hiszen, ha megszabnák, akkor az orosz tudományos szövegek kizárólag személytelenül fogalmazott mondatokból állnának, márpedig ez nincs így. Ha pedig valamely mondatban mégis ott lenne a cselekvés végrehajtója, az a mondat alánya lenne és cselekvő szerkezetet implicálna. Ez sincs így.

Sokéves fordítói, szerkesztői, kontrollszerkesztői tapasztalataim alapján állíthatom, hogy a közlési helyzet jellegzetességei és a szóban forgó műfaj stilisztikai szabályai csak nagy vonásokban szabják meg a mondatok szerkezetét, az egyes mondatok szintjén még mindig rengeteg választási lehetőség marad. Ami részben azt jelenti, hogy az orosz tudományos szövegek nem állnak csupa szenvedő szerkezetet tartalmazó mondatból, részben pedig azt, hogy a fordító sem választhatja azt a kényelmes megoldást, hogy minden magyar cselekvő szerkezetet az oroszra való fordításkor automatikusan szenvedőre vált.

Vagyis nem érthetünk egyet Mitrofanovával abban, hogy ha az aktív és a passzív fogalmazásmód közötti választás nem valósítható meg a mondat szintjén, akkor a közlési szituáció jellegzetességei és a szóban forgó műfaj stilisztikai szabályai döntenek. A megoldást valahol a mondat szintje és a közlési helyzet szintje között kell keresnünk, a mondatnál nagyobb, de az egész szöveg-nél kisebb egységek szintjén.

Ez lehet egy bekezdés, de lehet több bekezdés is, melyen végighúzódik valamiféle azonos perspektíva, azonos nézőpont, a tárgy, az esemény, a szituáció leírásának azonos megközelítése. Ezeket a mondatnál nagyobb egységet a szovjet szakirodalomban többféleképp nevezik. A *abzac* (bekezdés) terminuson kívül használatos még a *szverhfrazovoje egyinsztvo* (mondatfeletti egység), a *szlozsnoje szintakszicseszkoje celoje* (összetett szintaktikai egész) és a *szlozsnoje szemanticseszkoje celoje* (összetett szemantikai egész). Ez utóbbi három azonban magyar fordításban nem hangzik eléggé terminusszerűen, ezért, bár a szovjet szövegnyelvészetben ezek a terminusok 10–15 éve használatosak, a magyar nyelvészetben nem gyökeresedtek meg. Maradjunk tehát annál a megfogalmazásnál, hogy a cselekvő és szenvedő szerkezetek közötti választás szabályait *bekezdés-szinten* kell keresnünk, megjegyezve, hogy ilyenkor nem feltétlenül egyetlen bekezdésre gondolunk.

Mikor a szövegnyelvészetről, a nyelvtudománynak erről a viszonylag új ágáról beszélünk, mely az utóbbi 10–15 évben indult fejlődésnek, mindig azt szoktuk mondani, hogy akkor van létjogosultsága, ha vannak olyan nyelvi jelenségek, melyeket mondat szinten nem lehet megmagyarázni. Véleményem szerint a cselekvő szenvedő fogalmazásmód közötti választás tipikusan ilyen

probléma. Mondatszintű szabályok helyett *bekezdés-szintű* szabályokat kellene találnunk, hogy azután ezeket a szabályokat taníthassuk.

A *képzési* szabályokon kívül egyelőre egyetlen *használati* szabályt tanítunk, mégpedig azt, hogy élettelen alany mellett az oroszban nem szokott cselekvő állítmány állni, míg a magyarban ez gyakran előfordul. A magyarban a cikk áttekintheti a témát, a könyv kitérhet bizonyos részletekre, a színdarab felvethet társadalmi problémákat stb., míg az oroszban helyesebb így:

В статье, в книге, в пьесе рассматриваются проблемы, вопросы, подробности итд.

Egész mondatos példán szemléltetve, az alábbi magyar mondat kétféle orosz fordításából nyilván a b) változat lesz a helyes:

(1) A tőkés világ helyzetét a kapitalizmus általános válságának folyamata határozza meg.

(a)

Состояние капиталистического мира определяет процесс всеобщего кризиса капитализма.

(b)

Состояние капиталистического мира определяется процессом всеобщего кризиса капитализма.

Azt tehát már tudják az oroszul tanuló magyarok, hogy az oroszban a könyvek nem írnak, a cikkek nem vetnek fel problémákat, az viszont teljesen érthetetlen számukra, hogy a közlési helyzetnek *vannak* élő szereplői, tehát nem a valóság jelenségeiről vagy elvont fogalmakról van szó, hanem élő emberekről, akkor ezek az élő emberek miért nem jelennek meg az orosz mondatban. Vegyük a következő, orosz nyelven fogalmazott mondatot:

(2)

Часто неполноценное качество перевода оказывается прямым следствием неудовлетворительного понимания подлинника, результатом незнания иностранного языка или незнания тех вещей, о которых в подлиннике идет речь.

A közlési helyzet résztvevői nyilvánvalóan a fordítók. Ők azok, akik nem értik kellőképpen az eredeti szöveget, nem tudják eléggé az idegen nyelvet, és ők azok, akik nem ismerik azokat a dolgokat, amelyekről az eredeti szövegben szó van. Miért nem kerültek bele a mondatba? Magyar észjárás szerint ennek a mondatnak oroszul is így kellene hangzania:

(3)

Часто неполноценное качество перевода объясняется тем, что **переводчики** неудовлетворительно понимают подлинника, не владеют иностранным языком в достаточной мере, или не знают тех вещей, о которых в подлиннике идет речь.

Ugyancsak érthetetlen a magyarok számára, hogy ha a közlési helyzet élő szereplői benne vannak a mondatban, miért nem az alany szerepét töltik be?

(4)

В отличие от основных текстов, которые как правило должны переводиться студентами дома с последующим обсуждением и исправлением в аудитории, тематические упражнения должны выполняться преимущественно в классе под руководством преподавателя. (Бархударов, 1973, 99.)

Magyar eszjárassal nehéz megérteni, hogy ha a közlési helyzetben arról van szó, hogy az összefüggő szövegeket a hallgatók otthon fordítják, a tematikus gyakorlatokat pedig az órán végzik a tanár irányításával, miért kell ezt oroszul úgy fogalmazni, hogy "az összefüggő szövegek otthon fordíthatnak le a hallgatók által, a tematikus gyakorlatok pedig az órán végeztetnek el a tanár irányításával." A magyarázatot ilyenkor mindig az előző mondatban vagy az előző mondatokban kell keresni. A szerző nyilván azért nem a hallgatók felől közelíti meg a mondatot, mert a cikk korábbi részében már jó ideje lefordítandó szövegekről és a fordítás oktatását elősegítő tematikus gyakorlatokról beszél, s az orosz nyelv szintaktikai lehetőségei (minden ígének képezhető szenvedő alakja) lehetővé teszik számára, hogy ne változtassa meg a szöveg perspektíváját, ne kelljen alanyt váltania akkor sem, ha a közlési helyzetben élő résztvevők jelennek meg.

Szemléltessük mindezt hosszabb szövegen: Nyegnyeveckaja J. I. és Sahnarovics A. M. *Jazik i gŕyvi* című könyvének előszaván, melyet Leontyev A. A. írt a könyvhöz. A rövidítéseket kipontozással jelöljük.

(5)

Предисловие

Предлагаемая читателю книга предоставляется мне удачной и нужной работой на весьма актуальную тему (. . .)

Почему эту книгу я считаю удачной? Во первых, потому, что в ней — пожалуй впервые в нашей литературе — очень ясно и четко концепция развития детской речи, (. . .). Поэтому работа имеет и серьезное научное значение, тем более, что в ней новые экспериментальные результаты, полученные одним из авторов — А. М. Шахнаровичем.

Во вторых, потому, что в той части книги, которая, написана Е. И. Негневицкой, и посвящена обучению языку, удалось поставить точку над и, и обосновать разработанную автором методику обучения дошкольников иностранному языку. Это сделано нетолько в высшей степени грамотно и весьма профессионально (. . .), в сущности в книге сформулированы многие положения психологии обучения, значение которых выходит далеко за пределы той психологической практики, из которой они выросли.

В третьих книга просто хорошо написана — прозрачно, убедительно, лапидарно.

Почему я считаю книгу нужной? Потому что именно такая книга сейчас необходима для (. . .) Книга Е. И. Негневицкой и А. Н. Шахнаровича удачно избегла этих крайностей (. . .).

И, наконец, книга нужна и еще потому, что она проповедует та-

кое педагогическое кредо, которое (. . .). И в этом смысле она развивает подход к обучению и воспитанию, заложенных в книгах (. . .) и многих других авторов.

Két mondat szokott a magyarok számára különösnek tűnni ebben a szövegben. Az egyik, a második bekezdés utolsó mondata, melyben arról van szó, hogy a könyvnek azért nagy a tudományos jelentősége, mert benne "felhasználtatnak" az egyik szerző, Sahnarovics, kísérleti eredményei. A magyar olvasóban itt természetsszerűleg az a kérdés merül fel, hogy ha Sahnarovics a saját könyvében a saját kísérleti eredményeit használta fel, miért kell itt személytelenül fogalmazni és szenvedő szerkezetet használni? Még különösebbnek tűnik a harmadik bekezdés első mondata, melyben arról van szó, hogy a könyvnek abban a részében, amelyet Nyegnyeickaja írt, sikerült megalapozni az óvodások idegen nyelvi oktatásának a szerző által kidolgozott metodikáját. Itt a magyar olvasóban megint felmerül a kérdés: kinek sikerült megalapoznia az általa kidolgozott metodikát? Vajon nem magának a szerzőnek? Akkor miért nem Nyegnyeickaja, azaz a szerző, a mondat alanya?

Ezeknek a mondatoknak a magyarra való fordításáról most nem fogok részletesen beszélni, hiszen e cikk témája az oroszra való fordítás. Csak megjegyzem, hogy mivel a magyarban nincs szenvedő igeragozás, itt a fordítók kénytelenek vagy általános alanyt (T. sz. I. sz.) vagy határozatlan alanyt (T. sz. 3. sz.) használni. Az általános alanyú vagy a határozatlan alanyú magyar mondatokban azonban a közlési helyzet élő szereplői semmiféle formában nem lehetnek jelen. Ha a magyar mondatban benne van a cselekvés végrehajtója, az csak a mondat alanya lehet, és a cselekvés csak tőle indulhat ki.

Visszatérve az orosz szöveghez, hogyan lehet megmagyarázni a magyar hallgatóknak, hogy miért van szenvedő szerkezet a fenti két mondatban, hogy lehet, hogy a cselekvés végrehajtója benne van a mondatban, és mégsem ő a mondat alanya?

Ha a kérdést nem a mondat szintjén tesszük fel, hanem a szöveg szintjén, akkor megállapítható, hogy az egész szöveg témája (kiinduló pontja) *a könyv*. Erről a könyvről megtudjuk, hogy jól sikerült és hasznos munka, majd az előszó írója részletesen is elmondja, hogy miért tartja *a könyvet* jónak, és miért tartja hasznosnak. Eközben mindvégig *a könyv* a téma, *a könyv* a közlés kiindulópontja, és ezen akkor sem változtat a szerző, ha a szövegben megjelennek a közlési szituáció élő résztvevői, maguk a szerzők. Az orosz szövegben tehát a szenvedő szerkezet lehetőséget ad a szerzőnek, hogy ne változtassa meg a perspektívát, a nézőpontot, vagyis a szenvedő szerkezet fontos szerepet játszik az összefüggő szöveg szerkesztésében, azaz a szöveg koherenciájának a fenntartásában.

Az összefüggő szöveg szerkesztésének, a szövegkoherencia megteremtésének az eszközei azonban nyelvenként eltérőek. Szemléltessük ezt a Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. Kongresszusának anyagával, illetve a program magyar szövegének és orosz fordításának egybevetésével.

(6)

A Minisztertanács

A Minisztertanács *korszerűsítette* a központi államigazgatási szervek rendszerét és irányítását. Többek között egyes minisztériumok megszüntetésével és átszervezésével párhuzamosan *szabályozta* az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal, a Magyar Posta feladatait, újból *meghatározta* a művelődési miniszter, az Állami Tervbizottság és a Gazdasági Bizottság hatáskörét. *Csökkentette* a központi szervek mellett működő bizottságok számát, továbbá *gondoskodott* a munkavédelem és a társadalombiztosítás állami irányítása új szervezeti rendszerének kialakításáról.

(XIII. Kongresszus 1985., 35.)

Совет министров

Совет министров *усовершенствовал* структуру центральных органов государственного административного управления и руководство ими. Помимо прочего, параллельно с упразднением или реорганизацией некоторых министерств *были определены* задачи государственного комитета по вопросам труда и заработной платы, Венгерского почтового управления, вновь *определена* сфера деятельности министра культуры, Госплана и Комитета по экономике. *Было уменьшено* число комитетов при центральных органах, *приняты* дальнейшие меры по формированию новой организационной системы государственного руководства охраной труда и социальным обеспечением. (XIII, съезд 1985, 50.)

Kezdjük a magyar szöveg elemzésével. Az idézett bekezdés három mondatból áll, melyek egységet alkotnak. Összeköti őket a cselekvés végrehajtójának (*Minisztertanács*) azonossága. Az első mondatban a cselekvés végrehajtója a mondat alanya, amit csinál, az a mondat cselekvő alakú igei állítmánya (*korszerűsítette*). A következő két mondatban a cselekvés végrehajtója nem ismétlődik meg, a szövegkoherenciát a követő mondatok állítmányának azonos formája biztosítja (*szabályozta, meghatározta, csökkentette, gondoskodott*). A magyar szövegben tehát az egymást követő mondatok igei állítmányának formai azonossága az alany megisméltése nélkül is alkalmas a szöveg koherenciájának megteremtésére.

Más a helyzet az orosz szövegben. Az első mondat itt is ugyanolyan, mint a magyarban: a cselekvés végrehajtója (*Szovet minyisztrrov*) a mondat alanya, amit csinál, az cselekvő alakú igei állítmány (*uszoversensztvoval*). A második és a harmadik orosz mondatban az alany éppen úgy nem ismétlődik meg, mint a magyarban, de – és ebben van a fő különbség – a mondatok közötti kapcsolatot nem az igei állítmány alakjának megisméltése biztosítja, hanem éppen a megváltoztatása, a cselekvő alakú igei állítmány szenvedőre váltása (*bili opregyeleni, opregyelena, bilo umenyseno, prinyjati*). Ha a második és a harmadik mondatban megmaradtak volna a cselekvő igék – az alany megisméltése nélkül – a mondatok közötti kapcsolat nem jött volna létre, a bekezdés szétesett volna.

Cikkünk elején abból indultunk ki, hogy a fordítónak a magyarról oroszra való fordításkor minden egyes mondat előtt választania kell a cselekvő és a szenvedő megformálás között. Azt talán sikerült érzékeltetnünk, hogy a választás nem minden esetben attól függ, vannak-e élő szereplői a közlési helyzetnek.

A szenvedő megformálást sok esetben inkább a bekezdés témájának megőrzése, az alanyváltás elkerülésére való törekvés indokolja.

A nyelvi példák forrása

- Бархударов 1973 — Бархударов, Л. С.: О новом курсе «теория и практика перевода в пединститутах и на факультетах иностранных языков. Тетради переводчика 10. 1973. 99.
- Негненицкая — Шахнарович 1981 — Негненицкая, Е. И. — Шахнарович, А. М. **Язык и дети** Наука, Москва, 1981.
- XIII. съезд 1985 — XIII. съезд Венгерской Социалистической рабочей партии. Корвина, Будапешт, 1985. 50.
- XIII. Kongresszus 1985 – A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. Kongresszusa, Kossuth, Budapest, 1985., 35.

Irodalom

- Митрофанова 1973 — Митрофанова, О. Д.: **Язык научно-технической литературы.** изд. Московского Университета, Москва, 1973.
- Митрофанова 1985 — Митрофанова, О. Д.: **Научный отиль речи проблемы обучения.** Русский язык, Москва, 1985.
- Папп 1972 — Папп, Ф.: **Окончательная редакция текстовых единиц длинное предложение или квази правильность речи лиц, освоивших иностранный язык.** Славика XII. 1972. 27-41.
- Розенталь 1974 — Розенталь, Д. Э.: **Практическая стилистика русского языка.** Высшая школа, Москва, 1974.

ETO: 809:451.1–087: 398.2

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

AZ I/Í-ZÉS A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR NÉPMESÉKBEN

Balázs Art Valéria

Városi Képviselő-testület, Szabadka

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

Bevezetés

Dolgozatom témája annak vizsgálata milyen gyakorisággal és milyen esetekben jelentkezik az *i/í-zés* a Jugoszláviai magyar népmesékben. Ezt a vizsgálatot az Ortutay Gyula által szerkesztett Új magyar népköltési gyűjtemény XVI. köteteként megjelent Jugoszláviai magyar népmesék c. kiadvány (Jugoszláviai magyar népmesék I. Közzétette: Penavin Olga. Akadémiai Kiadó, Budapest – Forum Könyvkiadó, Újvidék 1984; Jugoszláviai magyar népmesék II. Közzétette: Penavin Olga. Akadémiai Kiadó, Budapest – Forum Könyvkiadó, Újvidék 1984) anyagán végeztem el.

Az *i/í-zés* számos nyelvjárás jellegzetes hangtani sajátossága: a köznyelvi é hang bizonyos szavakban egy zártsági fokkal magasabban *i/í-nek* hangzik pl. szép = szíp, legény = legíny.

A magyar nyelvterület egészét tekintve az *i/í-zés* főképpen a Tiszántúl középső területén, a Dunántúl északi felén és a szlovákiai nyelvjárásokban fordul elő, de megtalálható Erdélyben és – mint a dolgozattól is kiderül – nálunk Jugoszláviában is több nyelvjárás alkotórésze. Szórványosan, kevesebb szóban azonban még igen sok területen felbukkannak az *i/í-ző* alakok. A zárt *é* helyén való *ö-zéssel* ellentétben az *i/í-zés* nem emelkedett regionális köznyelvi szintre, ennek ellenére nyelvi jelenséggént igen stabil a tipikusan *i/í-ző* területeken.

A két kötet népmeséit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy kevés az olyan mese, amelyben következetesen csak *i/í-ző* alakok fordulnak elő, sokkal gyakoribb az,

* A dolgozatban – kissé talán szokatlanul – amikor nem konkrét esetről van szó, így említem az *i-zést*, mert ez a megnevezés egyértelműen kiterjed a hosszú *i-zés* és a rövid *i-zés* esetre is.

hogy egy-egy mesében csak néhány szóban találunk valamelyik köznyelvi hang helyén *i/i*-t vagy csak bizonyos esetekben mint pl. a birtokos személyragozásnál.

A népmesékben előforduló *i/i*-zés típusai

A Bevezetésben már meghatároztuk az *i/i*-zés alatt értendő hangtani sajátosságot. Az *i/i* hangok azonban a nyelvjárásokban ettől sokkal megterheltebbek, és nemcsak az *é* hangot helyettesítik, hanem sokszor más köznyelvi hangok vagy hangkapcsolatok helyén is megjelennek.

Imre Samu *A mai magyar nyelvjárások rendszere* c. könyvében külön-külön fejezetben foglalkozik az *i*, illetve az *í* előfordulásával. Az *í* gyakorisága c. fejezetben 17 esetet, míg Az *i* gyakorisága c. fejezetben ugyancsak 17 esetet sorol fel, amikor valamelyik köznyelvi hang, illetve hangkapcsolat helyén nyelvjárási *i/i* áll. A dolgozatban vizsgált anyagban természetesen nem fordul elő mindegyik eset, de az Imre Samu által említett esetek közül – ha a példák száma olykor elenyésző is – 14-re találunk példát.

A mai magyar nyelvjárások rendszere c. műben számbavett esetek közül azonban a dolgozatban néhányal nem foglalkoztam: például azzal az esettel, amikor a köznyelvi *i/i* és a nyelvjárási *i/i* egybeesik, tehát amikor a köznyelvi *i* helyén nyelvjárási *i*, illetve köznyelvi *í* helyén nyelvjárási *í* áll, továbbá nem vizsgáltam azt az esetet sem, amikor a hangok időtartamában mutatkozik eltérés: köznyelvi *i* helyén nyelvjárási *í*, illetve köznyelvi *í* helyén nyelvjárási *i* áll.

Imre Samu az említett két fejezetben egyik esetként említi a *-já*, illetve *-ja*, *-já* hangkapcsolatok helyén előforduló *i/i*-ket. Az általa felsorolt példákban az *i/i* – egy kivételével: *szomis = szomjas* – a kijelentő mód jelen idejű egyes szám 3. személyű tárgyas ragozású igei személyragban, illetve a kijelentő mód jelen idejű többes szám 2. és 3. személyű tárgyas ragozású igei személyragban fordul elő. A dolgozatban ezek az igeragozási esetek nem szerepelnek, bár az ilyen igeragozás a népmesékben elég gyakori.

A vizsgált anyagban az említett hangkapcsolatokon kívül hangkapcsolat helyén álló *i/i*-re mindössze két típusú példát találunk, mégpedig a *gondít = gondolt* szóban, ahol az *í* az *-ol* hangkapcsolat helyén, továbbá az *elindít = elindult* szóban, ahol az *i* az *-ul* hangkapcsolat helyén áll. (Ezzel szemben az *el-szabadult = elszabadult*, illetve a *felgyógyult = felgyógyult* ugyanilyen típusú szavakban már csak az *u* hangot helyettesíti az *i*.)

Az igeragozási esetektől eltérően szükségesnek tartottam számba venni a birtokos személyragozásban az alaki ingadozás eredményeként megjelenő *i/i*-ket.

A birtokos személyragozás

A birtokos személyragok közül az egyes szám 3. személyű egy birtokra utaló rag magas magánhangzója helyesen *e*, illetve sok toldalék előtt *é* pl. *keze, kezét*.

Némely esetben azonban a köznyelvben is mindig *i*-t használunk pl. *se szeri, se száma; töviről hegyire; A mindenit!* stb.

A köznyelvi élőbeszédben még gyakrabban előfordul mindkét változat, sőt olykor még a közvetlenebb hangulatú irodalmi szövegekben is fel-felbukkan birtokos személyrag *i*-vel, bár az *é*-s változat a helyes. A nyelvjárásokban nagyon gyakori az *i*-s változat, főleg rövid *i*-vel, de előfordul birtokos személyrag hosszú *í*-vel is. Ezt a gyakoriságot mutatja az az adat is, hogy az összegyűjtött 2923 *i/í*-ző alak közül 1478-ban birtokos személyragban található az *i/í*.

Néhány megjegyzés a típusokhoz

A példákat – ha a példák száma ezt indokoltá tette – az alábbiak szerint csoportosítottam: egytagú, kéttagú és többtagú szavak. Ezen belül az *i/í* a szavak toldalék nélküli alakjában vagy toldalékban, továbbá hangsúlyos vagy hangsúlytalan helyzetben fordulhat elő. A szófajok szerinti csoportosítás a következő: névszók, igék és egyéb szófajok.

A képzelt szavakat toldalék nélküli alaknak tekintem, és azokról a képzőkről, amelyekben *i/í* áll valamelyik köznyelvi hang helyén, továbbá a toldalékokról az Összegezésben adok áttekintést.

Azokban az esetekben, amikor egy-egy példában több köznyelvi hang helyén is *i/í*-t találunk, aláhúzom, melyik *i/í* alapján sorolható a kérdéses kategóriába.

TÍPUSOK

Köznyelvi é – nyelvjárási í

Egytagú szavakban

A) Toldalék nélküli alakban

Névszók: kík, kíz, kít, mír, szíp, vín.

Igék: ír (ér), níz.

Egyéb szófajok: szít.

B) Toldalékos alakban

Névszók: pínzt, pízt.

Igék: fílt, fít, írsz, írt, mész be.

Egyéb szófajok: –

Kéttagú szavakban

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: fnyes, fnyös, fnyös, idés, fhés, fjel, fló-haló, kkes, k/miny, k/míny, k/ve, lflek, lflek, lívó, nfzni, pntek, szfna, vfka.

Igék: –

Egyéb szófajok: íppen, kísú, szíjel, szíjfel.

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: éfil, egisz, égisz, elíg, enyím, ényím, ésíg, fehír, fejár, kímíny, környík, közsíg, legín, legíny, mēntsíg, sőtít, szegíny, szēgíny, szomszíd, szögíny.

Igék: bemín, emín, kiníz, kinyíz.

Egyéb szófajok: azí, azírt, elíg, ezír, tessík.

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: físut, kísúbb, kisen, kízbe, nípe, pínzom, pízbo, píze, pízért, pízit, píznek, pízrú, pízük, rítír, rítje, színát, szípen, szípön, víkát.

Igék: írtek, fínylött, kíkút, nízett, nízi, nízík, nízött, nízte, níztek, níztek, nízze, nyízík, nyízött.

Egyéb szófajok: írte.

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: csontír, dērík, eszít, kezín, kezít, legínt, legínyt, rítúr, vőfínyt.

Igék: beírt, kírt, kössík, szēdtík, törtík, törtínt.

Egyéb szófajok: –

Többtagú szavakban

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: gyímántos, ícaka, színakazal, vínségös, vínsíges, vínsíges-vín.

Igék: fínýsödík, törtínik.

Egyéb szófajok: kízítve, kízülve.

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: aranymíves, aranypíz, békasütís, egísígi, elemízteni, ellensíg, felsíges, felsígés, fēlsíges, fēlsígés, fizetís, fōlsíges, gyertyafín, gyönyörúsíges, hárs-kötőfík, hetedhít, kötőfík, kucsíbēr, legínke, legínyke, megvídeni, szegín-legén, szeginlegín, szegínlegín, szegínyembēr, szēgínyembēr, szēgínység, szögínyembör, szöröncsítlenség, teremtís, vendígelni, világszíp, vínsíges, vőlegíny.

Igék: fōlíbred, odaír, széjjelníz, törtínik.

Egyéb szófajok: egiszén, síútólve.

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: fílestű, fínýösségöt, gímire, íjfékor, íjfelre, íletēm, kímínbe, kímínybú, kímínyen, kínýossen, kípibe, kízcsonot, nípeket, pízötök, pízszedőnek, pízüket, szlíre, színáját, színéról.

Igék: csípőtek, fínyéltek, fíreszőtek, ípitik fő, kírdzegtik, kíséznek, kísicsen, kísütek, nízelődött, nízelődtek, szíjfelcsupálták, szítníztek, szítrugdaltá, szítvette, vígighallgata.

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: ágyvégínél, aranpízt, aranymíveshó, boszorkánygyűlísre, bugyburíkot, egíssgíre, egíszet, ellensíget, fehírre, feleségínek, felesíge, felesígédnek, felesígem, felesígém, felesígínek, felsígit, felesígínek, felesígöm, felesígú, fenekíre, fényképít, folyadékíflít, hírive, ígíretét, ítletnapig, kedvesít, kemín-*c*be, kímínbe, kímínybü, kímínyen, királykisasszonír, kökínyszömcscskítül, kössíget, kötínyedbe, kötőfíket, kötőfíket, közönsígekbű, közsígházára, legínnek, legínnye, legínnyé, legszegínyebb, mestörsígibe, mindenfíket, országír, öregsígünkre, pohárköszöntísben, segítségédre, segítségve, siratásír, sötítbe, sütemínt, sütemínyek, szabadkímínyen, szegínkík, szegínnek, szegínyek, szegínyék, szegínyekhó, szegínyekkel, szegínyembérnek, szegínyle-*g*nyl, szegínynek, szegínnyel, szegínységbe, szentsígre, szívíre, szomszídá, szomszídá, szörnyúsígesen, születísnapot, tányírok, testvérít, útikötsíget, vendégsíge, vendégsíget, vendígnék, vetísre, zagyvalíkot.

Igék: beleníztek, beletettík, benízett, beíztek, beszígessünk, elbeszílgetünk, elírte, eltörítk, felípíttették, fölíbredt, fölíbresztöm, fölíníztem, hátránízünk, keressítek, kerestík, kiengedték, kímíltek, kínízett, kísírte, kísírték, körünízi, körüníztek, megbeszílúk, megdícsírte, megírkezett, megkírdezte, megkíszült, mögnízi, mögnízte, mögnízze, megnyízte, odakíszíti, őrizték, összebeszíltek, összeníznek, összeníztek, rádöntöttík, szítníztek, törtínhetett, törtínhetett.

Egyéb szófajok: –

Köznyelvi é – nyelvjárási i

Egytagú szavakban

A) Toldalék nélküli alakban

Névszók: in, mir.

Igék: –

Egyéb szófajok: szít.

B) Toldalékos alakban

Névszók: pízt.

Igék: ílt.

Egyéb szófajok: –

Kéttagú szavakban

* A nyelvjárási í a köznyelvi -él hangkapcsolat helyén áll.

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: firfi, idős, ifél, kisen, nyihán, nyihány.

Igék: –

Egyéb szófajok: ippeg, ippen.

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: egisz, elig, enyim, ényim, fazik, fehir, kímíny, legin, leginy, szomszid, szöginy, szurgyik, tehin, vőfíny.

Igék: –

Egyéb szófajok: beli, egisz, elig, feli, tessik.

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: firfít, ingem, pizük.

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: békit, belit, bélit, bérit, bőrit, bürit, búrit, csőrit, élin, estit, eszin, eszit, évit, fejin, fejit, felin, felit, fényit, földjin, földjit, földjit, fülit, gödrit, hegyit, hégýit, helin, helyin, heyit, hirit, hírit, ingit, jányir, kedvit, képit, késit, kezín, kezít, kézit, kincsit, legint, leginyt, lelkit, lepint, levit, lisztjit, mejjit, mellin, mellit, nénjit, népit, népjít, nevit, nyelin, nyelvin, nyelvit, nyergit, nyihányt, öccsit, öklit, pénzit, pízit, részt, seggin, szegin, szégin, szeginy, széginy, széjit, szélin, szélinn, szélit, szëmin, szemit, szëmit, szemit-száját, szerét [ejtete], szívit, szívit, szömin, szömit, szőrit, szürit, szúrit, szüvit, térdin, térgyin, térgyit, testit, testjit, testyit, tőgyit, tőrit, tövit, lüzit, lüzit, végin, véginn, végit, vejít, vérit, vesztit, zscbjít.

Többtagú szavakban

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: igirni.

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: felsíges, gavallír, juhászlegin, kovácslegin, könyik, leginke, szeginke, szeginlegin, széginyasszony, szegínység, vőleginy.

Igék: körülnyiz, végignyiz.

Egyéb szófajok: ecspőve, egyenkint, elibe, éppensigge, fölibe, mindenfeli.

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: icakárul, idcsanyám, idcsanyám, idcsanyja, kipibe, pintökünk.

Igék: finyésédtt.

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: ajándikot, aranmésit, bakafélit, barátfülit, becsületit, békive, békive, beleegyezésivel, belsejibe, bérribú, beszédjin, bóribe, Böskiná, cipőjit, cipőjive, csendeségibe, csicsihez, csipőjire, csöcsitü, egészségire, egíssgíre, egynyihánának, éhségibe, elejivel, életibe, életiben, életinek, életire, életit, életjit, életyibe, élire, emberihe, embérinek, emligbe, enyimck, enyimck, enyimet, enyimet, enyimët, erdejibe, erdejít, erdőszelire, ercjit, ercjivel, erkélyin, eszibe, eszibül, eszive, faluvégin, fegyverit, fejjibe, fejjibü, fejjibül, fejjibül, fejjihó, fejjihöl, fejjihöz, fejjiné, fejjire, fejjirü, fejjirül, fejjitü, fejjive, fejjive, fejjivel, fejjkendőjit, fejjlőjit, fekkerjit, félelmibe, feleségibe, feleségijér, feleségihó, feleségihü, feleséginck, feleséginck, feleségire, feleségit, feleségitü, feleségive, feleségivel, felesige, felesiged, felesigem, felesigt, felesigt, felesigül, felibe, felire, felirül, felive, felivel, felségit, fémarikkal, fenekibe, fenekibü, fenekin, fenekire, fenekirü, fenekit, férjinek, férjitol, férjítü, fészjít, fészjük, földelit, földjibe, fölsigeddel, fülibe, fülühez, fülire, fülivel, füttőjijhez, gagyakötőjit, gímire, gödribe, gödribül, gyerekit, gyermekécskéjit, gyermekit, gyökerit, gyükerit, gyümöcsibü, gyümöcsit, gyümöccsit, gyümölcsibü, gyümölcsit, gyürűjit, hadseregivel, hálóüngibe, háztetejin, házvéginné, hegedűjit, hegyibe, hegyihöl, hégyire, hegyive, helire, helyibe, helyire, hirivel, hírvél, hirtelenibe, holttestyit, hüvelibe, hüvelyibe, hüvelyibü, hüvelyibül, idejibe, idejin, ijedübe, ijedübü, ijedübü, ijetyibe, ismerősit, istállóvégiröl, jókedvibe, jötetit, kebelibe, keblibe, kedvibe, kedviért, kedvire, kéményire, kënyerit, képibe, képiben, kerekin, keresésire, kérésibü, kertjibe, keservit, késiröl, kezibe, keziben, keziböl, keziböl, kezibü, kezibü, kezibül, kezize, kezikbe, kezire, kezirü, kezirü, kezive, kezive, kezivel, kicsijivel, kincsijét, kipibe, kipibe, kiséretive, kocsislegint, kökinyfát, kökinyzemecsütü, kökinyzemecsütü, kökinyzemecsütü, kökinyzemecsütü, kökinyzemecsütü, köntösibe, könyekivel, könyökirül, köpenyijér, köpenyit, köppenyt, körmire, körmirü, körmivü, környékit, kötelit, kötényibe, kötényibü, kötényödet, kötőfékit, kötőfékjit, kötőfiköt, kötőjibe, kötőjibe, kötőzsebibü, kövivel, közelibe, közeliben, közepibe, közepiben, közepihez, közepin, közepinn, közepire, kürtjibe, lábaféjit, lábaujjahegyin, lábbelijibe, lakóhelyire, leántestvérít, leántestvérjit, leginnel, leginyek, leginyék, leginyen, legközepibe, legtetejibe, levelit, magyarokiba, meglepetésibül, mejire, mellire, melliröl, mellyibe, mérgibe, meséjire, mesterinek, mestérségiben, mestérségire, mestérségirü, mestérsigibe, mindenfélit, mindenfélive, mindénit, mindönit, munkahelyire, nagynénjit, náttetejire, nemzetiben, néjével, népivel, nevirül, nyelitü, nyelivel, nyelvinek, nyelvivel, nyergivel, öcsitü, öcsinek, öcsive, öcsive, öcsivel, őfelségihön, őfelséginck, őfelségit, öklivel, ölibe, öliben, öliböl, ölibü, ölibü, örömbibe, örömbire, örömit, örömvél, pápaszémít, pénzübü, pézibe, pincije, reményit, részibe, részire, réznyergit, seggibe, seggire, segire, segítségire, segítségivel, segftségé, segftségé, seregít, siratásir, söprünyelit, sürejjibe, sürejjibe,

szegénységibe, szegénységiből, szeginyek, szeginynek, szegínységbe, szegynibe, szegyenletibe, széjihéz, széjire, szekerit, szekerive, székibe, székire, szélibe, szélihen, szélihez, szélihő, szélihön, szélire, szélirű, szélitű, szélitül, szemibe, szemibe, szemiből, szemiből, szemiből, szemibű, szemibül, szeminek, szeminek, szemire, szemire, szemiről, szemive, szemivel, szenvödésit, szépségin, szépségivel, szerelmibe, szerelmit, szerencsétit, szeretőtít, szílire, színirű, szivibe, szivibű, szivibül, szomszidba, szomszidokat, szomsziggya, szőlőjibe, szömibe, szügyive, szükségletire, születésitől, szüvibe, szüvire, tehenit, tehetőtlenységibe, tenyerit, térgyiről, termésit, testibű, testivel, testőrive, testőrive, testőrzőtít, testvérgyinek, testvéribű, testvérihez, testvérinek, testvérit, testvérjibű, testvérjinek, testvérjít, testvérjítű, testvérkétit, tesvirit, tetejibe, tetejibű, tetejihő, tetejin, tetejire, tetejirű, tetejirül, tetejít, tetejivel, történetirű, történetit, tövibe, tövibű, töviről, tüvibe, tüviné, udvarmestérjít, ujjahégyit, ülepire, végibe, végihő, végihön, véginé, véginél, végire, végitű, végitül, vejinek, vériből, vesétit, vesződésit, vesszejivel, vesztibe, vesztire, vizibe, vihiziből, vizivel, zsebggyibe, zsebggyibű, zsebibe, zsebiben, zsebibű, zsebibű, zsebkendőtít.

Igék: beszihetnek*, beszinek*, beszigettek*, eszibejut, eszibejutot, heveriszett, kilipnek, köröszütük, lenyizött, megbeszilte, megbeszilték, megigirték, megsütöttük, odaigirte, tckerjik.

Egyéb szófajok: elibed, climbe, közibe, közbejik, közibük, közibünk, közikbe.

Köznyelvi e – nyelvjárási í

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

*Mindhárom esetben a nyelvjárási í tulajdonképpen az -él köznyelvi hangkapcsolat helyén áll.

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: kemíncét.

Igék: –

Egyéb szófajok: –

Köznyelvi e – nyelvjárási i

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: igenyés, igenyös, kinyér, sinkiső.

Igék: –

Egyéb szófajok: igényesen, igyenesen, igyenessen.

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: beeriszteni, fényis, kemince, kieriszteni.

Igék: –

Egyéb szófajok: valamirc.

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: igenyest, igenyöst, igényest, igényöst, igyencst, igyencst, igyencst, igyencst, igyencst, ingemet, kigyelmed, kimencenek, kinyérben, kinyerém, kinyérén, kinyeret, kinyerét, kinyérfélét, kinyerkét, kinyérmorzsáot, kinyert, kinyerünk.

Igék: csiperédett, igyenetgi, igyentítte.

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: Ágnist, eliget, földkerekségin, kemincébe, kemincelukon, kemincének, kemincével, kemincibe, ketik, legislegtetejin, messzi, messzi-é, seggi, útfélin.

Igék: beeresztite, beerisztette, beerisztette, beerisztették, beligyeztek, beliférjek, beliseretett, elerisztete, elerisztette, elerisztettek, elerisztotte, elerisztünk, eridj, eridj be, eridj bé, eridj e, eridj el, eridj fel, eridj fő, eridj ki, eridj oda, eridj vissza, eridje, eridjél el, eridjete le, eriggy, erisd el, erise el, eriszén, erissz, erisszen, erisszéték be, erisztotte, erisztotte, erisztotte be, erisztöttem, erisztünk, főigenyesedett, jelintsd, kierisztették, kierisztotte, leeriszködött, leerisszük, leerisztették, leerisztették, megerisztotte, mögeskítete, visszaerisztette.

Egyéb szófajok: közelibb, legislegjobban, messzibb.

Köznyelvi ol – nyelvjárási í

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: gondít.

Egyéb szófajok: –

Köznyelvi o – nyelvjárási í

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: abrincs, kurjingatni.

Igék: –

Egyéb szófajok: –

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: abrincok, abrincokat, abrincot, bajimon, vacsiráhon.

Igék: ehatárizta, hasigat.

Egyéb szófajok: –

Köznyelvi ó – nyelvjárási í*A) Toldalék nélküli alakban*

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: régíta.

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

Köznyelvi ö – nyelvjárási í*A) Toldalék nélküli alakban*

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: csics, sitét.

Igék: –

Egyéb szófaj: sitítőve.

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: csicse, csicsihez, csicsiken.

Igék: sitédett.

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: göringyeget.

Igék:

Egyéb szófajok:

Köznyelvi ő – nyelvjárási í

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: itel.

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

Köznyelvi u – nyelvjárási í

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: apíkamat, apíkamma, apjínak.

Igék: –

Egyéb szófajok: –

Köznyelvi u – nyelvjárási i

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: csipor, lik, likacska, likas.

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: hosszi, kódís.

Igék: –

Egyéb szófajok: –

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: csiprot, lika, likából, likaeskába, likaeskád, likaeskámba, likat, likba, likig, likja, likjába, likját, likon, liktyát.

Igék: likadjon ki.

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: álmikat, anyikája, anyikaojik, anyiknak, anyjik, anyjikat, apjik, apjikat, apjiké, apjiknak, báljik, bánatjik, barlangik, barlangikba, bátyjikná, birtokik, családjik, családjik, dógikat, fájik, falásik, falatyikot, fijik, gazdájik, gazdájikat, gazdaságik, gongyik, hajik, halálik, hátikon, házík, házíkba, házíkat, hëzzik, hóhépadjikra, hótjik, hotyik, hozzájik, husikat, istállócskájik, kakasik, kargyik, kártyájik, kastélyik, keresztapjik, királyik, kocslíkon, kócslíkon, kódísokat, kódísoknak, korik, kutyájik, lábik, lábikat, lakásik, lányíkat, leánkájik, lovík, magík, magík, magíkat, magíkba, magíkban, magíknak, mindnyájínak, mostohajík, mostohájik, mostohajík, mostohaojik, muzsikájik, nálik, nyakíkru, nyomík, nyomíkba, olajík, óralíka, orík, oríkra, orralíkával, orralíkjából, orromlíka, orromlíkából, rájik, rajtik, rëik, rcjik, rolík, rólík, szájik, szájikba, szavík, szëmetlíkba, szomjaságíkat, unokájik, utáník, úrájik, úrajtik, vacsorájik, vilájikat.

Igék: clíndít, eszabadílt, felgyógyílt, kilíkadott, kilíkasztom, mcggyógyílna.

Egyéb szófajok: –

Köznyelvi ü – nyelvjárási i

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: bídës, kílís, síndísznó, sízile, sízíkíe.

* A nyelvjárási i az -ul köznyelvi hangkapcsolat helyén áll.

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: egyesén, izenetet, sindisznót, sindiszóvá.

Igék: igyeskedett, izend meg, izente, sireglődött.

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: bőriket, csicsiken, egyikik, eszik, eszikbe, fejceskéjüket, fejik, fejüket, fejikre, földjik, gyerekik, gyermekik, gyermekik gyermekiket, helyikre, körmiket, körmikre, lántestvérjikkkel, lánytestvérjik, leveliket, neviket, örömiket, pénziket, reményiket, szekercéjzik, szemik, szemik, szemikből, szemiket, tehenik, tehcnkéjzik, testyiket, vériket.

Igék: békijetek meg, megizente.

Egyéb szófajok: beléjzik, belőlük, elejzikbe, előtik, előttik, feléjzik, kivirú, közibej, közikbe, köztik, közülik, mellejzik, mellettik, tőlük, tőlük, túllik, velik.

Köznyelvi ű – nyelvjárási i

A) Toldalék nélküli alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: mivelsz.

Egyéb szófajok: –

* A nyelvjárási i az -ül köznyelvi hangkapcsolat helyén áll.

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

Köznyelvi új – nyelvjárási í*A) Toldalék nélküli alakban*

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: bibájos, bibájosasszon.

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

B) Toldalékos alakban

1. Hangsúlyos helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

2. Hangsúlytalan helyzetben

Névszók: –

Igék: –

Egyéb szófajok: –

IRODALOM

A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA I – VII. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959 – 1962

Bencódy József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné A MAI MAGYAR NYELV, Tankönyvkiadó, Budapest, 1976

Hajdú Mihály – Kázmér Miklós MAGYAR NYELVJÁRÁSI OLVASÓKÖNYV, Tankönyvkiadó, Budapest, 1974

Imre Samu A MAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK RENDSZERE, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971

JUGOSZLÁVIAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1982.

Kálmán Béla NYELVJÁRÁSAINK, Tankönyvkiadó, Budapest, 1977

Penavin Olga A SZERÉMSÉGI MAGYAR SZIGETEK NYELVE, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972

Penavin Olga NYELVJÁRÁS ÉS KÖZNYELV, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1986

SZEMLE

ETO: 809.451.1–02 (049.3)

RECENZÍÓ

RÉGI MAGYAR GLOSSZÁRIUM
(Szerk. Berrár Jolán és Károly Sándor) Bp. 1984. 805 p

Rajslí Ilona

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

Több mint két évtizedes kitaró munka eredménye ez a *glosszárium*, mely műfaját tekintve szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.

Az 50-es években felmerült egy új nyelvtörténeti szótár szükségessége; ez az *Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár I–II.* címet viselte volna. Az eredeti elképzelések szerint a jelen glosszárium e nagy vállalkozás első része lett volna.

A nagy mű több okból nem készülhetett el, annál is inkább értékelnünk kell e kötet megjelenését.

Az *Előszó*-ból megtudjuk, hogy az anyaggyűjtés – Pais Dezső és Berrár Jolán vezetésével – még az 50-es években megindult. Az előkészítő munkaszakasz befejeztével, 1961-ben Károly Sándort kérték fel, hogy vegyen részt a további munkálatokban. Ő dolgozta ki a szerkesztési elveket és módszereket, miután megkezdődhetett az összegyűjtött cédulaanyag szótárrá szerkesztése. A szótár nyers kézírata 1968-ban készült el, s ezután kb. egy évtizedes adatellenőrző munka következett.

A Régi magyar glosszárium az 1290-től (a Vatikáni Glosszák időpontja) 1604-ig terjedő időszakban közzétett összes szótár (ábécérendes szóanyag), szójegyzék (fogalomkörök szerint rendezett szóanyag) és glossza (kézíratos vagy nyomtatott könyvekbe írt nem szövegszerű feljegyzések, amelyek főleg a latin szót, kifejezést magyarázzák) –, szám szerint 58 szótári jellegű nyelvmélték anyagát felöleli. Így a különböző forrásokban szerteszét található adatokat –, amelyekhez a kutatók szinte alig tudtak hozzáférni – egyetlen szótárba építve, betűrendben találjuk meg.

A különféle források anyagának együvé szerkesztésénél ki kell hangsúlyoznunk azt, amit a szerkesztők is megtesznek: "Az egybeszerkesztés (...) lényeges

többletinformációt is tud adni a különálló szótári forrásokkal szemben." – mégpedig azáltal *több* és *más*, hogy a latin szavak többszavas, körülírással magyar értelmezésének minden szava külön címszóként, külön jelentéssel kerül ide be. Pl. a Besztercei Szójegyzékben a latin *Subcyndericum* szó magyar megfelelője a *hamuba Silt pogacha* szókapcsolat, mely ilyen alakja mellett elemeire bontva is szerepel a szótárban, tehát a *hamu*, a *sül* és a *pogácsa* címszavak alatt.

E kötet nemcsak műfajával, hanem számos szerkesztési elvével is újat hozott; így pl. a szóösszetételek nem lexikonszerűen következnek, hanem – az alárendelő összetett szavakat kivéve – az összetételi tagokat külön-külön is feldolgozták, jelentés szempontjából is. A glosszárium nagy előnye, és a többi történeti jellegű magyar szótárhoz viszonyítva újdonsága az, hogy a címszavak alatt az adatok jelentésükkel együtt *történeti sorrendben* és az említett időszakon belül *teljességben* sorakoznak, így sokkal világosabb képet kapunk az egyes szavak hangalaki és jelentésbeli változásairól.

Úgyisint fontos elvük a szerkesztőknek az, hogy az egyes szavak lexikai és szintaktikai kapcsolatban való bemutatására is nagy gondot fordítsanak. Ezt lehetővé teszi a szócikkek átgondolt felépítése, ahol különösen az utaló résznek jut nagy szerep.

A szótár bevezető részében részletes ismertetést találunk a szótár szerkesztési elvei és módszerei mellett a feldolgozott forrásokról is (36–49. l.), amit a gazdag bibliográfiai anyag még gazdagít. A mintegy 60 lapnyi bevezető részt a források és az idézett szakirodalom rövidítésjegyzéke és az egyéb rövidítés- és jelrendszer zárja (850–55. l.).

A szócikkek szerkezetét, összetevő részeinek funkcióját egy konkrét szócikk leírásával szemléltethetjük:

CSERESZNYE 1. 'Kirsche'; 2. 'Kirschbaum'. – B. 860: Cerasium¹: cheresnye | Sch. 1546: cerosa: cheresnie | Ortus: Cerasum: Cheresnye | M. 1368: Cerasum: Eyn kirsch ader weichsel: Czeresnc² | P. O. 2: Cerasum: xheresnije: kyrsen | Gy. 4473: Cerasum pro fructu. Chieressnie | Sz. 42: Cerasum: Czeresnye; Cerasa durantia: Nag szemo czeresnick; Cerasum Iuhanum. Haliog szemo czeresnie; Cerasumascium: Rad³ czieresnie, vag, fekte; Cerasum cecilianum Piros czeresnie; Corneum cerasum: Vad czeresnie | V. 18: Cderasus: Ein Kirschbaum; Cheresnye (2); 118: Csisnya: Cheresnye⁴ De Herbis: Cerasus: Cheresnie (2). L. még: B., Sch., M., P. Gy., Sz., De Medicinali: fa

1 K.-nál c-vel. | 2 K.-nál ceres.e. Jav Maurer (Nyr. 28: 112). | 3 K. o: Vad | 4 Ver. szl. – m. szöveg. B. Simondnál Cheresnye (13)

A szócikk f e j r é s z é b e n első helyen a címszó áll, mai helyesírással. Ezután a német nyelven megadott 2 jelentés következik, melyek közül az első

('Kirsche') kiemelt jelentés, tehát ezt az adatok után már nem jelzi a szótár, viszont a másik jelentés száma (2) az adatok után zárójelben megvan, mind az adatközlő, mind az utaló részben.

A fejrész után következik az *a d a t k ö z l ő r é s z*, melyben az adategységek nyelvelmékenként sorakoznak egymás után, mégpedig a nyelvelmékek időrendjében. Minden adategységet forrásjelzés vezet be, ez a forrásnak olyan megállapított rövidítése, amely egyben a forrás keletkezésének az idejét is jelzi.

Az egyes nyelvelmékek adatait függőleges pálca (|) határolja el, eszerint esetünkben a címszóra 9 nyelvelmékből (B., Sch., Ortus, M., P., Gy., Sz., V., De Herbis) van olyan adatunk, amelyben a CSERESZNYE valamely szintagmának nem alárendelt tagja; míg az *u t a l ó r é s z b e n* – amely a félkövéren szedett l. még jelzéssel kezdődik – találjuk meg azokat a nyelvelmékeket (B., Sch., M., P., Gy., Sz., De Medicinali), amelyekben a címszó a *cseresznya* összetételben jelentkezik, itt tilde (~) helyettesíti.

Az adatközlő részből rögtön kitűnik, hogy a CSERESZNYÉ-re a Besztercei Szójegyzékből való az első adatunk.

Az adategységeket *betűhíven*, idegen (tehát latin, esetleg német nyelvű) megfelelőjünkkel együtt találjuk. A szerkesztők igyekeztek minél hívebben visszaadni az eredeti forrásokat, ezt szolgálja példánkban a mellékleles betűk (pl. *ÿ, o, g*) következetes jelölése is.

Ugyanahon forrás adategységei között pontosvessző (;) áll, pl. a 8. adatból kiderül, hogy Verancsics Dictionariumában (V.) kétszer is előfordul a keresett szó: először a forrás 18. adataként a 2., majd a 118-as szószámmal az 1. jelentéssel.

Az utaló részben is a kronológiai rend határozza meg az adatok sorrendjét.

A szócikkeket főként *j e g y z e t* zárja, noha ennek és az utaló résznek az előfordulása esetleges. Amennyiben van jegyzet, ez olyan kiegészítés, magyarázat, amely a szócikk egy-egy adatára vonatkozik; esetünkben néhány helyesírási megjegyzés (K. = kiadó), valamint a vonatkozó szakirodalmi utalás található.

S végül a szótár adatai: mintegy 60 000 magyar szóadat került be gondos adatapparátussal, betűrendbe szedve a kb. 7500 szócikkbe.

Az "új nagy szótári alkotás" – ahogyan Balázs János nevezte – nagy segítséget fog nyújtani a magyar nyelvtörténeti kutatásnak, de kifejezett művelődéstörténeti adatközlő jellegéből eredően a szélesebb körű kutatásban is minden bizonnyal fontos segédeszköz lesz.

ETO: 809. 451. 1–086 (049. 3)

RECENZIO

A CSOPORTNYELVI DOLGOZATOKRÓL

Turi Márta

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

Újabb két füzettel gazdagodott a MAGYAR CSOPORTNYELVI DOLGOZATOK sorozat, amely az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete gondozásában jelenik meg.

Mielőtt rátérnék Hajas Andrea A NAGYKANIZSAI KOVÁCSMESTERSÉG SZAKSZÓKINCSE és Sipos Jenőné Somodi Mária A MAKÓI HAGYMATERMESZTÉS SZAKSZÓKINCSE címet viselő, 1986-ban, Budapesten megjelentetett dolgozatának ismertetésére, szólnék ezeknek a "bordó füzetecskének" a születéséről, arról, mi tette indokolttá a sorozat beindítását. Hajdú Mihály szerkesztő A CSOPORTNYELVEKRŐL című kiadványban (MAGYAR CSOPORTNYELVI DOLGOZATOK 1., Budapest, 1980) röviden így fogalmaz: "Ezeknek az új füzeteknek az a célja, hogy közzé tegyék mindazt a népnyelvi, nyelvjárási, regionális köznyelvi, szaknyelvi stb. értéket, amely szakdolgozatokban, doktori disszertációkban, néprajzi és nyelvjárási pályázatok pályaműveiben megmentésre kerül ugyan, de publicitásra nem számíthat." A szerkesztő az első számot a sorozat címválasztásának, pontosabban a csoportnyelvi jelző kérdésköre vizsgálatának szenteli, tisztázva persze a címben előforduló másik két szó jelentését is. ("A magyar természetesen magában foglalja az egész magyar nyelvterületet. (...) A dolgozat a füzetek minőségi színvonalát igyekszik kifejezni. Tudományos igényvel megírt munkák jelenhetnek meg csak a sorozatban, ez vitathatatlan! De nem föltétlenül követelünk meg ezektől a dolgozatoktól tudományos elvonatkoztatást és földolgozást. Elegethőnek tartjuk az összegyűjtött anyag értékelését, esetleg csupán fölhasználhatóan való bemutatását, rendszerezését, leírását.")

Hajas Andrea A NAGYKANIZSAI KOVÁCSMESTERSÉG SZAKSZÓKINCSE című dolgozatában meglehetősen hosszan (közel 90 oldalon) közli az

alanyokkal folytatott beszélgetést, fonctikus átírásban. Tanulmányában mindössze két (76 és 50 éves) kovácsmestert szólaltat meg, de adatszolgáltatóként feltünteteti építész-nagyapját is.

A korról, az akkori viszonyokról, mondhatni, teljes képet kapunk, a szakmába is betekintést nyújt a szerző, de úgy tűnik, inkább szociográfia kerül ki a tolla alól, s nem a fent megjelölt foglalkozás szakszókincse.

Nyilvánvaló, hogy körültekintő, értő gyűjtés eredménye a 12 oldalas szöveg és a dolgozathoz csatolt kovácsszerszámokat ábrázoló jónéhány rajz (tűzifogók, egyengetőlapok, kovácsmércék, üllőbetétek, ...), csakhogy ezek nincsenek arányban a túl hosszúra sikeredett töltelékiszöveggel. Néhány kevésbé fontos kérdés – amellet, hogy nem is a szakmára vonatkozik, hanem a szóra-kozásra, a háztartásra, a kapuzárásra – még ismétlődik is. Azt hiszem, megfelelő húzással, tömörítéssel értékében, minőségében csak kapott volna a szöveg, s a dolgozat a sallangok elhagyásával (például, amikor a mester orvoslánya gimnáziumi és egyetemi éveiről, vizsgáiról beszél, vagy idegenbe szakadt művész-fia életéről mesél) tudományosabb igényűvé-ízűvé vált volna.

Dicséretes, hogy a gyűjtő figyelme a szakmával kapcsolatos hiedelmekre, szólás-mondásokra is kiterjed; ezek leírása sokkal értékesebb adat, mint az például, hogy kijárt-e a gazda a szőlőbe vagy sem, vagy "minck alapján adhatnak egy lónak nevet, mi lehet az indítéka?"

"● Maradt-e valami hiedlem, vagy volt-e szólás-mondás a kovácsmesterségben, úgy mint a cipészeknél – azt mondják, ha leesik az ár, akkor sürgős munka várható?"

Volt, mert a mi szakmángba aszt mongyák, ha kicsik a fogó a kovács kezéből – az égyépként veszélyes dolog, mert előfordul, hogy ráütés esetén baleset lesz belőle a hejtelen fogás miatt –, tehát aszt monták, ha valami kicsit valaki kezéből munka közben, akkor a munka hitelbe készül."

Összefoglalásként talán nem érdektelen megjegyezni, hogy minden bizonynyal szakmailag még értékesebb/érdekesebb dolgozat lenne Hajas Andréáé, ha szigorúbban ragaszkodik az általa meghatározott témához, s az alanyokkal szembeni (és viszont) túlfűtött rokonszenv papíron nem jut ennyire kifejezésre.

A másik igen alapos dolgozat Sipos Jenőné Somodi Mária A MAKÓI HAGYMATERMESZTÉS SZAKSZÓKINCSE című munkája, amely terjedelmét tekintve az előbb említett bordó füzettel ugyan nem veheti fel a versenyt, de igényesség szempontjából igen.

A szerző mindenekelőtt beszámol arról, mi tette indokoltá a dolgozat megírását, hiszen a makói hagymakultúrának már amúgy is gazdag irodalma van.

"... a régebbi munkák óta lényegesen megváltozott a hagymatermesztés, illetve a hagyományos termelés mellett, mind inkább tért hódít a termelészövetkezetekben az újfajta termesztési mód, amely természetesen szakszókincseben is lényegesen különbözik a hagyományostól."

Sipos Jenőné Somodi Mária dolgozatában foglalkozik a hagyma szó etimológiájával, ír a makói hagymakultúra kialakulásáról, a szárított dughagymatermelésről, a munkához szükséges szerszámokról, a hagymafajtákról.

A gyűjtés körülményeiről is értesül az olvasó, kár azonban, hogy nem kap mélyebb betekintést a magnetofon-felvételek anyagába, ugyanis csak a címszavak melletti idézőjeles mondatok utalnak az alanyok beszédére (hosszabb, szalagról átirrt szövegrész nem kapott helyet a füzetben), az egyes kifejezések, szószerkezetek meglétére az adatszolgáltatónál, s azt sem tudjuk, hány, milyen korú, nemű személy megszólaltatása után állt össze a 10 oldalas szójegyzék.

A címszavakban a szófaji minősítések mellett talán nem ártott volna zárójelben mást is feltüntetni (a tárgyragos formát, a többes számot,...).

A MAGYAR CSOPORTNYELVI DOLGOZATOK két újabb füzete is bizonyítja, hogy a kutatók igenis érdekesnek tartják az egyes kézműipari ágazatok vagy a mezőgazdaság számtalan részterülete szakszókincsének összeállítását, ezzel igen értékes részfeladatot végezve el, hiszen ahogy a sorozat szerkesztője, Hajdú Mihály is mondja A CSOPORTNYELVEKRŐL című füzetben: "Ezeknek a tevékenységeknek a helyileg kötött szakszótárai hihetetlen mennyiségű információval szolgálhatnak a dialektológia, a szemiotika, az etimológia meg még ezeken kívül több tudományágnak is a kiterjesztéséhez, elmélyítéséhez, vagy eddigi megállapításainak bizonyításához, árnyalásához."

ETO: 371.3 (049.3)

RECENZÍÓ

ÚJ NYELVTANTANÍTÁSI TANTÁRGYPEDAGÓGIA (Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába. Szerk. Fülöp Lajos.)

Horváth Mátvás

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

Minden iskolareformnak előzménye van: a közoktatásügyi rendszernek követnie kell a felhalmozódó tudományos ismereteket, és jellegéből adódóan igyekszik kielégíteni a változó társadalmi és gazdasági követelményeket. A reformok lehetnek szerkezetiek, amelyek az iskolarendszer egészét érintik (ez következett be nálunk 1975-ben), és lehetnek tartalmiak, amelyek a tantervek művelődési anyagában idéznek elő változásokat. A tartalmi változásokkal rendszerint együtt járnak a szemléletbeli változások: a tanítás más-más területre tevődhetnek át a nyomatók, vagy pedig a tanítási eljárásokról változik meg a nézetünk, felfogásunk. A szemléletbeli változások mögött is jobbra a tudományos eredmények felhalmozódása rejlik. A pedagógiai tudományok vagy a lélektan halmoz fel annyi új felismerést a tanítási folyamatokról vagy a pedagógiai alanyról, hogy elengedhetlenné válik az újítás az egyes tantárgypedagógiákban.

Az utóbbi évtizedekben megjelent nyelvtantanítási módszertanok ékesen szemléltetik a fenti értékelést a középiskolai tanítás viszonylatában. Az ötvenes évek végén, illetve a hetvenes években bekövetkezett iskolareformokat kisebb-nagyobb késéssel követték az új nyelvtantanítási módszertanok: 1962-ben Terestyéni-Rónai jelentette meg egyetemi jegyzetét, 1969-ben Szemere Gyula egyetemi tankönyvét. Ez utóbbi értékét mi sem bizonyítja, hogy majd két évtizeden át jól szolgálta a tanárképzés igényeit, általa pedig a korszerű anyanyelvi nevelést.

A dialektikus fejlődés azonban jelen van a nyelvtudományokban is. Az elmúlt évtizedekben olyan felismerések váltak általánossá, amelyeket a közok-

tatás – ha nem is naprakészen – magáévá tesz vagy tett, hogy kielégítőbb mértékben szolgálhassa a közéletiséggel kapcsolatos társadalmi elvárásokat. A közéletiség alatt értjük azokat a demokratikus szerepvállalásokat, amelyek során a társadalmi egyed a szerepének megfelelő fejlett nyelvi kóddal rendelkezzék. Az ilyen igények feltétlenül megkövetelik, hogy az oktatásban a grammatikai ismeretek helyett alkalmazásképes tudás, az anyanyelv működési törvényeinek használatára helyeződjen a hangsúly. Nem mintha századunkban valaha is tagadta volna a módszertan ezt az elvet, a gyakorlatban azonban csak részleges megvalósulásával találkozunk.

1986 második felében új középiskolai módszertan jelent meg a budapesti Tankönyvkiadó gondozásában. Tizenkéttagú munkacsoport munkájaként készült, jelezve talán, hogy az egyes részterületek legjobb ismerőit szándékoztak csatasorba állítani. Címe szerénységről vall: csupán *bevezetésnek* szánták az anyanyelvi módszertanba, és feltehetően számítanak arra, hogy bővebb ismereteket a tanárjelöltek majd pályájuk során szereznek. Ez magától értetődő: a tanárképzés nem vállalhatja, hogy évtizedekre szóló, változatlanul érvényes, minden részletkérdésre kiterjedő ismerettel lássa el a jövőendő magyartanárokat. Éppen ezért kissé aggályoskodónak tűnik ez a megszorítás, másrészt sugallja, hogy elemi ismeretekkel szolgál. A tartalom azonban mást tükröz. Egészében szemlélve kevésbé tankönyvszerű, inkább a szakmának szóló, a tapasztaltabb, gyakorlottabb pedagógusokat tartották szem előtt. Saját tapasztalataink arra intenek, hogy nem szabad idegenkedni az elfogadott tudományos eredmények, szintézisek tételes tanításától a tanárképzésben.

A több szerző foglalkoztatása lehet eredményre vezető, de lehetnek bukatói is. E konkrét esetben mindkét lehetőség fennáll. Találkozunk kitűnően feldolgozott területekkel, ugyanakkor nem marad el az elnagyoltság, a kérdés megkerülése vagy éppen egy terület túlméretezése sem. A nyelvtanítás történetéről szóló rész kitűnően feldolgozott, bizonyos értelemben a felfedezés ingerével hat. Dogmáktól megszabadulva a magyar nyelvtanítás történetéből felsorakoztatja mindazokat a szerzőket, akik munkásságukkal jelentősen előrevitték a módszertani gondolkodást. A terjedelem azonban túlméretezett. Az egész tankönyv 11%-át képezi akkor, mikor sokkal több gyakorlati értékkel rendelkező kérdést már kénytelen volt sűríteni. Márpedig a tanárjelöltnak gyakorlati ismeretekre van szüksége elsősorban, és esetleg jó, ha mellette tudománytörténeti ismeretei is vannak.

Mindez azonban szerkesztési kérdés lehet. Ám elvi kérdésként kezeljük, hogy helyes-e, jó-e kizárólag a középiskolai nyelvtanítás módszereire szorítkozni? Az, ami a nyelvtanításban új, az az utóbbi évtizedek nyelvtudományi eredményeinek szintézise. Ez azonban nem korlátozódik a középiskolai anyanyelvi nevelésre!

Az ismeretek nyelvhasználati készséggé fejlődése megindul az általános iskolában. Zsolnai József, Bánréti Zoltán nyelvtanítási kísérletei az általános iskolában folynak, illetve folytatódnak gimnáziumi szinten is. Tehát a paszthalható egy folytonosság alsó tagozat – felső tagozat középiskola

relációban. Ha ezek kísérletek is, sok olyan elemet tartalmaznak, amelyek jellemzők a hivatalos középiskolai tantervekre is. Másrészt a tanárképzésben is folyik kísérlet: a pécsi Tanárképző Egyetem egységes, általános és középiskolai tanárok képzésére vállalkozott. Tegyük fel, nem lesz általános ez a törekvés. De abban az esetben sem kerülhet meg az általános iskola. Bizonyíték erre, hogy a módszertan szerzői is számos esetben az általános iskolai előzményekre hivatkoznak. Jól teszik, mert elkerülhetetlen, mert zavaró kettősség származna a kétféle módszerből, aminek csak a tanulók látnák a kárát, végső soron a társadalom, amelynek a közéleti demokráciához fejlett nyelvi műveltségű egyedekre van szüksége. Egyébként saját egységes tanárképzésünk nagyfokú korelációt mutat a pécsi tanárképzési kísérlettel.

A hatvanas évek elején-közepén nagy volt az érdeklődés a programozott oktatás iránt. A tanítási gyakorlatban azonban nem honosodott meg tiszta formában. Talán csak Szende Aladár esti tagozatos tankönyvei, a vajdasági 7. osztályos nyelvtankönyv¹ igyekezett bevinni ezt a gyakorlatba. De hogy tanuljunk a hagyományos oktatásban is a programozott oktatás elveiből, az kétségtelen. Most ismét oda kell figyelniük erre a didaktikai mozgalomra. A számítógépek megjelenése ugyanis lehetővé teszi a térhódítását tankönyvek nélkül is. Sőt egyedüli eljárás, amely software-anyagot biztosíthat a számítógép alkalmazásához a nyelvtanításban. Az új ismeret feldolgozásához, a gyakorláshoz, az ellenőrzéshez is. Annál jobban forcsáljunk, hogy e lehetőség fel sem merül a módszertan megfelelő fejezetében.

Ugyanúgy helyet kapott a televíziós óra is, mint új törekvés bemutatása. De itt sem történik említés a videómagnóról, ami nélkül béna a tévéiskolai adás használhatósága vagy éppen lehetetlen! Vagy miért nem kapott helyet a fejtegetésben az iskolarádió? A rádió annyira divatjamúlt lett, hogy mellőzhetjük? Éppen akkor, amikor a kazettámagnók, a megvásárolható kazetták meg a legfejletlenebb anyagi alapú iskolákban is lehetővé teszik használatukat? A programozott oktatás vagy a számítógép még sokáig nem lesz versenytársa az iskolarádióknak. Sőt jó lenne, ha ez utóbbit általános használatúnak tudhatnánk!

Míg ezek a kérdések vitathatók lehetnek, súlypontozási eltérés állhat mögöttük, szemléletbeli különbség, addig a nyelvi ismeretek megszilárdításának módjairól írottak komoly ellenérzést váltanak ki belőlünk. Hoffmann Ottó Az anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában című módszertanában sokkal jobb megoldást adott erre a kérdésre. Hatalmas tanárképzői tapasztalata nem engedte, hogy tankönyvi megközelítés helyett az értekező próza óvatoskodásával kerülje meg az elengedhetetlen, világos ismeretnyújtást.

Ha van új terület, amely mind a korszerű nyelvtudomány, mind a kifejezőképesség fejlesztése szempontjából egyaránt fontos, ez a szöveg- és a nyelvi ismeretek alkalmazása területén a szerző számos helyes, eredményes

¹ Pató Imre: Nyelvtan az ált. iskolák 7. osztálya számára. Újvidék, 1976.

megoldást kínál, ám a szövegtani elemzésben néhány konkrét elemzési példán kívül mást nem találunk. Ennek alapján a tanárjelölt nem tud általánosítani. Helyesebb lett volna dedukciót alkalmazni: általános, világos utasítások után adni konkrét elemzési példákat. Félő, hogy a kezdő pedagógus számára nemcsak a nyelvtudományi terület lesz új, de nem kap az újhöz eredményes eljárásrendszert sem. Gondoljunk arra, hogy a módszertant tanuló bölcsészhallgató épp úgy tanuló a maga nemében, mint azok a fiatalok, akiket majd tanít. Tehát egyértelmű, elméletben, gyakorlatban bevált szintézist kell kapnia ahhoz, hogy hivatását sikerrel ellássa.

Úgy, ahogy azt a tágabb értelemben vett beszédművelés fejezetének szerzője tette! Nincs szándékunkban rangsorolni az egyes tanítási területeket fontossági sorrendben. Ám nem kétséges, hogy a beszédművelés terén kifejtet munka (a többi nyelvtanítási területtel szoros összhangban) központi kérdés, nagy gyakorlati értékkel bír. A fejezet szerzője gazdag tapasztalata alapján a számos konkrét forma mellett nem feledkezik meg arról sem, hogy mindezt szintézis formájában általánosítsa, tananyaggá tegye. Nem dogmaként, de rugalmasan, a fejlődő szaktudomány eredményeinek birtokában majdan kiegészíthetővé.

Attól is tartózkodnánk, hogy szerzőket, fejezeteket állítsunk szembe egymással. Ám ha a szövegtanról van szó, kézenfekvő, hogy az elemzést egybevessük a tantárgyi ágazatok tanításával. Itt ismét találkozunk a szövegtannal, mégpedig úgy, hogy az új terület tanításához számos hasznos, érdekes, a tanulók figyelmét, alkotókedvét is számbavevő megoldást tár a hallgatók elé. Tehát tanít: a legfeljebb saját volt magyartanára helyes vagy helytelen eljárásaira emlékező leendő pedagógusnak rengeteg ötletet villant fel, választási lehetőséget. Másrészt az évfolyamok, tanulócsoportok adta különleges körülményekhez viszonyítva biztosítja a tanári szabadságot az eljárások megválasztásában.

A taníthatóság, tanulhatóság kérdése e módszertani tankönyvben a legélesebben a különböző órátípusokról szóló fejezetben vetődik fel. A szerző felsorolja ugyan az ismert és alkalmazott órátípusokat a magyar nyelvtan tanításában, ám érthetetlen idegenkedést tanúsít, hogy ezeket didaktikai szerkezetükben mutassa be. A Bevezetésben leszögezik, hogy "A didaktika általános törvényszerűségei minden tantárgy tanításában speciális módon érvényesülnek." Ezzel tökéletesen egyetértünk. Éppen ezért hiányoljuk, hogy a jelzett fejezetben elmarad annak szabatos kifejtése, hogy az a specifikum hogyan érvényesül a középiskolai anyanyelvi nevelésben! Még a tánciskolában is lépésekre bontják az egyébként megbonthatatlan folyamatot, és úgy oktatják az egyes táncokat, hogy aztán kellő gyakorlás után darabosság nélkül érvényesüljön a folyamat. Az anyanyelvi nevelésben sem lehet ez másként: részleteiben mutatjuk be az egyes órátípusok fölépítését, hogy a gyakorlatban fokozatosan megszerezzék a hallgatók a zökkenőmentes óravezetés jártasságát. Nem kell félni attól, hogy sablont nyújtunk ezzel az eljárással. Az elemi tanítási jártasságok megszerzése után a fiatal tanár majd fokozatosan kialakítja az

egyéni ségnek, módszertani műveltségnek megfelelő óravezetési stílust, megteremti azt az autonómiát a módszerek használatában, ami jellemző az alkotó pedagógiai munkára. Ehhez azonban szilárd és világos módszertani alapismeretekre van szükség, amit ez a fejezet nem biztosít. Valószínűleg a sematikusság vádjától való rettegés vezette e fejezet szerzőjét. Ez kitűnik abból, hogy terjedelmesen foglalkozik Moszkalenko nézeteivel, 1959-ből. Ki emlékszik már Moszkalenkóra? Jobbára csak a nyugdíj előtt álló kiérdemesült tanárok. Mi például sokkal több megszívlelendő pozitív kezdeményezést, építő jellegű ötletet ismerünk ez időszak magyar módszertani irodalmából, hogyssem máshoz kopogtassunk régen túlhaladott ötletekért. Moszkaleno helye a neveléstörténetben van, és ott sem a magyar nyelvtantanítás történetében...

Átfedésekkel, ismétléssel másutt is találkoztunk, a legszembetűnőbb azonban a szemléltetésről szóló részekben ez a jelenség. Az egyik helyen fejtegetik a nyelven kívüli szemléltetés lehetőségeit, másutt ugyanezt a kérdést (tan-eszközök, oktatástechnológiai) más terminussal megismétlik. Nyilván szerkesztési egyenetlenség idézte elő ezt a jelenséget. Hogy ne említsük harmadiknak azt a fejezete, amely az új módszereket taglalja a nyelvtantanításban, mert a módszerekhez új eszközök is társulnak. És akkor már harmadszor beszélünk az oktatás eszközeiről...

Mi az, amit hiányolunk az új módszertanból? Első mindenesetre a nyelvi szakkörök alapításának, vezetésének vázlatos ismertetése. A kérdésnek nagy irodalma van. Nem lett volna nehéz e tankönyvben részletesebben összegezni mindazt, amit e kérdéstről a tanárjelöltnek tudnia kell, hogy megkezdhesse munkáját.

A másik a tanár kommunikációs képességeivel, kívánatos személyiségjegyeivel kapcsolatos. Van egy szinte hozzáférhetetlen és pótolhatatlan kiadvány, Poór Ferenc – Wacha Imre: A pedagógiai kommunikációs képességek és fejlesztésük videotechnika segítségével című munkája. 500 példányban jelent meg, közel sem elegendőben, hogy hosszabb időcig a kezdő magyartanárok számára hasznos forrás legyen. A szerzők kutatási eredményit jól lehetett volna hasznosítani a tanárképzés gyakorlatában. E kérdés azonban sajnálatos módon (ismét) kimaradt a módszertantanítás gyakorlatából.

A szerzők a Kézirat jelzettel látták el módszertanukat. Valószínűleg a véglegesítéskor figyelembe veszik a szakmai közvélemény észrevételeit. Fejtegetésünkkel szándékunk az volt: tapasztalataink alapján egyengetni egy használhatóbb, tartósabb értékű tantárgypedagógiai megszületését, amely egy adott, konkrét tanterven és tankönyveken túl is képes szolgálni a magyartanárok módszertani képzését.

1987. V. 17.

ETO: 809.451–313: 894.511 (049.3)

RECENZÍÓ

**VALÓSÁGOS NEVEK, FIKTÍV NEVEK
PAPP DÁNIEL MŰVEIBEN**
(Vitányi Borbála: Papp Dániel írói névadása,
Magyar névtani dolgozatok 59. Bp. 1986.)

Láncz Irén

Közlésre elfogadva: 1987. nov. 18-án

A tulajdonnevek olyan asszociációs és hangulati értékeket rejtenek, melyeket az írók, költők igyekeznek kihasználni. A jól megválasztott nevek jellemcnek, hangulatot teremtenek. Vitányi Borbála dolgozatában arra keresi a választ, hogy miként élt Papp Dániel a tulajdonnevek kifejező erejének lehetőségével, s egyáltalán milyen tulajdonnevek fordulnak elő az író alkotásaiban.

Vitányi munkájának alapját Papp Dániel teljes életműve képezi, tehát nem csak a novellák (szám szerint 242), mert a szerző a teljes pályaképet akarja látni. A publicista Papp Dániel tevékenységének dokumentumait is felhasználja, kettőt külön is kiemel, az egyik a Tájékoztató az új házassági jog körül című ismertetés, a másik az Új alakulás című politikai röpirat. A vizsgálandó anyag ilyen megválasztásának köszönhetően arról is képet alkothatunk, kik azok a valóságos személyek, akikről vidékünk írója valami kapcsán szót ejt.

Az irodalomtörténet Papp Dánielre vonatkozó kulcsszavaiból kiindulva jut el a szerző a dolgozat bevezetőjében olyan nyelvvel kapcsolatos kérdésekig, melyek az írótl foglalkoztatták. Az olvasó – bár csak néhány rövid idézet alapján – megtudhatja, hogy Papp Dániel az anyanyelvről, a stílusról is értekezett, hogy saját nevét is vizsgálat tárgyává tette, s ami inkább már jogi kérdés, a névváltoztatás feltételeit is elmagyarázta egyik novellájában. Vitányi először is Papp Dániel elbeszéléscinek fő vonásaira tér ki, hogy aztán rátérhessen a dolgozat témájára, mely valóban hálásnak mondható, ugyanis Papp Dániel népes szereplőgárdát vonultat fel írásaiban (245 írásában több mint 500 család-név fordul elő). A szereplők jellemzése képezi az elbeszélések legnagyobb részét. Hús-vér embereket teremtett, akiknek nevét gondosan választotta meg. Vitányi a névadás indítékait vizsgálja először. A publicisztikával foglalkozó újságíró természetesen valóságos neveket őrzött meg tudóstitásaiban, beszámó-

lóiban, többek között politikusok, filozófusok, írók, költők nevét. Az elbeszélő viszont a témának megfelelően tudatosan választotta meg szereplőinek nevét, ennél fogva a magyar nevek mellett szerb, latin, olasz, német, angol, görög, arab és mitológiai nevekkal is találkozott a kutató. Meg is állapítja, hogy a változatos névanyag Papp Dániel irodalmi névadásának tudatosságát bizonyítja. Valóságos neveket az elbeszélések egy része is tartalmaz, de a görög egyházatyák, papok, szerzetesek, tudós barátok neve olykor eltér az eredetitől, sőt arra is felfigyel a szerző, hogy a név viselője sem mindig hasonlít az elbeszélés alakjához.

A beszélő nevek Papp Dániel elbeszéléseiben is jelen vannak, a neveket viselők jellemvonásait, lelki tulajdonságait tömören kifejező nevek ezek, vagy éppen a foglalkozásra utalnak. A felsorolt nevek mellett – melyeket két csoportba sorolva találunk, mert melléknevek és főnevek is lehetnek – Vitányi feltünteteti a szereplő jellemző tulajdonságát is. Így az olvasó lemérheti, találó-e a fiktív név, vagy nem. Ha a név és például a foglalkozás között ellentét van, s ez a komikum forrása, a szerző idézettel bizonyítja. Általánosoknak nevezi azokat a neveket, melyek használati köre nem csak egy emberre vonatkozhat, erre utal maga az író is. A nevekből a társadalmi tagolódás is kiolvasható, erre is találunk példát.

Vitányi különbséget tesz a központi szereplő(k) és a többi alak névváltozatai között. Az elbeszélések bevezetésének két típusát figyelte meg a dolgozat írója. Az egyik típusban Papp Dániel népcs szereplőgárdát vonultat fel, és ismerteti a történet körülményeit, s ha a történetbe belép a főszereplő, a figyelem rá irányul. A másik típusban először a főszereplő válik ismertté, a sorsának alakulásával kapcsolja be a többi szereplőt. A nevek egy csoportját Vitányi olyan szempontból is vizsgálja, hogy milyen névkiegészítővel fordulnak elő, hogy találjuk a nevet, amikor másodszer jelentkezik, milyen alakban találjuk megszólításakor és említéskor. Tulajdonképpen szövegtani kérdéseket érint a szerző, amikor a nevek alakváltozatába ad betekintést. Ez mintegy kiindulópontul szolgálhat Papp Dániel műveinek szövegtani vizsgálatához. Pontos adatokat közöl a szerző arról, hogy hányszor fordul elő a teljes név, amikor először hallunk a szereplőről, hányszor csak a családnév illetve a keresztnév. A csoportos névadásra is találhatunk példát, a névadásnak azt a módját nevezi így a szerző, mikor több név mindig együtt, azonos sorrendben fordul elő.

A férfi és női becézőneveket a kicsinyítő képzők szerint csoportosítva dolgozza fel a szerző. A címként használt neveket is csoportosítja.

Papp Dániel sokszor megadja szereplőinek életkorát, ez adott lehetőséget olyan kérdésekre érintésére, melyek a névdivat körébe tartoznak. A nevek felsorolásából például megtudjuk, hogy a legidősebbek közül 3-3 viseli a Gábor, illetve a Mátyás nevet, a középkorúak közül 13 János, 10 Pál névre hallgat, a legfiatalabbak közül 7 György van a szereplő között, s ugyanennyi Mihály. De ezzel nem elégszik meg a szerző, Virág Gábor Csantavér keresztnévei 1782-1970 c. dolgozatának valóságos neveivel is összehasonlítja a névanyag egy részét, s ezt abból a megfontolásból teszi, hogy Csantavér területileg azonos a

novellák színterével. Az adatok egybevetése részleges egyezést mutat, s ez várható is volt, az eltérések abból adódnak, hogy Papp Dániel szereplőinek nagy része idegen eredetű nevet visel. Ebből következik, hogy többféle névvel találkozunk az irodalmi alkotásokban, mint a falu valóságos neveinek tárában. A pontos adatokat a táblázatok és felsorolások tartalmazzák. A dolgozatot az adattár zárja, melyben külön találjuk a családneveket, külön a keresztnveket.

Vitányi Borbála dolgozata alapos, logikusan felépített, s mindenképpen hozzájárul a nevek világa és az írói névadás megismeréséhez.

